

બુદ્ધચરિત્રચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ



બુદ્ધચરિત્રચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ



ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

BUDHHCHARITRA-CHINTAN

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2015

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-083-3

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by



www.e-Shabda.com

અર્પણ

ભારતીય અધ્યાત્મિક પરંપરામાં
જે મહિલાઓને છતાં પતિએ
વૈધવ્ય જેવું જીવન જીવવું પડ્યું
તેમાંની એક યશોધરાને
અર્પણ

સચ્ચિદાનંદ

સત્યની શોધનાં મુખ્યતઃ બે ક્ષેત્રો છે: એક ભૌતિક ક્ષેત્ર અને બીજું આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર. ભૌતિક ક્ષેત્રનું સત્ય પ્રયોગશાળાઓના દ્વારા થતું રહ્યું છે અને આજે પણ ચાલુ જ છે. તેનાં પરિણામો એકસરખાં છે. જે સત્ય ભારતની પ્રયોગશાળા કહે તે જ સત્ય અમેરિકા કે રુસની પ્રયોગશાળા પણ કહે, એટલે તેમાં વિવાદ નથી હોતો. પણ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રનું સત્ય પ્રયોગશાળાથી પર છે. તે શોધનારાની અવધારણા પર આધારિત છે. તેથી બધાનાં સત્ય એકસરખાં નથી હોતાં. ભૌતિક ક્ષેત્રના વૈજ્ઞાનિકો કરતાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના સર્વોચ્ચ માણસો ઘણા મહાન ગણાય છે, તેમ છતાં તેમનાં સત્ય એકસરખાં કે એકસમાન નથી હોતાં, એટલે વૈજ્ઞાનિકોના પારસ્પરિક કલહો કરતાં આધ્યાત્મિક શીર્ષસ્થ લોકોના અને પછી અનુયાયીઓના કલહો ઘણા વધારે અને ઘણા ભયંકર થતા રહ્યા છે. આજે વૈજ્ઞાનિકોનો કોઈ આતંકવાદ નથી, પણ ધાર્મિક અધ્યાત્મવાદીઓનો ભયંકર આતંકવાદ આખા વિશ્વને હેરાન-પરેશાન કરી રહ્યો છે. તેનું મૂળ કારણ સત્યની અવધારણા છે. અવધારણાની સાબિતી ન હોય, માની લેવાનું હોય.

પ્રાચીનકાળમાં ભારતમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અસંખ્ય અવધારણાઓ હતી અને આજે પણ છે. અહીં જેટલા ઋષિમુનિ, સાધુ-સંન્યાસી, ભિક્ષુ, વગેરે થયા છે એટલા વિશ્વમાં ક્યાંય નહીં થયા હોય. પૂરી પ્રજા જ એ દિશામાં વળી ગઈ હતી. એ દિશા એટલે પરલોક, મોક્ષ, નિર્વાણ, સ્વર્ગાદિ તરફ. પ્રજાનું વલણ તેના અભિગમથી નક્કી થતું હોય છે અને અભિગમ જન્મપરંપરાથી બંધાતો હોય છે. આજે પણ હજારો ઉચ્ચશિક્ષિત યુવાનોને સાધુદીક્ષા લેતા જોઈને લોકોને ગૌરવ થાય છે. જાણે કે તેઓ કોઈ મહાન કાર્ય કરવાના હોય કે મહાન લક્ષ્ય ભેદવાના હોય તેમ અહોભાવથી તેમના પગ પુજાય છે. આટલો ધસારો વૈજ્ઞાનિક થવા તરફ નથી. જોકે હવે થોડી શરૂઆત થઈ છે, તે સારી વાત કહેવાય.

આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર ઉત્તર ભારતમાં આજના બિહાર પ્રાન્તના ઉત્તરી ભાગમાં આઠ રાજ્યો રાજ કરતાં હતાં અને તેમાં જુદાજુદા પાંસઠ સંપ્રદાયો પરલોકની સિદ્ધિ માટે કાર્યરત હતા. આ બધાની સાધનાઓ પરસ્પરથી ભિન્ન અને કેટલાક અંશે વિપરીત પણ હતી. બધાના વડાઓ સુપર જ્ઞાની હોવાના દાવેદાર હતા. કોઈ પોતાને અધૂરો માનતો ન હતો. બધાના વડાઓ પોતપોતાના સંપ્રદાયના ભગવાન થઈ ગયા હતા. કોઈ પોતાને અજ્ઞાની કે સાધક માનતો ન હતો.

તેથી પ્રજા ગૂંચવાઈ ગઈ હતી, જેમ આજે પ્રજા ગૂંચવાઈ ગઈ છે તેમ. ઘણી વિચારધારાઓ વૈચારિક સ્વતંત્રતા તો આપે, પણ સામાન્ય જનને ગૂંચવી પણ નાખે અને વિશિષ્ટ જનો વિવાદ કરતા થઈ જાય. વિશિષ્ટોને વિવાદ કરવાની છૂટ હોવાથી આવા વિવાદો પ્રજાને ગૂંચવાડામાં નાખી દે.

જે સમયે જેનો પ્રભાવ વધારે હોય અને જેનું નેટવર્ક વધારે પ્રબળ હોય તે તરફ પ્રજાનો મોટો વર્ગ વળી જાય. આવાં મોટાં ટોળાં સત્યની સાબિતી સ્વયં પોતે જ થઈ જાય. કશું બોલી શકાય જ નહીં. આને ટોળાસત્ય કહેવાય. બોલો તો ટોળું પથ્થર મારે, મારી નાખે. મારી નાખનારને પણ પુણ્ય મળે અને સ્વર્ગ મળે. કશી ખાતરી નહીં, કારણ કે બધું અવધારણા ઉપર અવધારિત હોય.

આવી અસંખ્ય અવધારણાઓ વચ્ચે ભારતની પ્રજા સદીઓથી જીવતી આવી છે, તેનું એક જમાપાસું એ રહ્યું છે કે તે ગમે તેવી અવધારણાને સહી શકે છે, તેથી સાથે રહી શકે છે, બહુ વાંધો નથી આવતો. પણ તેનાં અસંખ્ય ઉધારપાસાંઓનું એક પાસું ગૂંચવાડો, અનિશ્ચિતતા અને અસંતોષ પણ રહ્યું છે. આ કારણે અહીં અવધારણા-સત્યના શોધકો ઢગલાબંધ થયા છે, હા, વૈજ્ઞાનિકો ઘણા ઓછા થયા છે. અવધારણા-સત્યના શોધકોમાંથી ઘણાએ વિજ્ઞાનનો જ વિરોધ કર્યો છે, તેને તુચ્છ માન્યું છે અને અનુયાયીઓને તેનાથી બચવાની સલાહ પણ આપી છે.

અઢી હજાર વર્ષ ઉપર એક શાક્ય રાજકુમારને સત્યની જિજ્ઞાસા થઈ. જિજ્ઞાસાનું મૂળ દુઃખ હતું. તેણે રોગી જોયો, વૃદ્ધ જોયો, મડદું જોયું અને તે કાંપી ઊઠ્યો જીવન આવું દુઃખમય જ છે. મારે દુઃખોથી પારનું જીવન જોઈએ છે. અને તેણે દુઃખમુક્તિ માટે

મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું. કેટલાક વિદ્વાનો આ કથાને સત્ય નથી માનતા. તેમનું કહેવું છે કે ઓગણત્રીસ વર્ષ સુધી સિદ્ધાર્થે વૃદ્ધ, રોગી કે મડદું જોયું જ ન હોય તેવું બને નહીં. આમ એકાએક જોયું અને એકાએક વૈરાગ્ય થઈ ગયો તે યોગ્ય નથી. મારું માનવું છે કે આ કથા સાવ નિરાધાર નથી. તેમાં તથ્ય છે જ. જે વસ્તુ તમે રોજ જોતા હો, પણ તેની અસર ન હોય, પણ કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિમાં તેની અસર થઈ શકે છે. જે લોકો આ કથાને કિંવદન્તી માને છે તેમણે શાક્યસંઘની સભા, નદીજળ માટે કોલીયો સાથે યુદ્ધ અને યુદ્ધ ન કરવાની સિદ્ધાર્થની મક્કમતા, શાક્યસભાનો દંડ અને એ દંડના પરિણામે ગૃહત્યાગ અને પરિવ્રજ્યા થઈ માની છે. જો આ બીજી કથાને જ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો તે ત્યાગ વૈરાગ્ય વિનાનો પરિસ્થિતિજન્ય કહેવાય. આ બીજા પક્ષમાં યશોધરા અને રાહુલને સૂતાં મૂકીને રાત્રે ગૃહત્યાગ કરવાની વાત નથી આવતી. શુદ્ધોદન, યશોધરા, વગેરેની મંજૂરી લઈને દિવસે ગૃહત્યાગ કર્યાની વાત આવે છે. જે હોય તે. મારે મન પ્રથમ કથા વધુ યોગ્ય છે. કદાચ હું ખોટો પણ હોઉં.

ગૃહત્યાગ પછી સાતઆઠ વર્ષ સુધી સિદ્ધાર્થ જુદાજુદા અનેક આશ્રમો અને અનેક ગુરુઓ પાસે સાધના કરવા રોકાયા છે, પણ ક્યાંય સંતોષ ન થતાં ઘણા આશ્રમો અને ઘણા ગુરુઓને ત્યાગી દીધા છે, તે એટલી હદ સુધી કે પછી પાછળથી કોઈને ઉપકારવશ યાદ પણ કર્યા નથી. પછી પોતાને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થઈ તે પોતાની મેળે, પોતાના પુરુષાર્થથી થઈ. તેમાં કોઈની કૃપા કે સહયોગ થયો હોય તેવો સ્વીકાર નથી. આ સાત-આઠ વર્ષના ભ્રમણકાળમાં – ખરેખર તો ભટકણ-કાળમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ આલામ-કાલામનો રહ્યો લાગે છે. છેક દશ વર્ષની નાની ઉંમરથી સિદ્ધાર્થ કપિલવસ્તુના સાંખ્યજ્ઞાની ભારદ્વાજના આશ્રમમાં જતા હતા અને ધ્યાન કરતા હતા. ભારદ્વાજ આલામ-કાલામના શિષ્ય હતા, સાંખ્યપરંપરા દુઃખવાદી છે, અર્થાત્ તેઓ સંસારને દુઃખમય માને છે. તેમનું સૂત્ર છે:

“દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ ।”

અર્થાત્ વિવેકી પુરુષ માટે તો બધું દુઃખમય જ છે. આમ જુઓ તો ભારતના બધા ધર્મો સંસારને દુઃખમય માને છે. સંસાર દુઃખમય છે એટલે તો પરલોક માટે સાધના કરવાની છે. બધા જ વૈરાગ્ય ચઢાવીને પરલોક તરફ લોકોને વાળતા રહ્યા છે. મારી દૃષ્ટિએ ધાર્મિક લોકોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય:

1. નર્યા દુઃખવાદી,
2. આ-લોક-દુઃખવાદી પણ પરલોક-સુખવાદી.
3. પરલોક-આનંદવાદી – સુખવાદી નહીં.

1. આ લોકમાં તો દુઃખ જ દુઃખ છે, પણ પરલોકમાંય સુખ કે આનંદ નથી, કારણ કે નિર્વાણમાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ નથી રહેતું. આત્મા રહે તો સુખ કે આનંદ ભોગવે ને! દીવામાં છેલ્લું ટીપું બળી ગયા પછી દીવો રહેતો નથી. આ દીવાનું નિર્વાણ છે.

2. આ લોક તો દુઃખમય છે જ અને પરલોક સુખમય નહીં પણ આનંદમય છે. સુખો પદાર્થોને અધીન હોય છે. મોક્ષમાં કોઈ ભૌતિક પદાર્થ છે જ નહીં, માત્ર એકલો આત્મા જ છે. આત્મા સ્વરૂપથી આનંદમય છે, તેથી સિદ્ધશિલામાં અનંતકાળ સુધી પોતે જ પોતાનો આનંદ ભોગવ્યા કરે છે.

3. આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સુખો છે. પરલોકમાં – સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ, હૂરો વગેરે મનગમતી સ્ત્રીઓ છે અને જીવાત્મા તેમનાં સુખો ભોગવે છે. ત્યાં વૃદ્ધાવસ્થા કે રોગો નથી, એટલે ભોગોથી થાકી જવાનો પ્રશ્ન જ નથી. આ સુખવાદી લોકો છે. આ લોકો વિષયત્યાગ કે ભોગત્યાગનો ઉપેદશ નથી આપતા, તેથી ગૃહત્યાગ કે પત્નીત્યાગનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. જીવો ત્યાં સુધી ઘરમાં પતિ-પત્નીઓ સાથે રહો અને મર્યા પછી પણ સ્વર્ગમાં કે જન્મતમાં અનેક પત્નીઓ અપ્સરારૂપે મેળવો. વૈદિક, પૌરાણિક યજ્ઞવાદીઓ તથા ઇસ્લામ, વગેરે સેમેટિક ધર્મો સુખવાદી છે, સુખદ્રોહી નથી, તેથી તેમને ત્યાં ત્યાગીઓનાં ટોળેટોળાં જોવા નથી મળતાં.

એક મુદ્દો યાદ રહે કે આ બધી અવધારણાઓ છે, કોઈ પ્રૂફ નથી. સૌ-સૌની શ્રદ્ધાથી માની લીધેલી વાતો છે. પ્રૂફ-લક્ષ્ય કરતાં વગર-

પ્રૂફના લક્ષ્ય પાછળ દોડનારું ટોળું અનેકગણું છે.

વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા પહોંચાડેલાં ચંદ્રયાનો, મંગળયાનોમાં જનારા કરતાં સ્વર્ગયાનોમાં જનારા લોકો બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. આ બધા ગયા કે નહીં, પહોંચ્યા કે નહીં તેની કશી ખાતરી નથી હોતી, છતાં બધા સ્વર્ગવાસી, અક્ષરવાસી, કૈલાસવાસી, વૈકુંઠવાસી, ગોલોકવાસી, વગેરે લખે છે અને માને છે. આ બધી અવધારણાઓ જ કહેવાય અને આવી અવધારણાઓ માટે લોકો લડી મરે છે, લોહીની નદીઓ વહાવે છે. કદાચ આ પાંચમું આર્ય સત્ય કહી શકાય.

મારી વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ સંસાર માત્ર દુઃખમય જ નથી, તે સુખમય પણ છે. પ્રજાને સુખવાદી કરવી જોઈએ, દુઃખવાદી નહીં. સુખો વધારી શકાય છે, મેળવી શકાય છે. વિષયસુખો પણ સુખો જ છે. પ્રાણીમાત્ર તેમને ઝંખે છે. તેમને મેળવવાં કે ભોગવવાં તે પાપ કે દોષ નથી – હા, ધર્મ પ્રમાણે જ મેળવવાં અને ભોગવવાં જોઈએ. તેનો સદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી, જરૂરી પણ નથી. સદંતર ત્યાગનો ઉપદેશ દેનારા સુખદ્રોહી થઈ જતા હોય છે. જો અહીં સુખ નથી તો બીજે ક્યાંય નથી. ઉપર આકાશમાં કોઈ જગ્યાએ સુખનો ઢગલો કરી મૂક્યો નથી. પહેલાં અહીંનાં સુખોને વધારો. લોકોને સુખી કરો. વગર જોઈતાં દુઃખી ન કરો. દુઃખવાદી ન બનો. મહર્ષિ કણાદનું ધર્મલક્ષણ યાદ રાખો:

“યતોઽભ્યુદય નિઃશ્રેયસઃ સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ।”

અર્થાત્ જેનાથી આ લોકનો અભ્યુદય થાય અને પછી પરલોકની પણ સિદ્ધિ થાય તેને ધર્મ કહેવાય.

અહીં પહેલાં આ લોકનો અભ્યુદય કરવાનું કહ્યું છે, પછી પરલોક. અથવા આ લોક અને પરલોક બંને એકસાથે જ સિદ્ધ કરવાના. આ લોકની સિદ્ધિ પરલોકવિરોધી ન હોય, પણ પૂરક હોય. તો બંને એકબીજાના પૂરક થઈ શકે છે.

આ ઋષિમાર્ગ છે. આ લોકની ઉપેક્ષા કરીને અથવા ત્યાગ કરીને માત્ર પરલોકની જ સિદ્ધિ કરવી એ શ્રમણમાર્ગ કહેવાય.

એક બહુ જ મહત્ત્વના પ્રશ્ન તરફ સૌનું ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે. બુદ્ધે મારવિજય કર્યો હતો. આ મારવિજય એટલે કામવાસના ઉપર વિજય એવો અર્થ હોય તો પ્રશ્ન થાય કે માનો કે બુદ્ધે કામવાસના ઉપર વિજય મેળવી લીધો, પણ તે પછી હજારો ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓએ પણ આવો વિજય મેળવી લીધો? આ શક્ય નથી. બુદ્ધજાતકો વાંચવાથી અસંખ્ય કથાઓ કામસ્ખલનની મળે છે. આ દોષ આજે પણ ચાલુ છે. કાયમી બ્રહ્મચર્ય પળાવનારા સંપ્રદાયો આ દોષથી બચી શકતા નથી. કદાચ કોઈ સાધુ-ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી, વગેરે કોઈનાથી પણ સ્ખલન થઈ જાય તો તેને મહાપાપ માનીને તેના પ્રત્યે ઘોર ઘૃણા કરી મૂકવામાં આવે છે. જો તે પકડાઈ જાય તો તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવે છે. બહિષ્કાર પછીનું તેનું જીવન ભારે દુઃખમય થઈ જાય છે. તે નથી આ તરફનો રહેતો કે નથી પેલી તરફનો રહેતો. એટલે ગમે તે ભોગે ન પકડાવું એ જ સાધના થઈ જાય છે. આમ, સાચું જીવન લુપ્ત થઈને એક કૃત્રિમ જીવન ઉપર તરતું થઈ જાય છે. મને આજે 84 વર્ષ થયાં છે. આટલાં વર્ષોના અનભવ પછી હું કહી શકું કે આમાં સાધુ-ભિક્ષુઓ એટલા દોષી નથી જેટલી થિયરી દોષી છે. નાનાં બાળકો અથવા યુવાનોને બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા જીવનભર માટે આપી દેવી તે થિયરી જ દોષપૂર્ણ છે. આ અકુદરતી છે, કુદરતવિરોધી છે. કુદરત સહન કરતી નથી, તેમ કુદરત ઉપર વિજય પણ મેળવાતો નથી. કુદરત કદી હારતી નથી, મનુષ્ય હારે છે, કારણ કે કુદરતી આવેગો આગળ માણસ પામર છે. બહુ કઠોર નિયમોમાં જકડી દેવાથી બ્રહ્મચર્ય પળાતું નથી. વાસના આડી ફંટાય છે. અને વ્યક્તિને નરભોગી, પશુભોગી કે છેવટે સ્વભોગી બનાવી દે છે. આ બધા અકુદરતી ભોગો વ્યક્તિને બરબાદ કરી નાખે છે. વ્યક્તિ નિસ્તેજ, હતાશ અને નિરાશાવાદી થઈ જાય છે. આ થિયરી-દોષ છે. ઋષિમાર્ગ અને ઇસ્લામમાં આવું નથી. કુદરતી કામભોગ ધર્મસંમત હોય તો માન્ય છે. તેથી પતિ-પત્ની બંને જીવનભર એકબીજાનાં પૂરક થઈને જીવન જીવે છે. આ માર્ગમાં કુદરત મિત્ર બને છે, દુશ્મન નથી બનતી.

જે લોકો જીવનભર બ્રહ્મચર્યનું કઠોર પાલન કરવા માગે છે તેમની સામે બે ઉપાયો છે: 1. ઈશ્વરવાદીઓ પ્રાર્થના, ભક્તિ, ઉપાસના

કરીને ઈશ્વરને વીનવે છે. જે લોકો ઈશ્વરવાદી નથી, પોતાની મેળે પોતાના બળથી સાગર તરવા માગે છે તેઓ ધ્યાન ધરે છે. વિપશ્યના અથવા પ્રેક્ષાધ્યાન ધરવાથી રાહત રહે છે, પણ એ રાહત કાલિક જ હોય છે. કાયમી જડમૂળથી ઉકેલ નથી. ખાસ કરીને પાછલી જિંદગીમાં કામવાસના બહુ સતાવે છે. આ પરાજય છે, પણ સ્વીકારી શકાતો નથી. ઉપરથી વિજયનો દંભ બતાવવો જ પડે છે, કારણ કે પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે.

આ ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ પ્રામાણિકતાથી જીવન જીવ્યા પછી પણ હારી જનારા ઈશ્વરવાદી ભક્ત સંતોએ પોકારી-પોકારીને પોતાની ક્ષતિઓ અને દુર્બળતા સ્વીકારી છે. તુલસીદાસજીની ‘વિનયપત્રિકા’, સુરદાસજીનાં પદો, નરસૈયાનાં પ્રભાતિયાં, વગેરે જોશો તો આત્મનિવેદનમાં પોકારીપોકારીને પોતાની દુર્બળતા સ્વીકારી છે. ઈશ્વર પણ કુદરતી માર્ગમાં દખલ કરી શકતો નથી. એ તેનો રચેલો માર્ગ છે અને પોતે રચેલા પોતાના માર્ગમાં પોતે દખલ નથી કરતો. ભલે ને કોઈ ભક્ત ગમે તેટલાં માથાં કૂટે, આવેગોની આંધીઓ આવવાની આવવાની અને આવવાની જ. તેને કોઈ રોકી શકે નહીં. આ સિદ્ધાંત જેટલો ઇસ્લામે સ્વીકાર્યો છે તેટલો બીજા કોઈએ સ્વીકાર્યો નથી. ઇસ્લામમાં બ્રહ્મચર્યની વાત જ નથી. પત્ની અનિવાર્ય છે. પત્ની પરમેશ્વરની ન્યામત છે, માયા કે બંધન નથી. ઇસ્લામની આંધી આગળ બૌદ્ધો ટકી શક્યા નહીં. છેક મધ્યએશિયા સુધી બૌદ્ધપ્રભાવ ફેલાયો હતો. અફઘાનિસ્તાનમાં ગુફાઓ અને બુદ્ધપ્રતિમાઓનો ભવ્ય વારસો હતો પણ જોતજોતાંમાં ઇસ્લામ ફરી વળ્યો. બુદ્ધ શબ્દનું અપભ્રંશ ‘બુત’ બન્યું છે. ત્યાં બુદ્ધની એટલી બધી પ્રતિમાઓ હતી કે પ્રતિમાને જ ‘બુત’ કહેવા લાગ્યા હતા. આજના કટ્ટર તાલિબાનીઓના પૂર્વજો બૌદ્ધધર્મી હતા, પણ જોતજોતાંમાં લીલા રંગે રંગાઈ ગયા. આવું જ પૂર્વએશિયા, ઇન્ડોનેશિયા, મલેશિયા, વગેરે દેશોનું છે. ત્યાં પહેલાં હિન્દુ હતા, પછી બૌદ્ધ થયા અને હવે પૂરું ક્ષેત્ર ઇસ્લામના રંગે રંગાઈ ગયું છે. આવું જ આખા વિશ્વનું છે. બહુ ઝડપથી લીલો રંગ ફેલાઈ રહ્યો છે. જો આતંકવાદી તાલિબાનો ન હોય તો આ ઝડપ વધી શકે છે. તાલિબાનોએ પોતા પ્રત્યે ઘૃણા ઊભી કરી છે, એટલે વિશ્વદુશ્મન થઈ ગયા છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. પ્રશ્ન એ છે કે ‘મારવિજય’ સૌના માટે શક્ય છે ખરો? લ્હાસામાં દલાઈ લામાના પોટાલા મહેલમાં અઢાર હજાર લામાઓ રહેતા હતા. પંછેનલામાના ગોમ્પામાં અગિયાર હજાર લામાઓ રહેતા હતા. બીજા અનેક ગોમ્પામાં હજારો-સેંકડો લામાઓ રહેતા હતા. અરુણાચલપ્રદેશના પ્રવાસમાં હું છેક તવાંગ સુધી ગયો હતો. ત્યાંના અનેક ગોમ્પાઓમાં નાના-નાના કિશોર વયના અસંખ્ય લામાઓ મેં જોયા હતા. ત્યાં એવો રિવાજ છે કે ત્રણ બાળકો તો પેદા કરવાના જ, તેમાંથી એકને લામા બનાવવાનો. આ ફરજિયાત નિયમને લોકોએ હોંશેહોંશે સ્વીકારી લીધો છે. આમાંથી કેટલાક યુવાનો ખરેખર મહાન થાય છે. પણ મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે આ બધા ‘મારવિજય’ કરી શકે છે? મારવિજય જરૂરી છે? મારવિજયમાં જરાય ન માનનારા સામે તેઓ ટકી શકશે? યાદ રહે, નાલંદામાં દશ હજાર ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. ત્યાં મહમ્મદ બખ્તિયાર માત્ર 250 ઘોડેસવારો લઈને આવ્યો હતો અને બધાનાં માથાં કાપી નાખ્યાં હતાં. પાંચ માળના વિશાળ પુસ્તકાલયને આગ લગાડી દીધી હતી અને બધું રાખ કરી નાખ્યું હતું. આવું જ તિબેટમાં ચીન પેસી ગયું ત્યારે બનેલું. હજારો લામાઓ જીવ બચાવવા ભારત તરફ ભાગ્યા હતા, જેઓ હજી પણ ધર્મશાળામાં રહે છે. હવે તિબેટ લાલ રંગે રંગાઈ ગયું છે. ચારે તરફ લાચારી જ લાચારી છે.

ચીનના પ્રવાસમાં મેં બચી ગયેલાં કેટલાંક બૌદ્ધ મંદિરો જોયાં હતાં. ત્યાં ભિક્ષુઓને કુર્તા-પાયજામા પહેરાવીને ખેતરમાં મજૂરી કરાવાતી હતી. આ બધાં દશ્યો દુઃખદાયી હતાં. પણ ફરી-ફરીને પ્રશ્ન થાય કે જે યુવાશક્તિને ભિક્ષુદીક્ષા આપવામાં આવી હતી તે હજારો યુવાઓને સૈનિકદીક્ષા આપીને શસ્ત્રધારી બનાવ્યા હોત તો આવી કરુણ દશા ન થાત. આ કામ પંજાબમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ કર્યું. તેમણે શીખોને શસ્ત્રધારી નિહંગ બનાવ્યા, જે વિશ્વના સર્વોચ્ચ યોદ્ધા બન્યા, જેમણે દિલ્હીના મોગલોને હચમચાવી નાખ્યા અને એ આગને અટકાવી દીધી. શીખ ધર્મમાં પણ બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય નથી. બધા દશેદશ ગુરુઓ પરણેલા છે, પત્નીઓ છે અને સંતાનો પણ છે.

બંદા વૈરાગી સાધુ હતો. ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ તેને મોટી ઉંમરમાં પરણાવ્યો. લગ્નજીવન જીવતો કર્યો. તેની બહાદુરીની કથા તો રોમાંચક છે.

ફરી-ફરીને પ્રશ્ન થાય કે જો ‘મારવિજય’ શક્ય જ ન હોય, અકુદરતી હોય, તો પછી હજારો યુવક-યુવતીઓને આ ખપ્પરમાં કેમ હોમવામાં આવે છે? આ થિયરીને સુધારી ન શકાય?

એક બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન એ વિચારણીય છે કે માનો કે પરલોક જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તો? સ્વર્ગ-મોક્ષ-નિર્વાણ, વગેરે આ બધું હોય જ નહીં તો? આ બધું અવધારણાના આધારે લોકમાનસમાં સ્થિર થયેલું છે. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે પરલોક માટે કશું નથી કરતાં. તેઓ કુદરતી જીવન જીવે છે અને પછી મરી જાય છે. મૃત્યુ પછી તેમના આત્માનું શું થયું કે ક્યાં ગયાં તેની કોઈને કશી ખબર પણ નથી પડતી. સેમેટિક ધર્મો તો તેમાં જીવાત્મા પણ નથી માનતા. તેમનામાં પણ આપણા જેવો જ આત્મા છે તેવું માનનારા આપણે કદી એ વિચારીએ છીએ કે મૃત્યુ પછી કોઈ પશુ-પક્ષીનું ભૂત થયું

હોય? કોઈ અવગતિયું થયું હોય, કોઈની સદ્ગતિ માટે કોઈ વિધિ કરાવવી પડી હોય! ના, કશું નહીં. મોટાંમોટાં કતલખાનાંઓમાં રોજનાં હજારો પશુઓ કપાય છે. કમોતે મરવાથી એકાદ તો ભૂત થાય! પણ નથી થતું. હિટલરે 60 લાખ યહૂદીઓને ગેસ-ચેમ્બરમાં મારી નાખ્યા હતા. આમાંનું એક ગેસચેમ્બર જોવા હું ગયો હતો. આ ગેસ-ચેમ્બરમાં તેર લાખ યહૂદીઓને મારી નાખ્યા હતા. તેમના આત્માઓનું શું થયું? કોઈ ભૂત થઈને મારનારા જર્મનોને પજવતું નથી. આ લોક બગાડીને પરલોકની પાછળ ઘેલા થવાનું માત્ર માણસોમાં જ જોવા મળે છે. પણ માનો કે જેની પાછળ આટલી બધી ઘેલછા કરીને ગૃહત્યાગ, પત્નીત્યાગ, પરિવારત્યાગ કર્યા હોય તે વસ્તુ જ ન હોય તો? પરલોકવાદીઓ સંસારનાં સુખોને મૃગજળ જેવાં માને છે, પણ જો પરલોક હોય જ નહીં અને તેની પાછળ કરોડો લોકો દોડે તો ખરું મૃગજળ તો આ પરલોકવાદીઓનું જ કહેવાય. કણાદઃષિની માફક પરલોક હોય તોપણ પહેલાં આ લોકનું સુધારીને, સુખો ભોગવીને પછી પરલોક મળવો હોય તો મળે, કોઈ ના નથી. પણ પરલોક પાછળ કપડાં કાઢીને, દિગંબર થઈને, ઘરઘરના ટુકડા ખાઈને, પરોપજીવી જીવન જીવવાનો શો અર્થ?

એક બીજી વાત સમજવા જેવી છે. વિશ્વના બધા ધર્મોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: એક ઈશ્વરવાદી અને બીજા અનીશ્વરવાદી.

ઈશ્વરવાદી ધર્મો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-પ્રલય, કર્મની વ્યવસ્થા અને પરલોક આપનાર કર્તાધર્તા ઈશ્વરને માને છે.

પણ અનીશ્વરવાદીઓ આવી કોઈ પરમ શક્તિને માનતા નથી, તેથી અંતે ધર્મપ્રવર્તકો પોતે જ ભગવાન બની જાય છે. ત્યારે બિહારમાં 65 સંપ્રદાયો હતા તે બધા લગભગ નીરીશ્વરવાદી હતા, તેથી બધાના પ્રવર્તકો કોઈની કોઈ વ્યાખ્યા કરીને પોતે ભગવાન બની ગયા હતા.

અહીંથી માનવ-ભગવાન પ્રથા શરૂ થઈ. ભારતમાં કોઈ રોકટોક ન હોવાથી રજનીશ અને અંબાલાલ પટેલ જેવા હજારો લોકો ભગવાન થઈ ગયા અને ભવ્ય મંદિરોમાં પુજાય છે. ખરેખર આ બધા ભગવાનો છે ખરા? આમાંના કોઈપણ માણસ-ભગવાને કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક જેટલું સત્ય પણ શોધ્યું નથી. ભૂગોળ-ખગોળ, અન્તરીક્ષ, વગેરે ચારે તરફનું સાચું સચોટ જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિકોએ શોધ્યું છે તેટલું કોઈ કેવળજ્ઞાની કે ત્રિકાળજ્ઞાનીએ કેમ શોધ્યું નથી? લગભગ બધા જ કોઈ ને કોઈ રીતે યુવાધનને – કીમવર્ગને જીવનથી ભગાડે છે કેમ? જે છે તેમાં સત્ય શોધવાનું છે કે જે નથી તેમાં ફાંફાં મારવાનાં છે? ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ આ બધા માણસ-ભગવાનોએ માણસજાત માટે શું શોધ્યું છે? વીજળી શોધી હોત તોય મોટું કામ થાત! પ્રશ્ન એ થાય કે આ યોગીઓ – ભગવાનો ઉપયોગી કેમ નથી થઈ શક્યા? અને લોકોને પરલોક જેવા શંકાસ્પદ તત્ત્વ માટે કેમ રવાડે ચઢાવી દીધા? કેટલાક તો પરલોકની સારી સગવડો માટે ભલામણચિઠ્ઠીઓ પણ લખવા માંડ્યા હતા, હજી પણ લખતા હશે! ખરેખર તો લોકોને પરલોકમુક્તિ અપાવવી જોઈએ. દેશના યુવાધનને – કીમને બચાવી લેવું જોઈએ.

જીવનના બધા પ્રશ્નો અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને જો કોઈએ ઉકેલ્યાં હોય તો તે વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાને બધા પ્રશ્નો ઉકેલી નાખ્યા છે તેવો દાવો ન કરી શકાય, પણ જે નથી ઉકેલાયા તે દિશામાં વિજ્ઞાન પ્રયત્ન કરે છે. તેનું જમાપાસું એ છે કે તેમાં કોઈ ભગવાન થતો નથી, બધા માણસો જ હોય છે. પોતાની અનેક નિષ્ફળતાઓ અને ભૂલોનો સ્વીકાર કરે છે. પછી પ્રયોગશાળાનું જે સત્ય પ્રગટે છે તે સર્વમાન્ય હોય છે. સૌને ચકાસી જોવાની છૂટ હોય છે.

બુદ્ધે અને બીજા ઘણાબધા ભગવાનોએ લોકોને કહ્યું કે દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા છે. તો પ્રશ્ન એ થાય કે તો પછી સુખનું મૂળ શું છે? એ કહેવાનું રહી ગયું. સુખનું મૂળ ઇચ્છાનો અભાવ હોય તો જીવન ક્યાં રહ્યું?

બધા ઇચ્છાનો નાશ કરવા નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં બેસી ગયા. હવે વાસ્કો-ડી-ગામા, કોલંબસ, નેપોલિયન, સિકંદર કોણ થશે? જવાબ છે: થઈને શું કરવું હતું? બધું જ ક્ષણિક અને નાશવાન છે. કશું રહેવાનું નથી. આ થયો નિરાશાવાદ. કોઈ રાષ્ટ્ર માટે આવો નિરાશાવાદ શું પરિણામ લાવે? આમાં એકલા બુદ્ધ જ નથી. લગભગ બધાં ભારતીય અધ્યાત્મો નિરાશાવાદ તરફ લઈ જાય છે. થોડાક અપવાદ હશે તેની ના નહીં, પણ ટોળાં તો પરલોકની ટિકિટ કપાવનારાંઓનાં જ વધારે છે. સૌએ પોતપોતાનાં અલગ-અલગ ધામો નક્કી કરી દીધાં છે.

એક મુદ્દા તરફ સૌએ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે. ત્રણ શરણોવાળાં ત્રણ સૂત્રો બુદ્ધના સમયથી જ પ્રચલિત થયાં હતાં:

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં શરણં ગચ્છામિ ।

જ્યાં-જ્યાં ભિક્ષુસંઘ જતો ત્યાં-ત્યાં આ સૂત્રોની કીર્તન-ફેરીઓ થતી. આમાં ધર્મ અને સંઘના શરણે જવાની વાત તો યોગ્ય કહેવાય, પણ બુદ્ધના શરણે જવાની વાત વિચારણીય થઈ જાય. કેમ કે બુદ્ધે જ કહ્યું છે કે

“અપ્પો દીવો ભવ ।”

અર્થાત્ તું જ તારો દીવો થા. આ વાક્યનો અનુયાયીઓ ગર્વ લે છે એટલું જ નહીં, અભિનિવેશપૂર્વક કહે પણ છે કે અમે કોઈના ગુલામ નથી. અર્થાત્ જેમ ઈશ્વરવાદીઓ ઈશ્વરની ગુલામી સ્વીકારે છે તેમ અમે કોઈની ગુલામી સ્વીકારતા નથી. વાત બરાબર કહેવાય, પણ તો પછી “બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ” પ્રસ્તુત ન રહે. લગભગ બધા ઈશ્વરવાદી ધર્મો કોઈ ને કોઈ રીતે ઈશ્વરની શરણાગતિ ઉપર ભાર મૂકે છે. ગીતાએ તો અઢારમા અધ્યાયમાં ઉપસંહારમાં “બધા ધર્મોને છોડીને મારું એક જ શરણું ગ્રહણ કર, હું તને બધાં પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ. શોક ન કર.” આવો દઢ ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ સિદ્ધાંતના આધારે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ પોતાના સંપ્રદાયનો મહામંત્ર સ્થાપિત કર્યો: “શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ ।” બીજા ભક્તિમાર્ગી આચાર્યોએ પણ શરણાગતભક્તિ ઉપર પૂરેપૂરો ભાર મૂક્યો છે. પણ જો તમે એવો દાવો કરતા રહો કે અમે કોઈના (ઈશ્વરના) ગુલામ નથી અને પછી એમ પણ કહો કે “તું તારો દીવો થા”, પછી આ શરણવાક્ય કેવી રીતે પ્રસ્તુત થઈ શકે? જોકે આ શરણવાક્યથી બધા બૌદ્ધ સંપ્રદાયોમાં એકતાનું કેન્દ્ર બુદ્ધ બની ગયા, અર્થાત્ મહાયાન, હીનયાન કે થેરાવાદી કે બીજા કોઈ પણ વાદી હોય, કેન્દ્રમાં તો બુદ્ધ જ રહેવાના. આવી એકતા કરાવનારું તે જમાપાસું કહેવાય.

બુદ્ધની હયાતીમાં પણ ઘણા બુદ્ધો હતા. એમાં સૌથી પ્રભાવશાળી મહાવીર પણ હતા પણ તેમણે “મહાવીરં શરણં ગચ્છામિ” એવું સૂત્ર ન આપ્યું. તેમના અનુયાયીઓ 24 તીર્થંકરોમાં વહેંચાઈ ગયા. જોકે ચોવીસેચોવીસ એકતાનાં પણ પ્રતીક બન્યા. માત્ર કોઈ એક જ તીર્થંકરને સ્વીકારીને કોઈ અલગ ફાંટો ન પડ્યો. તેમનામાં જેટલા ફાંટા છે તે બધા ચોવીસેચોવીસને સ્વીકારીને ચાલે છે, વ્યક્તિવિભાજન નથી થતું. જોકે આ ચોવીસના ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન એમ ભેદ કરીને 72 તીર્થંકરો થાય છે. કચ્છમાં એવું એક 72 જિનાલય પણ છે, પણ એકતા છે, તે જમાપાસું કહેવાય.

બુદ્ધની હયાતીમાં કોઈ ભિક્ષુએ બુદ્ધત્વપ્રાપ્તિનો દાવો ન કર્યો. દેવદત્ત જેવા કેટલાક આવો દાવો કરતા હતા, પણ નેટવર્ક ન જામવાથી આગળ ચાલ્યું નહીં, ઊલટાના ખલનાયક બની ગયા.

એક સારી વાત એ પણ કહેવાય કે “બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ” જેવું સૂત્ર આગળના ભગવાનોએ પોતાના માટે પ્રચલિત ન કર્યું, જો કર્યું હોત તો

“રજનીશં શરણં ગચ્છામિ ।”

“દાદા શરણં ગચ્છામિ ।”

જેવાં અનેક વાક્યો પ્રચલિત થઈ ગયાં હોત.

ભલે આવાં વાક્યો પ્રચલિત ન થયાં હોય, તોપણ આગળ જતાં જે ગુરુવાદ ફેલાયો તેમાં પ્રત્યેક ગુરુએ પોતાને ભગવાન બનાવી દીધો અને જેટલા ગુરુ એટલા ભગવાન થઈ ગયા.

ગુરુબ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરંબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ ॥

આ પ્રસિદ્ધ શ્લોકે ગુરુને બ્રહ્મ બનાવી દીધા, એટલું જ નહિ, ગુરુભક્તિ એટલી વધી કે બ્રહ્મ જ ગાયબ થઈ ગયું. આ રીતે હિન્દુ પ્રજા વ્યક્તિપૂજક થઈ ગઈ. આ બધાનાં મૂળ “બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ” સૂત્રમાં તો નથી ને?

જો પ્રત્યેક સંપ્રદાયના નાયક પોતપોતાના માટે આવું સૂત્ર રચે અને “....શરણં ગચ્છામિ” સૂત્ર રચે, તો શી દશા થાય? સારું છે કે એ વાક્ય બુદ્ધ સુધી જ અટકી ગયું.

બુદ્ધના વિચારોને ફેલાવવામાં રાજાઓએ સૌથી વધુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો કહેવાય – ખાસ કરીને સમ્રાટ અશોકે. તેની પત્ની બૌદ્ધધર્મી હતી અને તેણે અશોકને તે રંગમાં રંગવામાં મહત્ત્વનું કામ કર્યું. અધૂરામાં કલિંગના યુદ્ધની ભયંકર ખુવારી પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુએ યુદ્ધવિરોધી અહિંસાના સંસ્કાર નાખ્યા. અશોક પૂરેપૂરો બદલાઈ ગયો. તેનો પુત્ર મહેન્દ્ર રાજગાદીએ બેસવાની જગ્યાએ શ્રીલંકા ગયો અને પછી બહેન સંઘમિત્રા પણ ગઈ. આ બંનેએ ભારે કામ કર્યું. આખી લંકાને ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ’માં રૂપાંતરિત કરી દીધી. હિન્દુઓ પાસે આવો કોઈ મહેન્દ્ર ન હતો, ન સંઘમિત્રા હતી. તેઓ અંદરોઅંદર અભડાઈ જતા હતા, એટલે વિદેશયાત્રા કે સમુદ્રયાત્રાથી દૂર રહેતા હતા.

આવા જ પ્રચારકો હિમાલયમાંથી તિબેટ, ચીન, મંગોલિયા, કોરિયા, થાઈલેન્ડ, જાપાન, વગેરે અનેક દેશોમાં ફેલાઈ ગયા. તેમની પાસે નિશ્ચિત સંદેશા હતા એટલે સ્પષ્ટ હતા. તેમની પાસે એક જ બુદ્ધની પ્રતિમા હતી, તેથી પણ સ્પષ્ટતા હતી અને જ્યાં ગયા ત્યાં ખાલીપણું હતું. એ ખાલીપણું કર્મઠ ભિક્ષુઓએ ભરી દીધું. અડધા વિશ્વ ઉપર “બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ”નો નાદ ફરી વળ્યો. પણ ઇસ્લામનો ઉદય થતાં જ એ આંધીએ બધું ખેદાનમેદાન કરવા માંડ્યું. મધ્ય-એશિયા, દક્ષિણ-પૂર્વ-એશિયા – બધે ઇસ્લામ ફેલાઈ ગયો. હજી પણ કેટલીક જગ્યાએ ગુફાઓ અને સ્તૂપો સ્મારક થઈને ઊભાં છે.

ભારતમાં ફરીથી આ ધર્મ પ્રચલિત થાય તેવા પ્રયત્નો પં. નહેરુજીએ કર્યા હતા, પણ સફળતા ન મળી. ખરો અને ભગીરથ પ્રયત્ન બાબાસાહેબ આંબેડકરે કર્યો. લાખો દલિતો બૌદ્ધ થઈ ગયા, જેમને હવે નવ બૌદ્ધ કહેવાય છે. પણ હવે આ ધર્મ દલિતધર્મ થઈ ગયો લાગે છે, જાણે કે દલિતો સુધી જ સીમાબદ્ધ થઈ ગયો છે. દલિતો ઉગ્ર બન્યા છે. આ તેમની ઉગ્રતા જ અવરોધક થઈ રહી છે.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ તલવાર લઈને ધર્મ ફેલાવ્યો નહોતો, તેમ જ ઉગ્રતા-ભર્યાં પ્રવચનો કરીને પણ ફેલાવ્યો ન હતો. તેમણે પ્રેમ, કરુણા, શીલ અને મૈત્રીના જોરે ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. ફરી પાછાં આ તત્ત્વો અપનાવવામાં આવે તો ફરીથી ફેલાવાની શક્યતા છે ખરી. ઇસ્લામના આતંકવાદીઓ જેમ પોતાના જ ધર્મોને હાનિ પહોંચાડી રહ્યા છે, તેમ જો અતિ ઉગ્રતા આચરવામાં આવશે તો તે પોતાને જ હાનિ કરનારું તત્ત્વ થશે.

દલિતોને સૌથી મોટો વિરોધ બ્રાહ્મણો સાથે છે. તેમનો વિરોધ સાચો છે. વર્ણવ્યવસ્થાના નામે જે કાંઈ થયું કે કરવામાં આવ્યું તેનું જરાય સમર્થન ન કરી શકાય. તેને જેટલી જલદી દૂર કરાય તેટલું જ સારું છે. પણ એ પણ યાદ રહે કે બુદ્ધને સૌથી મોટો સહયોગ બ્રાહ્મણોનો જ મળ્યો હતો. સારિપુત્ર, મૌદ્ગલ્યાયન, આનંદ, મહાકાશ્યપ, વગેરે બ્રાહ્મણો જ હતા અને પ્રચંડ દાર્શનિક નાગાર્જુન, ધર્મકીર્તિ વગેરે પણ બ્રાહ્મણો જ હતા. એટલે બૌદ્ધ ધર્મના સ્વરૂપ-ઘડતરમાં, પ્રચાર-પ્રસારમાં બ્રાહ્મણોનું પણ મોટું યોગદાન છે.

બ્રાહ્મણશક્તિને દુશ્મન બનાવવી તેના કરતાં મિત્ર બનાવવી વધુ હિતકારી કહેવાય. માયાવતીએ પહેલાં તિલક તરાજી તીર તલવાર નિશાનને ચાર લાતો મારવાની વાતો કરી હતી, પણ મોડેમોડે તેમણે વલણ સુધાર્યું અને બ્રાહ્મણોનો સાથ લઈને યુ.પી. ઉપર રાજ્ય કર્યું. બધી શક્તિઓનો સુમેળ થયો. જરૂરી છે. વિભાજનને વધુ ઊંડું કરવાથી બધાનું અકલ્યાણ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં કેટલીક સમાલોચનાઓ કરી છે તે બહુ દુઃખ સાથે કરી છે, લોકોનું ધ્યાન સત્ય તરફ ખેંચવા કરી છે. કદાચ કોઈને આવી સમાલોચનાથી દુઃખ થાય તો હું પ્રથમથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું. બુદ્ધે સ્વયં કહ્યું છે કે “હું કહું છું એટલે માની ન લેશો. મારી વાતને બુદ્ધિની કસોટીએ નાણીને પછી યોગ્ય લાગે તો જ ગ્રહણ કરજો.”

મને આશા છે આ પુસ્તકનો સાર્થક ઉપયોગ થશે.

આ પુસ્તક લખવામાં મેં અનેક વિદ્વાન લેખકોનો સહયોગ લીધો છે. તેમાં બાબાસાહેબ આંબેડકરનું અનૂદિત પુસ્તક “ભગવાન બુદ્ધ ઔર ઉનકા ધર્મ”નો વિશેષ સહારો લીધો છે. આ બદલ બાબાસાહેબ તથા બીજા બધા લેખકોનો ખૂબખૂબ આભાર.

ભાઈશ્રી પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ જોડણી સુધારી છે તે બદલ તેમનો આભાર.

બધા ગૂર્જર પરિવારનો પણ આભાર.

હું ઈશ્વરવાદી છું. આ પુસ્તક લખ્યા પછી તે વધુ દઢ થયો છે. મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ તેને અધીન છે. તે લખાવે ત્યારે જ મારાથી લખાય છે. લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ તેની ઇચ્છા વિના મારાથી બે પાનાં પણ લખી શકાયાં નથી. તરત જ બંધ કરી દેવું પડે છે. કોઈ માને કે ન માને, મારી સ્થિતિ “મૂકં કરોતિ વાચાલમ્” જેવી છે. જ્યારે કોઈ ઈશ્વરનું ખંડન કરે છે ત્યારે મને ભારે પીડા થાય છે અને હસવું પણ આવે છે. એટલે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનો પણ ખૂબખૂબ આભાર.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 11.1.2015

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

પેટલાદ-દંતાલી, પો. બો. નં. 19,

જિ. આણંદ, ગુજરાત 388450

ફોન: 02697 252480

www.sachchidanandji.org

1 સોળ રાજ્યો

ત્યારે ઉત્તર ભારતમાં સોળ રાજ્યો રાજ્ય કરતાં હતાં. પૂરા ભારત ઉપર કોઈનું પણ એકછત્ર રાજ્ય ન હતું. આમ જુઓ તો આ સ્થિતિ પૂરા વિશ્વની હતી. પૂરું વિશ્વ નાનાંનાનાં રજવાડાંઓમાં વહેંચાયેલું હતું. પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં એકચક્રી રાજ્યશાસન માટે ‘રાજસૂયયજ્ઞ’ની પ્રથા હતી. કોઈકોઈ મહાપ્રબળ રાજાઓ રાજસૂય અથવા અશ્વમેધયજ્ઞ કરીને રાજ્યનો વિસ્તાર કરતા, પણ તે પણ સીમિત માત્રામાં જ વિસ્તાર રહેતો. ભારતનું સૌથી મોટું એકછત્ર રાજ્ય કર્યું હોય તો તે અંગ્રેજોએ કર્યું કહેવાય. કાબુલથી રંગૂન અને લ્હાસાથી કોલંબો સુધીનો વિશાળ ભૂભાગ અંગ્રેજોએ પોતાની આણ નીચે આણ્યો હતો. અને જે નાનો ભાગ આપણને સોંપીને ગયા તે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સૌથી મોટો કહેવાય.

એકચક્રી રાજ્યવ્યવસ્થા માટે સૌથી મોટી આવશ્યકતા વાહનવ્યવહારની હોય છે. ત્યારે માર્ગો અને વાહનો એવાં ન હતાં કે દિલ્હીમાં બેસીને ચેન્નાઈ ઉપર રાજ્ય કરી શકાય. જેમજેમ વાહનોની વ્યવસ્થા સુધરતી ગઈ તેમતેમ દૂરદૂર સુધી રાજ્યવ્યવસ્થા વ્યાવહારિક બની.

નાનાંનાનાં ઘણાં રાજ્યો હોય અને પ્રશ્નો ન હોય તેવું બને જ નહીં. બે ખેતરોને સેઢાના પ્રશ્નો સતાવતા હોય છે, તો બે રાજ્યોને તો સીમાપ્રશ્નો, મહેસૂલપ્રશ્નો, વ્યાપારિક પ્રશ્નો અને અપરાધને લગતા પ્રશ્નો જેવા કેટલાય પ્રશ્નો સતાવતા જ હોય. પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ત્યારે યુદ્ધો થાય. યુદ્ધોમાં જયપરાજય થાય. નવી સીમાઓ બંધાય, ચંચળતા અને અવ્યવસ્થા થાય. અસ્થિરતા સતત ચાલનારી પ્રક્રિયા બની જાય અને અસ્થિરતામાં ભાગંભાગ થાય, વિકાસ ન થાય. પ્રજા હેરાનપરેશાન થતી રહે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ તેના પહેલાં આ સોળ રાજ્યોની થોડી માહિતી આપીએ.

1. અંગ, 2. મગધ, 3. કાશી, 4. કોસલ, 5. વજ્જ, 6. મલ્લ, 7. ચેતી, 8. વંસ, 9. કુરુ, 10. પંચાલ, 11. મચ્છ, 12. સૂરસેની, 13. અસ્સકા, 14. અવન્તી, 15. ગંધાર, 16. કંબોજ

આ બધાં રાજ્યો વિશે થોડીથોડી માહિતી પ્રાપ્ત કરીએ.

1. અંગ: દક્ષિણ બિહાર અને ઉડિસાના કેટલાક ભાગને અંગ કહેવાતો. તેની રાજધાની ચંપા કદાચ આજનું ચંપારણ્ય પણ હોઈ શકે.
2. મગધ: આ ભાગ ઉત્તરી બિહારમાં મનાય છે. તેની રાજધાની રાજગૃહ હતી. બિંબિસાર અને અજાતશત્રુ તેના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. આ બહુ બળવાન રાજ્ય હતું.
3. કાશી: આજની કાશી-વારાણસીવાળો પ્રદેશ કાશી રાજ્ય કહેવાતો. તેની રાજધાની વારાણસી હતી. અહીં પ્રાચીન કાળમાં પણ રેશમી વસ્ત્રોનું ઉત્પાદન થતું. તેથી રેશમી વસ્ત્રને કૌશેય કહેવાય છે. બ્રહ્મદત્ત ત્યાંનો રાજા હતો.
4. કોસલ: અચીરવતી નદીના કાંઠે વસેલી શ્રાવસ્તીનગરી તેની રાજધાની હતી. પ્રસેનજિત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. શ્રી રામજીનાં માતા કોસલદેશનાં હતાં તેથી કૌસલ્યા કહેવાયાં. અહીં વિદુર્દભ રાજાએ પિતાની પાસેથી રાજ્ય છીનવી લીધું હતું. મધ્ય યુ.પી.નો કેટલોક ભાગ કોસલ કહેવાતો હતો.
5. વજ્જ: આ રાજ્ય વિશે ખાસ માહિતી મળતી નથી.
6. મલ્લ: આ રાજ્ય કોસલની પશ્ચિમે હતું. અહીંના કુસિનારા ગામમાં બુદ્ધનું નિર્વાણ થયું હતું. આ રાજ્ય બુદ્ધના પ્રભાવક્ષેત્રમાં હતું.
7. ચેતી: આ રાજ્ય વિશે ખાસ માહિતી મળતી નથી, પણ યુ.પી.માં જ ક્યાંક હશે!
8. વંસ: આ રાજ્યની રાજધાની કોસમ્બી હતી. અહીં ઉદયન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઉદયન અને વાસવદત્તાની પ્રેમકથા પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજ્યમાં હાથીઓ થતા તેથી હિમાલયની તળેટીમાં હોવું જોઈએ.

9. કુરુ: દિલ્હી-હરિયાણામાં આનો સમાવેશ થઈ શકે.
10. પંચાલ: કુરુની પશ્ચિમે પંજાબનો કેટલોક ભાગ પંચાલ હોવો જોઈએ. તેથી દ્રૌપદીને પાંચાલી કહેવાતી હશે!
11. મચ્છ: પંચાલની આજુબાજુનું આ રાજ્ય હશે.
12. સૂરસેની: મથુરા આજુબાજુનો પ્રદેશ. રાજધાની મથુરા.
13. અસ્સકા: ગોદાવરી નદીના કિનારે આ પ્રદેશ હોવો જોઈએ.
14. અવન્તી: આજનું માળવા, અને ઉજ્જયિની તેની રાજધાની. ત્યાંનો રાજા ચંડપ્રદ્યોત.
15. ગંધાર: આજનું કંદહાર. અફઘાનિસ્તાનો પૂર્વ ભાગ. રાજધાની તક્ષશિલા. રાજા પુક્કુસાતી હતો.
16. કમ્બોજ: આજના દ્વારકાની આજુબાજુનો પ્રદેશ કમ્બોજ કહેવાતો હતો.

આ સોળ રાજ્યોમાં ઉત્તર ભારતનો કેટલોક ભાગ આવી જાય છે. આ રાજ્યોમાં કોસલ રાજ્યની અંતર્ગત શાક્ય ક્ષત્રિયોનું ખંડિયા રાજ્ય હતું. પણ તેનો રાજા સ્થાયી કે વંશપરંપરાનો ન રહેતાં ચૂંટણી દ્વારા વારાફરતી પ્રજામાંથી જ ચૂંટાઈ આવતો. તે સમયે શુદ્ધોદન રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

શુદ્ધોદનને પાંચ ભાઈઓ અને બે બહેનો હતાં. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે: 1. શુદ્ધોદન, 2. દ્યૌતોદન, 3. શુક્લોદન, 4. શાક્યોદન, 5. અમિતોદન. બે બહેનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: 1. અમિતા 2. પ્રમિતા.

શુદ્ધોદનના પિતાનું નામ સિંહહનુ તથા માતાનું નામ કચ્ચાના હતું. સિંહહનુના પિતા જયસેન શાક્ય હતા અને તે કપિલવસ્તુ ગણરાજ્યના રાજા હતા. આ રાજ્યવંશ સૂર્યવંશી હતો.

શુદ્ધોદનનો વિવાહ કોલિય રાજ્યના દેવદહ ગામના એક સરદાર અંજનની પુત્રી મહામાયા સાથે થયો હતો. મહામાયાની માતાનું નામ સુલક્ષણા હતું. શાક્ય અને કોલિય ક્ષત્રિયોમાં બેટીવ્યવહાર હતો. સુલક્ષણાની બહેન મહાપ્રજાપતિ પણ શુદ્ધોદનને પરણી હતી. આ રીતે બંને બહેનો એક જ ઘરમાં પરણાવવામાં આવી હતી.

આ રીતે આ શાક્ય પરિવાર કપિલવસ્તુમાં સુખપૂર્વક જીવન જીવી રહ્યો હતો.

2 બાળકનો જન્મ

ધાર્મિક ક્ષેત્ર ચમત્કાર વિનાનું ભાગ્યે જ હોય છે. ચમત્કારો ન થયા હોય તોપણ પાછળથી અનુયાયીઓ નાનામોટા ચમત્કારો રચી દેતા હોય છે. ચમત્કારો વિના મહિમા પ્રતિષ્ઠિત નથી થતો તેવો ભાવ પ્રબળ કામ કરતો હોય છે. ચમત્કાર વિના પણ વ્યક્તિ મહાન કાર્યો કરીને મહાન થઈ શકે છે તેવી ધારણા અને માન્યતા હવે ધીરેધીરે સ્થાપિત થઈ રહી છે.

બુદ્ધના જન્મ વિશે પણ રામકૃષ્ણાદિની માફક એક કથા પ્રચલિત છે.

એક રાત્રે રાણી મહામાયાને સ્વપ્ન આવ્યું કે તેનો પલંગ દેવતા લોકો ઉપાડીને હિમાલયના એક ભાગમાં લઈ ગયા છે. ત્યાં દેવતાઓની દેવીઓ પણ આવી પહોંચી અને પલંગને માનસરોવર લઈ ગઈ. ત્યાં મહારાણી મહામાયાને સ્નાનાદિ કરીને પવિત્ર કરવામાં આવી. પછી સુમેધ નામના એક બોધિસત્ત્વ આવ્યા અને મહામાયાને પ્રશ્ન કર્યો કે મારે હવે છેલ્લો જન્મ ભારતમાં લેવો છે. તમે મારી માતા બનશો? મહામાયાએ કહ્યું કે હું જરૂર તમારી માતા બનીશ. એટલું કહેતાં આંખ ઊઘડી ગઈ. આ સુમેધ બોધિસત્ત્વ જ મહામાયામાં જન્મ ધારણ કરીને ભગવાન બુદ્ધ બન્યા.

સવારે મહામાયાએ સ્વપ્નની વાત પતિ શુદ્ધોદનને કરી. પત્નીને વાત કરવાની જગ્યા પતિ હોય છે. પત્ની મહત્ત્વની વાત પતિ સિવાય અન્ય કોઈને કરતી થઈ જાય તો સમજવું કે દામ્પત્યમાં ભડકો થશે. પરસ્પરમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ન હોય ત્યારે જ પત્ની પતિથી વાત છુપાવીને બીજાને કરતી થઈ જાય.

મહારાજા શુદ્ધોદને સ્વપ્નનો વિચાર કરવા તે સમયના આઠ મોટા શાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: 1. રામ, 2. ધ્વજ, 3. લક્ષ્મણ, 4. મંત્રી, 5. કૌંડિન્ય, 6. ભોજ, 7. સુયામ, અને 8. સુદત્ત.

ત્યારે પણ લોકો સ્વપ્નને પ્રેરણાદાયી માનતા હતા. બધાં જ સ્વપ્નો મિથ્યા નથી હોતાં.

આઠેઆઠ શાસ્ત્રીઓએ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને એક મતથી જણાવ્યું કે “મહારાજ! આપના ઘરમાં એક મહાન આત્મા જન્મ ધારણ કરી રહ્યો છે. આ આત્મા કાં તો ચક્રવર્તી રાજા થશે, કાં પછી ચક્રવર્તી બુદ્ધ થશે. આવો અવતાર હજારો વર્ષમાં એકાદ વાર જ થતો હોય છે.”

શાસ્ત્રીઓનું વચન સાંભળીને રાજારાણી બંને પ્રસન્ન થયાં. જ્યોતિષીઓ પ્રાય: લોકોને પ્રસન્ન કરનારી જ ભવિષ્યવાણી ભાખતા હોય છે. અહીં “કાં તો” શબ્દને સમજવા જેવો છે. “કાં તો ચક્રવર્તી રાજા, કાં તો ચક્રવર્તી બુદ્ધ થશે” – બેમાંથી એક જ થશે તેવું નિશ્ચયાત્મક વાક્ય નથી કહ્યું. જ્યોતિષીઓ યાને વૈદ્યરાજો થોડીક છટકબારી તો રાખતા જ હોય છે. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પણ આશાવાદી વાણીથી વ્યક્તિને ઉત્સાહ પ્રગટતો હોય છે. નિરાશાવાદી વાણી સાંભળ-સાંભળ કરવાથી વ્યક્તિ હતોત્સાહ થઈ જતી હોય છે. હતોત્સાહ મૃત્યુ બરાબર છે.

મહામાયાને ગર્ભધારણ થઈ ગયો. લગ્નનાં ઘણાં વર્ષો પછી ગર્ભધારણ થયો હતો તેથી મહામાયા બહુ પ્રસન્ન રહેતી હતી.

સ્ત્રીઓને ગર્ભકાળમાં દોહદ થયા કરતા હોય છે. દોહદ એટલે મનોરથો- અરમાનો. આમ તો સ્ત્રી પોતે જ અરમાનની પ્રતિમા જ કહેવાય. તેમાં પણ લાંબા કાળ પછી તરસાવી-તરસાવીને ગર્ભધારણ થયો હોય ત્યારે તો તેનું આરમાનિક રૂપ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે.

મહામાયાને ઇચ્છા થઈ કે તે પિયર જાય. આમે ભારતમાં પ્રથમ પ્રસૂતિ પિયરમાં કરવાનો રિવાજ છે. સગી મા આવા વખતે દીકરીને જેટલું સાચવી શકે તેટલું બીજું કોઈ ન સાચવી શકે. પ્રથમ પ્રસૂતિ બહુ પીડાભરી હોય છે. અનુભવી માતા દીકરીને તનમન બંનેથી

સાચવી લેતી હોય છે.

મહામાયાની ઈચ્છા પૂરી કરવા રાજા શુદ્ધોદનને તેને પિયર દેવદહ જવા પાલખીમાં રવાના કરી. ત્યારે સુખી માણસો પાલખી કે રથમાં યાત્રા કરતાં. રથમાં ઘાંચો આવે તેથી તકલીફ થાય. પાલખી આરામપ્રદ કહેવાય.

રસ્તામાં લુમ્બિનીવન આવ્યું. અહીં મહામાયાને પ્રસવપીડા ઊપડી. ધાર્યા કરતાં વહેલી ઓચિંતી ઉપડેલી પ્રસવપીડાથી બધાં ગભરાઈ ગયાં. પ્રસવપીડાનું કશું નક્કી નહીં. પાલખી રોકી દેવાઈ. મહામાયા નીચે ઊતરી અને કોઈ વૃક્ષ નીચે આરામ કરવા ધીમેધીમે ચાલી તો બે શાલવૃક્ષોની નીચે ઊભાંઊભાં જ તેને પ્રસવ થઈ ગયો. પ્રસવપીડા પછી પ્રસવસુખ મળતું હોય છે, પ્રસવસુખની કોઈ ઉપમા નથી. સ્ત્રી ધન્યધન્ય થઈ જતી હોય છે. તેનું સ્ત્રીપણું ધન્ય થઈ ગયું સમજે છે. જેને કદી પ્રસવ થયો જ નથી તેવી વંધ્યા સ્ત્રીને હંમેશાં પોતાનું અધૂરાપણું કાંટાની માફક ભોંકાતું રહે છે. તે પારકાં બાળકો જોઈ-જોઈને લાળ ટપકાવતી રહે છે.

તે દિવસ હતો વૈશાખ પૂર્ણિમાનો અને ઈ. પૂ. 563નું વર્ષ હતું. ઘણાં વર્ષો તરસાવીને શુદ્ધોદન પિતા થયા હતા તેથી આખા રાજ્યમાં ભારે ઉત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો.

3 મહામાયાનું મૃત્યુ

જીવનમાં સારા દિવસો આવે તો સગાં વધી જાય. ભુલાઈ ગયેલું અને ખોવાઈ ગયેલું સગપણ પણ તાજું થાય; પણ જો ખરાબ દિવસો આવે તો ગોળ ખાઈને માખીઓ ઊડી જાય તેમ બધાં સગાં-મિત્રો વગેરે ઊડી જાય. કોઈ શોધ્યોય હાથ ન આવે. સારા-ભૂંડા દિવસો લાવવા એ માણસના હાથમાં નથી. જો હાથમાં હોત તો કોઈ ભૂંડા દિવસો લાવત જ નહીં. કોઈ અકલ્પનીય વિશ્વચક્ર ચાલી રહ્યું છે. બધા જીવો આ ચક્રમાં ચકડોળે ચઢ્યા છે.

લગ્ન પછી ઘણાં વર્ષો સુધી તરસાવી-તરસાવીને શુદ્ધોદનના ઘરમાં પુત્રજન્મ થયો છે. વધાઈ આપનારાઓની લાંબી લાઈન લાગી છે. ભીડથી ઘર સમાતું નથી. સારા-માઠા પ્રસંગોએ સ્નેહીજનોની ભીડથી ઘર ધન્ય બનતું હોય છે. સારા-માઠા પ્રસંગોએ ઘરમાં કાગડા ઊડતા હોય તો આલીશાન હવેલી પણ ડૂસકાં ભરતી દેખાય. આવા પ્રસંગોએ આવનારાંઓમાં જ્યારે કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ આવે અને તે પણ વગરબોલાવ્યે આવે ત્યારે તો ઘર અને ઘરનો માલિક કૃતકૃત્ય થઈ જાય.

શુદ્ધોદનનું ઘર શુભેચ્છકોની ભીડથી ઊભરાઈ રહ્યું છે. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે મહાન ઋષિ અસિત પધારી રહ્યા છે. તે કાળમાં અસિત-દેવલ મહાન ઋષિઓમાંના એક હતા. ગીતામાં પણ તેમને યાદ કરવામાં આવ્યા છે.

લોકોએ જગ્યા કરી આપી અને શુદ્ધોદન દોડતા સામે ગયા, પગમાં પડી ગયા. અસિતે કહ્યું કે હું નવજાત બાળકનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. જેનાં દર્શન કરવા રાજામહારાજાઓ તડપતા હોય તે પોતે એક બાળકનાં દર્શન કરવા દોડી આવે તેથી સૌને નવાઈ લાગી. પણ બાળક ઊંઘતો હતો. ઊંઘતા બાળકને જગાડાય નહિ તેથી થોડી વાર રોકાઈ જવા રાજાએ વિનંતી કરી. ત્યાં તો બાળક પોતે જ જાગી ગયો. રાજા બાળકને હાથમાં લઈને ઋષિ પાસે આવ્યો. ઋષિએ બાળકને પોતાના હાથમાં લીધો અને ધારી-ધારીને તેનાં અંગ જોવા લાગ્યા. પછી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા. સૌને દુઃખદ આશ્ચર્ય થયું. બાળકના ભવિષ્ય વિશે શંકા-કુશંકા થવા લાગી. ત્યાં તો ઋષિ પોતે જ બોલ્યા, “આ બાળક બુદ્ધ થશે. આખા વિશ્વમાં તેનું નામ થશે, પણ હું તેના બુદ્ધત્વને જોવા રહીશ નહીં. તેથી મને રડવું આવે છે. હું મારા દુર્ભાગ્ય ઉપર રડું છું.” એમ કહીને અસિતઋષિ બાળકને પાછું સોંપીને પોતાના ભાણેજ નાળક સાથે વિદાય થઈ ગયા. સારી ભવિષ્યવાણી સૌને ગમે, તેથી જ્યોતિષવિદ્યા કદી મરવાની નથી.

ઋષિ તો વિદાય થયા, પણ મહામાયાની તબિયત એકદમ બગડી ગઈ. ત્યારે પ્રસૂતિમાં જ હજારો સ્ત્રીઓ અને બાળકો મરણને શરણ થઈ જતાં. જો સારી દાઈ ન મળે તો સેપ્ટિક થઈ જાય. અને સેપ્ટિક જીવલેણ નીવડે. ત્યારે એન્ટિસેપ્ટિક દવાઓની શોધ થઈ ન હતી.

પાંચમા દિવસે બાળકનું નામ સિદ્ધાર્થ રાખવામાં આવ્યું. ગોત્રથી ગૌતમ હોવાથી સિદ્ધાર્થ ગૌતમ કહેવાયો. સાતમો દિવસ આવતાં- આવતાં મહામાયાની બીમારી ઘણી વધી ગઈ, તેને મૃત્યુ નજીક દેખાવા લાગ્યું. તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ત બાળકમાં હતું. “મારા બાળકનું શું થશે!” એ ચિંતા તેને કોરી ખાતી હતી. માને બાળક પ્રત્યે જે મોહ-મમતા હોય છે તેનું કોઈ ઉદાહરણ નથી. આ મોહ-મમતા જ સ્ત્રીને સાચી માતા બનાવે છે. તેથી મોહ-મમતા પણ મંગળરૂપ કહેવાય. મોહ-મમતા વિનાની સ્ત્રી માંસનો લૂંદો સમજીને ગમે ત્યાં ફેંકીને ચાલતી થઈ જાય. પણ મા એવું નથી કરી શકતી. જેણે મા-બાળકની રચના કરી છે તેણે બંને વચ્ચે અતૂટ સંબંધની પણ રચના કરી છે. તેથી તો જીવસૃષ્ટિની સાંકળ ચાલતી રહે છે.

સાતમા દિવસે મહામાયાએ પોતાની બહેન અને શોક્ય મહાપ્રજાપતિને બોલાવી તેના ખોળામાં બાળક મૂકી દીધું અને કહ્યું કે “બહેન, હવે આ તારું છે. તું સાચવજે, ઉછેરજે, મોટું કરજે. મને વચન આપ.”

મહાપ્રજાપતિએ વચન આપ્યું અને મહામાયાએ પ્રાણ છોડી દીધા. શ્રીકૃષ્ણને જન્મતાં જ જેલમાંથી ભાગવું પડ્યું હતું અને જમુનાને

પેલે પાર નંદગામમાં નંદબાબાની પત્ની જશોદાના ખોળામાં ઊછરવું પડ્યું હતું. સિદ્ધાર્થને ભાગવું તો ન પડ્યું પણ સગી માતાને ખોવી પડી. તે દિવસે સિદ્ધાર્થ માત્ર સાત જ દિવસનો થયો હતો.

મહાપ્રજાપતિને નંદ નામનો બાળક હતો. હવે બે બાળક થઈ ગયાં. કદાચ આ કારણે કુદરતે સ્ત્રીને બે સ્તન આપ્યાં હશે. આમ તો એકથી જ ચાલે તેવું હતું.

નંદ અને સિદ્ધાર્થે એકએક સ્તન વહેંચી લીધું.

મહાપ્રજાપતિએ કદી બંનેમાં કશો ભેદ ન કર્યો.

મા ખોવી એ દુર્ભાગ્ય કહેવાય, પણ નવી માતા મળી જવી એ સદ્ભાગ્ય પણ કહેવાય. દુર્ભાગ્ય અને સદ્ભાગ્યનો અનુભવ સિદ્ધાર્થને જન્મતાં જ થયો કહેવાય.

દેવદત્ત સાથે ઝઘડો

બાળકનો ઉછેર અને ઘડતર આ બે તત્ત્વો બાળકના જન્મથી જ શરૂ થઈ જતાં હોય છે. કેટલાંક દુર્ભાગી બાળકો માતા-પિતા વિનાનાં થઈ જાય તો તેમનો ઉછેર અને ઘડતર રસ્તામાં ભટકીને થતો હોય છે, પણ કેટલાંક ભાગ્યશાળી બાળકોનાં ઉછેર અને ઘડતર પ્રથમથી જ સર્વોચ્ચ રીતિથી થતાં હોય છે. ગૌતમ ભાગ્યશાળી જ કહેવાય કે તેના ઉછેરમાં મહાપ્રજાપતિ અને રાજપરિવાર કશી કમી રાખતાં નહીં. તેને ખાવાપીવાની કે વસ્ત્રાદિની કશી કમી રહેતી નહીં. બચપણનો પૌષ્ટિક આહાર આખું જીવન કામ કરતો હોય છે. તેનું શરીર સુંદર લાવણ્યવતું હતું. તેને જોતાં જ લોકોનું મન મોહી જતું. જન્મજાત રૂપ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ કુદરતની બહુ મોટી દેન કહેવાય. રૂપ અને આરોગ્ય વિનાનાં બાળકોને જીવનભર સહન કરવું પડતું હોય છે.

સિદ્ધાર્થ જ્યારે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તે સમયના મોટામોટા જ્ઞાની શિક્ષકો પાસેથી એક પછી એક બધી વિદ્યાઓ ભણવા માંડી. તેને ભણાવનાર પેલા આઠ વિદ્વાનો જ હતા જે જન્મ વખતે ભવિષ્ય વાણી કરવા આવ્યા હતા. ત્યારના રિવાજ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાજપરિવારને એક રાજપુરોહિત રહેતો, જે બધી ધાર્મિક જવાબદારી તથા શિક્ષણની જવાબદારી સંભાળતો. જેમ, રાજા દશરથને ઋષિ વશિષ્ઠ મળ્યા હતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરીને હવે તે સર્વમિત્ર નામના વિદ્વાન પાસેથી તે સમયનાં પ્રચલિત દર્શનોનું અધ્યયન કરવા લાગ્યો. તે કિશોરાવસ્થા પાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે કપિલવસ્તુમાં જ આવેલા એક સાંખ્ય આશ્રમમાં ધ્યાન-સમાધિ શીખવા જવા લાગ્યો. કપિલવસ્તુમાં પ્રસિદ્ધ સાંખ્યાચાર્ય આભારકાલાપના શિષ્ય ભારદ્વાજ આશ્રમ બાંધીને રહેતા હતા અને જિજ્ઞાસુઓને ધ્યાનમાર્ગ શીખવાડતા હતા.

ગૌતમને ધ્યાનાભ્યાસમાં બહુ રસ પડ્યો. તે તેમાં જ રચ્યોપચ્યો રહેવા લાગ્યો. જેનું ધ્યાન લાગે તેને ધ્યાનનો એક ગજબ પ્રકારનો આનંદ આવવા લાગે. ધ્યાનાનંદ વિષયાનંદથી ભિન્ન અને વૈરાગ્યને સ્થિર કરનારું તત્ત્વ બની જતો હોય છે. ધ્યાનાભ્યાસ વિનાના સાધકોની સાધના અલ્પકાલીન બની જતી હોય છે, કારણ કે એવા સાધકોને વિષયો પોતાની તરફ ખેંચી લેતા હોય છે. વિષયોના પ્રબળ આકર્ષણથી બચવા માટે ધ્યાનાભ્યાસ એક પ્રબળ સાધન કહેવાય, પણ આ સાધન કિશોરાવસ્થામાં જ કરવામાં આવે અને તેનો અતિરેક કરી દેવામાં આવે તો તેવી વ્યક્તિ યુવાવસ્થામાં વૈરાગી જીવન જીવતી થઈ જાય. જેમણે પોતાનાં બાળકોને આદર્શ ગૃહસ્થજીવન જિવાડવું હોય તેમણે કિશોરાવસ્થામાં ધ્યાન-સમાધિના અતિરેકથી બાળકોને બચાવવાં જોઈએ. ધ્યાન-સમાધિનો અતિરેક બાળકને સંસારત્યાગ તરફ ખેંચી લઈ જઈ શકે છે.

સિદ્ધાર્થ જેમજેમ મોટો થતો ગયો તેમતેમ તેનામાં ક્ષત્રિયોના ગુણો કરતાં યોગીઓના ગુણો વધુ ખીલવા લાગ્યા. તેને શિકાર કરવો ગમતો નહીં. તેની ઉંમરના યુવાનો જંગલમાં શિકાર ખેલવા જતા તો તે ઘરમાં બેસી રહેતો. કોઈ પણ પ્રાણીને મારવું તેને ગમતું નહીં. પ્રાણીહત્યા કૂરતા છે અને જીવનદાન દયા છે. તે દયાળુ સ્વભાવનો હતો.

કહેવાય છે કે એક દિવસ એક હંસ ચીસો પાડતો આકાશમાંથી ગૌતમના ખોળામાં આવી પડ્યો. તેને કોઈનું તીર વાગ્યું હતું અને તેથી તે લોહીલુહાણ હતો. કૂરતાનો આધાર હિંસા છે અને દયાનો આધાર અહિંસા છે. કૂરતા હોય ત્યાં હિંસા હોય જ અને દયા હોય ત્યાં અહિંસા હોય જ. સિદ્ધાર્થનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. લોહીલુહાણ હંસના શરીરમાંથી ધીરે રહીને તેણે તીર ખેંચી કાઢ્યું. હંસને પરમ શાંતિ થઈ. સિદ્ધાર્થ તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એટલામાં તેનો ભાઈ દેવદત્ત આવી પહોંચ્યો. દેવદત્ત સિદ્ધાર્થની ફોઈ અમિતાનો દીકરો હતો. તે જન્મજાત કૂર હતો, તેથી આખો દિવસ શિકાર કરતો રહેતો હતો. તેણે જ હંસને તીર માર્યું હતું. તેણે ઘાયલ હંસને લેવા માટે ઝઘડો કરવા માંડ્યો, પણ સિદ્ધાર્થનું એક જ વાક્ય હતું કે “મારવાવાળા કરતાં બચાવવાવાળો મોટો હોય છે, તેથી હંસ મારો છે.” અંતે

ઝઘડો પંચો પાસે પહોંચ્યો. પંચોએ સિદ્ધાર્થના પક્ષમાં ન્યાય આપ્યો. સિદ્ધાર્થે દૂર વનમાં જઈને હંસને ઉડાડી મૂક્યો, પણ ત્યારથી દેવદત્તને સિદ્ધાર્થ સાથે વૈર બંધાયું. જિદ્દી અને કૂર માણસો વાતવાતમાં વૈર બાંધી બેસતા હોય છે. તેમનો ડંખીલો સ્વભાવ તેમને ડંખમુક્ત થવા દેતો નથી.

5 યશોધરા સાથે વિવાહ

માણસના પ્રશ્નો ઉંમરની સાથેસાથે ચાલતા હોય છે. બાલ્યાવસ્થાના પ્રશ્નો જુદા હોય છે. યુવાવસ્થાના પ્રશ્નો પણ જુદા હોય છે. બાલ્યાવસ્થાના મહત્વના ત્રણ પ્રશ્નો હોય છે: 1. પોષણ, 2. લાગણી અને 3. શિક્ષણ.

માતાનું દૂધ અને પોષણયુક્ત આહાર પહેલો ઉકેલ. માતાની વહાલભરી હૂંફ બીજા પ્રશ્નનો ઉકેલ. સિદ્ધાર્થને સગી માસીએ માતાની ભરપૂર લાગણી આપી હતી. શિક્ષણનો પ્રશ્ન પિતા ઉકેલે છે. શુદ્ધોદને તે સમયનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ તેને આપ્યું હતું.

હવે સિદ્ધાર્થ સોળ વર્ષ પાર કરી રહ્યા હતા. ત્યારે સોળ વર્ષે યુવાવસ્થા શરૂ થતી મનાતી હતી. યુવાવસ્થાના પણ ત્રણ મહત્વના પ્રશ્ન છે: 1. આજીવિકા, 2. વિવાહ અને 3. પરાક્રમ – સાહસ.

સિદ્ધાર્થ રાજપુત્ર હોવાથી આજીવિકાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ન હતો. પિતાને ખેતીની વિશાળ જમીન હતી. એક હજાર હળ તેમનાં ખેતરોમાં ચાલતાં હતાં. ત્યારે બાપદાદાની પારંપરિક આજીવિકા ઉપર પ્રજા જીવતી, એટલે આજીવિકા ખોળવાની ઓછી ચિંતા રહેતી હતી.

વિવાહનો પ્રશ્ન મહત્વનો હતો. પણ સિદ્ધાર્થનું મન વિવાહ કરવાનું જ ન હતું. તેનું મન ધ્યાન-ધારણામાં લાગ્યું રહેતું. પણ પિતા તો પુત્રને પરણાવવા થનગની રહ્યા હતા. આમાંથી સંઘર્ષ પેદા થઈ શકતો હતો. પણ ત્યારે વડીલોની મર્યાદાને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ અપાતું. અને વૈવાહિક નિર્ણયો તો દીકરા-દીકરીને પૂછ્યા વિના જ વડીલો જ કરી લેતા. એટલે આ પ્રશ્ન વડીલોનો જ હતો. સાહસ – મહાસાહસ મહાભિનિષ્ક્રમણ દ્વારા થવાનું હતું.

આપણે વિવાહની ચર્ચા કરવાની છે.

રાજા શુદ્ધોદને સિદ્ધાર્થ માટે કન્યા શોધવાનું શરૂ કર્યું. પુત્ર કે પુત્રી માટે વર કે કન્યા શોધવા માટે બેપાંચ વર્ષનો સમય કાઢવો જોઈએ. “ચટ મંગની અને પટ બ્યાહ” ન કરવું જોઈએ. પાછળથી પસ્તાવું પડે. સામા પક્ષને પૂરેપૂરો જાણવા-સમજવા માટે પર્યાપ્ત સમય લગાડવો જોઈએ.

શુદ્ધોદનની નજર શાક્ય સરદાર દંડપાણિ ઉપર પડી. વડીલો પહેલાં વડીલોને જુએ, પછી કન્યા જુએ. પહેલાં વડીલોનો મેળ બેસવો જોઈએ, પછી વરકન્યાનો. જે લોકો વડીલોનો મેળ બેસાડ્યા વિના જ સીધા વરકન્યાનો મેળ બેસાડી દે છે તેમને પાછળથી કૌટુંબિક પ્રશ્નો સાથે સંઘર્ષ કરવો પડતો હોય છે.

દંડપાણિને યશોધરા નામની રૂપ-ગુણ-સંપન્ન સોળ વર્ષની કન્યા હતી. તે પણ કોઈ વરની શોધમાં હતો. આ બાજુ સિદ્ધાર્થને પણ સોળ વર્ષ પૂરાં થઈ રહ્યાં હતાં.

દંડપાણિએ યશોધરા માટે ઘણા યુવાનોને આમંત્રિત કર્યા હતા. પિતાના આગ્રહથી સિદ્ધાર્થ પણ આ સ્વયંવર જેવા મેળાવડામાં સંમિલિત થવા ગયો હતો. યશોધરાએ સીધો જ સિદ્ધાર્થને પસંદ કરી લીધો. બાકીના યુવાનો ભારે નારાજ થયા અને ભારે હોબાળો મચાવ્યો. અંતે દંડપાણિએ એક કસોટી રાખી. સિદ્ધાર્થ તેમાં ભાગ લેવા તૈયાર ન હતો, પણ સારથિના સમજાવવાથી તે માંડ તૈયાર થયો. કસોટીમાં આવનારો એક પણ યુવાન પાર ઊતરી ન શક્યો. છેવટે સિદ્ધાર્થ જ કસોટી જીતી ગયો. ‘રામાયણ’ના સીતાસ્વયંવર જેવું થયું. અંતે દંડપાણિ અને શુદ્ધોદને વાજતેગાજતે ધૂમધામથી સિદ્ધાર્થ-યશોધરાનાં લગ્ન કરાવી દીધાં અને બધાં ઘરે આવ્યાં.

6 રાહુલનો જન્મ

લગ્ન કરી લેવાથી યુવાવસ્થાનો કે જીવનનો પ્રશ્ન ઉકેલાઈ જતો નથી. ખરો પ્રશ્ન તો તે પછી જ શરૂ થાય છે. લગ્ન પછી મોટો પ્રશ્ન દામ્પત્ય જામવાનો હોય છે. બધાં જ પરણેલાંઓનું દામ્પત્ય જામતું નથી. જેમનું જામે છે તેમનો તો બેડો પાર થઈ જતો હોય છે, પણ જેમનું જામતું નથી હોતું તેઓ ભવસંસારની વૈતરણીમાં ડૂબી મરતાં હોય છે. લગ્નજીવન સાથે એક મહત્ત્વનો ખાડો કજોડાનો હોય છે. કજોડાં પાંચ પ્રકારનાં હોય છે: 1. રૂપ-કજોડું, 2. કદ-કજોડું, 3. કામ-કજોડું, 4. વિચાર-કજોડું અને 5. સ્વભાવકજોડું.

આમાંથી વિચારનું અને સ્વભાવનું કજોડું બહુ દુઃખદાયી હોય છે. કેટલાંકને કામ-કજોડું પણ હોય છે. એક અત્યંત કામી હોય અને બીજું મંદકામી હોય તો અસંતોષ રહ્યા કરે. તેની અસર રોજના વ્યવહાર ઉપર પણ પડે. આ બધા પ્રકારનાં કજોડાંથી મુક્ત પૂરેપૂરું સજોડું કોઈ ભાગ્યશાળી યુગલને જ મળતું હોય છે.

સિદ્ધાર્થ અને યશોધરાના લગ્નજીવનને તેર વર્ષ વીતી ગયાં પણ કોઈ સંતાન ન થયું. લોકો સંતાન માટે લગ્ન કરે છે અને જો સંતાન જ ન થાય તો બહુ દુઃખી થતાં હોય છે. સંતાન ન થવાનું શું કારણ હશે? 1. રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રીમંત-શ્રેષ્ઠીઓની ઊર્વરકતા ઓછી હોય છે. રાજા દશરથને છેક પાછલી ઉંમરમાં પુત્રો થયા હતા. શ્રીરામને પણ લવકુશ લગ્ન પછી છવ્વીશ વર્ષે થયા હતા. લગ્ન પછી બાર વર્ષ અયોધ્યામાં રહ્યા અને ચૌદ વર્ષ વનમાં રહ્યા પછી અયોધ્યા આવ્યા પછી લવકુશ થયા હતા. શુદ્ધોદનને પણ મોડેમોડે સિદ્ધાર્થ થયા હતા અને સિદ્ધાર્થને 29મા વર્ષે પુત્ર રાહુલની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. એક કારણ એવું હોય કે વધુપડતો પૌષ્ટિક આહાર, બેઠાડું જીવન અથવા સતત ઘોડેસવારી – આ બધું બંનેની ઊર્વરકતાને પ્રભાવિત કરતું હોય છે. ઘોડાની સવારીથી જીન સાથે અંડકોશનું સતત ઘર્ષણ થવાથી તેમાંની ઠંડક નષ્ટ થાય છે. તેથી તેમાં સચવાયેલાં વીર્યનાં જંતુઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી ઊર્વરકતામાં વાંધો આવે છે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં અર્ધા ભૂખ્યાં રહેનારાં અતિ ગરીબ માણસોને વાંઝિયાપણું નડતું નથી. ત્યાં તો ન જોઈતાં કુરકુરિયાં દર વર્ષે ઢગલો થયા કરતાં હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં અને હમણાં સુધી જનસામાન્ય સંતાન ન થવાનો દોષ સ્ત્રી ઉપર ઢોળતાં રહ્યાં છે. તેથી તેનો ત્યાગ કે બીજી પત્ની કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હતો. ઘણાં વર્ષો પછી આધુનિક યુગમાં પશ્ચિમી તબીબી વિજ્ઞાને શોધી કાઢ્યું કે સંતાન ન થવામાં કેટલીક વાર પુરુષ પણ દોષિત હોય છે. જો વીર્યમાં પૂરતા પ્રમાણમાં જંતુઓ ન હોય તો સ્ત્રી નિર્દોષ, સક્ષમ હોય તોપણ સંતાન થઈ શકતાં નથી. પાંડવવંશમાં આવો જ પ્રશ્ન હતો, તેથી મંત્રપુત્રો થયા હતા.

એક ત્રીજું કારણ પણ હોય. સિદ્ધાર્થ આઠ વર્ષની ઉંમરથી જ કપિલવસ્તુના ભારદ્વાજ આશ્રમમાં ધ્યાન-સમાધિનો અભ્યાસ કરવા જતો હતો. વધુપડતું ધ્યાન કરવાથી કામરસ મંદ પડી જાય છે. વારંવાર ઊર્જાતંત્ર ઉપર પ્રાણની ઠોકર વાગવાથી ઊર્જાતંત્ર મંદ પડતું જાય છે. તેથી કામેચ્છા પણ મંદ પડી જાય છે. ઊર્જાતંત્ર એ જ કામતંત્ર છે. કામ પોતે જ ઊર્જા છે. તેને મંદ પાડી દેવાથી કામત્રાસથી રાહત મળે છે. પણ વ્યક્તિ મહેચ્છા વિનાની પણ થઈ જાય છે. લગભગ બધા યોગીઓ મહેચ્છા વિનાના ગુફામાં જીવન પૂરું કરતા હોય છે. તેમને સિકંદર, નેપોલિયન, વાસ્કો-ડી-ગામા કે કોલંબસ થવાની મહેચ્છા જાગતી નથી. કામત્રાસથી મુક્તિ વિના લાંબો સમય ગુફામાં પલાંઠી વાળી શકાય નહીં. કામ ઊર્જા છે અને ઊર્જા ચંચળ છે. કદાચ વધુપડતા ધ્યાનાભ્યાસથી કામઊર્જા મંદ પડી ગઈ હોય અને સિદ્ધાર્થને યશોધરાનું આકર્ષણ ઓછું થઈ ગયું હોય તોપણ સંતાનપ્રાપ્તિ ન થાય અથવા બહુ વિલંબથી થાય. આવું જ ગાંજાની ચલમ પીનારાનું પણ થતું હોય છે. એની જોરદાર સટ કામતંત્ર ઉપર ‘હેમર’ કરે છે અને લાંબા ગાળે તેને મંદ કરી નાખે છે. તે ધૂણી તાપીને ચલમ ફૂંકીને જીવન પાર કરી દેતા હોય છે. આવો માણસ સ્ત્રી પાછળ વ્યાકુળ થતો જોયો નથી. તે પણ વર્ષો સુધી ધૂણી ઉપર બેસી રહી શકે છે.

આવા માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. કદાચ દબાણવશ કરે તો બહુ સફળ નથી થતાં. સિદ્ધાર્થને લગ્નમાં રુચિ જ ન હતી. પિતાના

દબાણથી તેણે લગ્ન કર્યા હતાં તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

અંતે 29મા વર્ષે સિદ્ધાર્થના ઘરે પારણું બંધાયું અને શુદ્ધોદનના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

યુવતીઓથી છુટકારો

કામવાસના કુદરતે રચેલો ઢાળ છે, જેના ઉપર પ્રાણીમાત્ર દોડી રહ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રાણી આ ઢાળથી મુક્ત નથી. ઢાળ નીચેની તળેટી તરફ દોડાવે છે. એક વાર દોડવાનું શરૂ થાય પછી અટકી જવું બહુ કઠિન છે. આ ઢાળ-દોડને વ્યવસ્થિત કરવા ઋષિઓએ લગ્નસંસ્થાની રચના કરી છે. પતિપત્ની સાથે દોડી શકે છે અને સૃષ્ટિક્રમને આગળ વધારી શકે છે, પણ આવા ઢાળમાં હજારો નહીં લાખોમાં કોઈ અપવાદ પણ હોય છે. તે ઢાળમાં તળેટી તરફ દોડતો નથી, પણ શિખર તરફ ઊંચે – ઉપર ચઢે છે. આવી ઉપર ચઢનારી વ્યક્તિને ધાર્મિક જગતમાં ઊર્ધ્વરેતા કહેવાય છે. ઊર્ધ્વરેતા ઇતિહાસ રચતો હોય છે. સિદ્ધાર્થ આવો અપવાદ છે. તે ઢાળમાં તળેટી તરફ દોડતો નથી, પણ ઉપર – શિખર ઉપર ચઢી રહ્યો છે. જ્યારે આખી દુનિયા ભાન ભૂલીને ઢાળમાં દોડી રહી હોય ત્યારે કોઈ એકલદોકલ કપરાં ચઢાણ ચઢે તે લોકોને ન ગમે. લોકો ઇચ્છે કે તું પણ અમારી માફક દોડ.

સિદ્ધાર્થની કામભોગો પ્રત્યેની અરુચિ જોઈને રાજા શુદ્ધોદનને ચિંતા થઈ. તેમને અસિતઋષિની ભવિષ્યવાણી યાદ આવી: “આ બાળક કોઈ ચક્રવર્તી સંન્યાસી થશે.” રાજા ચિંતામાં પડી ગયો. હવે શું કરવું? તેણે રાજપુરોહિત ઉદાયીની સલાહ લીધી. ઉદાયી મહાજ્ઞાની અનુભવી વ્યક્તિ હતો. તેણે સલાહ આપી કે કુમારને વૈભવભર્યું અને રંગરેલીઓવાળું જીવન જીવતો કરી દો. આવું જીવન જીવનારા પોતાના જીવનથી જ બંધાઈ જતા હોય છે. વૈભવ અને સગવડો ભોગવ્યા પછી તેમાંથી મુક્ત થવાતું નથી. જેણે ત્યાગી જીવન જીવવું હોય તેણે અતિવૈભવ કે અતિસગવડો ન ભોગવવી જોઈએ. લાંબા ગાળે આ બધું વ્યક્તિને બાંધી દેતું હોય છે.

રાજાએ ત્રણ ઋતુઓ માટે ત્રણ ભવ્ય મહેલ બનાવ્યા, દાસ-દાસીઓથી ભવ્ય સગવડો ઊભી કરી અને સુંદર બાગ-બગીચાથી મહેકતા કર્યા. ઋતુ પ્રમાણે કુમારને વારાફરતી ત્રણ મહેલોમાં રહેવાનું ગોઠવ્યું. આટલું જ નહીં, રૂપયૌવનસંપન્ન અનેક યુવતીઓને ખુલ્લી છૂટ આપી કુમારને રસતરબોળ કરવા આજ્ઞા આપી. યુવતીઓ કામે લાગી ગઈ. તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. જેટલાં કહેવાય તેટલાં બધાં સ્ત્રીચરિત્રો કર્યા, પણ કુમારને જરાય આકર્ષી ન શકી. અંતે હારીથાકીને પોતપોતાનાં વાજિંત્રો અને મદ્યની બોતલો લઈને લક્ષિત થઈને તે બધી વિદાય થઈ ગઈ. કામવાસનાના ક્ષેત્રમાં પુરુષને હરાવવો સરળ કહેવાય, પણ સ્ત્રીને હરાવવી બહુ કઠિન હોય છે, પણ આજે આ ક્ષેત્રમાં કપિલવસ્તુની સર્વોત્તમ યુવતીઓ હારી ગઈ હતી. તેઓ સિદ્ધાર્થને કડવાં વેણ સંભળાવતી-સંભળાવતી વિદાય થઈ ગઈ.

યુવતીઓના ગયા પછી પ્રધાનમંત્રી ઉદાયીએ રાજકુમારને અનેક ઉદાહરણોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે રાજામહારાજાઓ અને રાજકુમારો બહુનારીભોગ્ય હોય છે. અનેક પૌરાણિક ઉદાહરણો આપીને સમજાવ્યું કે જેના અંતઃપુરમાં ઘણી સ્ત્રીઓ હોય છે અને જે ઘણી સ્ત્રીઓને ભોગવે છે તેનામાં પૂરી મર્દાનગી હોય છે. પૂરી મર્દાનગીવાળો નર જ રાજ ભોગવી શકે. બ્રહ્મચારીઓ તપસ્યા તો કરે, પણ રાજ્ય ન કરી શકે. અને કામસુખ એ જ સંસારનું સર્વોચ્ચ સુખ છે. સામે ચાલીને મળેલું આવું સુખ ન ભોગવવું એ ભાગ્યહીનતા જ કહેવાય, વગેરે-વગેરે.

પણ પ્રધાનમંત્રીના ઉપદેશની સિદ્ધાર્થ ઉપર કશી અસર ન થઈ. તે વારંવાર વૈરાગ્યની જ વાતો કરતો રહ્યો: આ બધું નશ્વર છે, ક્ષણભંગુર છે, ક્ષણિક જ છે. ખરેખર તો આને સુખ કહેવાય જ નહીં.

રાજકુમારની દઢતા આગળ મંત્રી ઉદાયી પણ હારી ગયો.

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે જો સિદ્ધાર્થે આ યુવતીઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો કદાચ તે મહાલંપટ થઈ જાત. કોઈ પિતા કે કોઈ પ્રધાનમંત્રી પોતાના પુત્રને મહાલંપટ બનાવવા પ્રયત્ન કરે ખરા? વિચારવા જેવું કહેવાય.

સિદ્ધાર્થના ગૃહત્યાગને મહાભિનિષ્ક્રમણ કહેવાય છે. તે વિશે જુદાજુદા બે મતો છે: વારાફરતી બંને મતોની ચર્ચા કરીશું.

પહેલો મત પ્રસિદ્ધ છે. સિદ્ધાર્થ વિજયાદશમીના દિવસે હાથી ઉપર બેસીને સવારીમાં નીકળ્યો છે. તેની દૃષ્ટિ કોઈ દુખિયારા માણસ ઉપર ન પડે તેની કાળજી રાજાએ પૂરેપૂરી રખાવી છે. તેમ છતાં તેની દૃષ્ટિએ રોગી, વૃદ્ધ અને મડદું પડી ગયાં. પહેલી વાર જ આવું દૃશ્ય જોયું હોવાથી તેણે મંત્રીને કારણ પૂછ્યું, “આ માણસ આવો કેમ થઈ ગયો છે?” તો જવાબ મળ્યો કે “તેને રોગ થયા છે. રોગ થાય એટલે ભીમ જેવો જુવાન માણસ પણ આવો થઈ જાય.” વાંકા વળી ગયેલા લાકડીધારી વૃદ્ધને જોઈને પૂછ્યું, તો જવાબ મળ્યો કે “આ વૃદ્ધાવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં શરીર વાંકું વળી જાય અને લાકડીના ટેકે જ ચાલી શકાય.” મડદાને જોઈને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આને કેમ બાંધ્યો?” તો જવાબ મળ્યો કે આ માણસ મરી ગયો છે. હવે તેને સ્મશાને લઈ જાય છે. ત્યાં અગ્નિદાહ આપી બાળી મૂકવામાં આવશે.”

આ ત્રણ દૃશ્યોથી તેને થયું કે “શું મારે પણ રોગી, ઘરડો અને મડદું થવું પડશે?”

મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “લાંબું જીવનાર બધા માણસોને રોગી, વૃદ્ધ અને મડદું થવું જ પડતું હોય છે. “સિદ્ધાર્થને ભારે આઘાત લાગ્યો. “મારે આવે નથી થવું, મારે અમર થવું છે” – આવો મનમાં સંકલ્પ કર્યો.

એવામાં એણે એક સંન્યાસીને મસ્તીભરી ચાલે ચાલતાં આવતો જોયો. ચિંતા વિનાનો આવો મસ્ત માણસ તો હજી સુધી ક્યાંય જોયો ન હતો. તેની જિજ્ઞાસાનો મંત્રીએ જવાબ આપ્યો, “આ સંન્યાસી છે. અકિંચન છે. અનિકેત છે. ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવે છે. કોઈ જવાબદારી નથી, તેથી મસ્તીમાં રહે છે.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું: “તો-તો હું સંન્યાસી જ થઈશ.”

ઘરે આવીને આખી રાત તે વિચારતો રહ્યો. અંતે કઠોર નિર્ણય કરીને સૂતી પત્ની યશોધરા અને નવજાત પુત્ર રાહુલને છોડીને, સારથિ છન્નને લઈને પોતાના પ્રિય અશ્વ કન્થક ઉપર બેસીને કપિલવસ્તુથી વિદાય થઈ ગયો.

આ રીતે તેનું મહાભિનિષ્ક્રમણ થયું. આ એક મત છે.

કેટલાક લેખકો આ કથા સાથે સંમત થતા નથી. તેમનું કહેવું છે કે ઓગણીસ વર્ષની ઉંમર સુધી સિદ્ધાર્થે રોગી, વૃદ્ધ કે મડદું જોયું જ ન હોય તેવું બને નહિ. આટલી ઉંમરમાં તેણે કેટલાંય રોગીઓ, વૃદ્ધો અને મડદાંઓને જોયાં જ હશે. એટલે તેમને જોવાથી વૈરાગ્ય થયો એ વાત બરાબર નથી.

કદાચ આ બધા સાચા હોય, પણ મારું માનવું છે કે અનેક વાર જોયું હોવા છતાં કોઈક દૃશ્ય કોઈ ખાસ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જ પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરતું હોય છે. આ વાત સાવ ખોટી ન હોવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થનું વૈરાગ્યવાન મન આ દૃશ્યો જોઈને દ્રવી ઊઠ્યું હોય તે શક્ય છે. મહાભિનિષ્ક્રમણના નિર્ણય સુધી પહોંચાડવામાં આ દૃશ્યોએ પણ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હોય તેવું બની શકે છે.

બીજો મત આવો છે.

શાક્ય ક્ષત્રિયોનો સંઘ હતો. જે શાક્ય યુવકનું વીસ વર્ષથી ઉપર આયુષ્ય થાય તેણે સંઘમાં દાખલ થવાની દીક્ષા લેવી અનિવાર્ય હતી. સિદ્ધાર્થને વીસ વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં તેથી દીક્ષા લેવી જરૂરી હતી. ત્યારે અને અત્યારે પણ પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાં જન્મેલી વ્યક્તિ આપોઆપ જ્ઞાતિબંધુ થઈ જાય છે. તેની કોઈ વિધિ કે દીક્ષા લેવી પડતી નથી. પણ ત્યારે સંઘપ્રવેશની દીક્ષા લેવાનો ચુસ્ત રિવાજ હતો. કપિલવસ્તુમાં સંઘાગારમાં બધા શાક્યોની સભા મળી અને વિધિવત્ સિદ્ધાર્થને સંઘમાં દીક્ષિત કરવામાં આવ્યો. આ સંઘમાં દીક્ષિત થનાર યુવકને ચાર

પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની અને પાળવાની અનિવાર્ય હોય છે. તે આ પ્રમાણે હતી: 1. દીક્ષા લેનાર સદસ્યે તન-મન-ધનથી શાક્યોના હિતની રક્ષા કરવી પડશે. 2. તેણે શાક્યોની સભાઓમાં ઉપસ્થિત રહેવું અનિવાર્ય હશે. 3. તેણે આવશ્યકતા પડે ત્યારે ભય અથવા પક્ષપાત રાખ્યા વિના શાક્યોના વિવાદોમાં સાચું કહેવું પડશે. અને 4. કદાચ કોઈ વાર તેના ઉપર કોઈ દોષ લગાવાય તો તેણે તે સ્વીકારી લેવો પડશે.

આ ચાર નિયમો પાળવાના હતા. અને આગળના ચાર નિયમો વર્જ્ય હતા.

1. વ્યભિચાર કરવો નહીં. 2. કોઈ માનવહત્યા કરવી નહીં. 3. ચોરી કરવી નહીં અને 4. જૂઠી સાક્ષી આપવી નહીં.

આ નિષિદ્ધ નિયમોમાંથી એક પણ નિયમનું ખંડન થાય તો તેને શાક્યસંઘમાંથી બહિષ્કૃત કરી દેવાશે.

સિદ્ધાર્થે આ આઠેઆઠ નિયમો પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે તેને શાક્યસંઘમાં દાખલ કરી દેવાયો.

આ વાતને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં. એવામાં એક ગંભીર ઘટના ઘટી ગઈ. જીવન ઘટનાઓને આધીન હોય છે. ઇચ્છતાં કે અનિચ્છતાં નાની-મોટી, ખરી-ખોટી ઘટનાઓ ઘટતી રહે છે. આ ઘટનાઓ જીવનમાં અણધાર્યો વળાંક પેદા કરતી હોય છે. સિદ્ધાર્થ માટે પણ આવું જ થયું.

બન્યું એવું કે શાક્યો અને કોલિય ક્ષત્રિયોનાં અડીઅડીને રાજ્યો હતાં. પાડોશી રાજ્યોના કેટલાય કાયમી પ્રશ્નો રહ્યા કરતા હોય છે. તેમાં સીમાવિવાદ મુખ્ય અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હોય છે. બંને રાજ્યો વચ્ચે રોહિણી નદી વહેતી હતી. આ નદી બંનેની સીમા બનાવતી હતી, પણ તેનું પાણી હંમેશાં ઝઘડાનું કારણ બનતું. આ વર્ષે પણ પાણીના નિમિત્તે ઝઘડો થઈ ગયો. વાત વધતાં-વધતાં યુદ્ધ સુધી પહોંચી ગઈ. શાક્યોની સંઘસભા મળી તેમાં કોલિયો સાથે યુદ્ધ કરી લેવાનો પ્રસ્તાવ પાસ થઈ ગયો. આ પ્રસ્તાવનો એકમાત્ર વિરોધ સિદ્ધાર્થે કર્યો. તેણે કહ્યું: “હું યુદ્ધમાં માનતો નથી. તેમાં ભયંકર હિંસા થાય છે. હું યુદ્ધ નહીં કરું.”

આના પહેલાં ‘મહાભારત’માં અર્જુને પણ યુદ્ધનો વિરોધ કર્યો હતો, પણ સારથિ બનેલા શ્રીકૃષ્ણે ભારે દલીલો આપીને અર્જુનને યુદ્ધ કરવા સંમત કરી લીધો હતો. તેના માટે આખી ગીતા રચવી પડી. અહીં કોઈ કૃષ્ણ ન હતા. અંતે આખો સંઘ સિદ્ધાર્થે વિરુદ્ધ થઈ ગયો. આવી રીતે જો યુવકો સંઘના પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરે તો સંઘ શક્તિહીન થઈ જાય. તેમાં પણ યુદ્ધ જેવા અતિગંભીર વિષયનો તો વિરોધ થઈ શકે જ નહીં.

સંઘે સિદ્ધાર્થ માટે ત્રણ વિકલ્પો નિશ્ચિત કર્યા: 1. સેનામાં ભરતી થઈને યુદ્ધ કરે, 2. યુદ્ધ ન કરવું હોય તો ફાંસીએ ચઢી જાય અથવા 3. દેશનિકાલની સજા ભોગવે.

સિદ્ધાર્થે આ ત્રણમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ સ્વીકારી લીધો, અર્થાત્ પોતે દેશનિકાલ થઈ જશે.

આ નિર્ણય પ્રમાણે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ, પરિવારત્યાગ, પત્નીત્યાગ અને દેશત્યાગ કરી દીધો. આ રીતે સિદ્ધાર્થનું મહાભિનિષ્ક્રમણ થયું.

સિદ્ધાર્થે માતાપિતા અને પત્ની યશોધરાની વિદાય લીધી. બધાંને ભારે દુઃખ થયું, પણ સંઘનો નિયમ પાળવા માટે વિદાય આપવી પડી. યશોધરા પણ સાથે ચાલવા તૈયાર થઈ, પણ બાળક રાહુલની જવાબદારી પૂરી કરવા તેણે ઘરમાં રોકાવું પડ્યું.

સિદ્ધાર્થે રાહુલ ઉપર છેલ્લી દૃષ્ટિ નાખીને ઘરમાંથી વિદાય લઈ લીધી.¹

¹ બાબાસાહેબ આંબેડકરના “ભગવાન બુદ્ધ ઔર ઉનકા ધર્મ” પુસ્તકના આધારે

9 ગૃહત્યાગનાં કારણો

ગૃહત્યાગ મુખ્યતઃ ચાર કારણોથી થતો હોય છે: 1. ગૃહકંકાસથી, 2. ભયથી, 3. પરિસ્થિતિથી, 4. વૈરાગ્યથી.

1. ગૃહકંકાસ સૌથી પ્રબળ કારણ હોઈ શકે છે. સંયુક્ત પરિવારમાં સાથે રહેનારાં માણસો વચ્ચે સંપ-એકતા ન હોય અને પરસ્પર સતત લડાયા-ઝઘડ્યા કરતાં હોય ત્યારે કંટાળીને – ત્રાસીને લાગણીશીલ વ્યક્તિ ગૃહત્યાગ કરી દેતી હોય છે. ઘરકંકાસમાં પતિ-પત્નીના કંકાસ સૌથી વધુ પ્રબળ હોય છે.
2. કેટલીક વાર શત્રુઓના ભયથી પણ વ્યક્તિને ઘર છોડવું પડતું હોય છે. પ્રબળ શત્રુઓ પાછળ પડી ગયા હોય અને કોઈ હિસાબે ઘરમાં રહેવું શક્ય જ ન હોય ત્યારે વ્યક્તિને ઘરમાંથી ભાગવું પડતું હોય છે.
3. પરિસ્થિતિનો અર્થ એવો છે કે બહુ દેવું થઈ ગયું હોય. દેવું ભરપાઈ કરી શકાય તેમ ન હોય, લેણદારો પાછળ પડ્યા હોય, તો આબરુદાર વ્યક્તિને ગૃહત્યાગ કરવો પડતો હોય છે.
4. વ્યક્તિને સાંસારિક સુખોનું આકર્ષણ જ ન રહે, ઊલટાનું તેવાં સુખો પ્રત્યે એલર્જી થઈ જાય અને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જીવન જીવવું પડતું હોય. બીજી તરફ કોઈ ખાસ પરમ લક્ષ્યપ્રાપ્તિની અપેક્ષા હોય. ઘરમાં રહેવાથી તે અપેક્ષા પૂરી થઈ શકે તેમ ન હોય તો વ્યક્તિ ગૃહત્યાગ કરતી હોય છે. એટલું યાદ રહે કે જો વૈરાગ્યનો ઊભરો હોય તો તે કાયમ રહેતો નથી, સમય જતાં મંદ પડીને બેસી જતો હોય છે. ખરેખર તો કોઈ પણ આવેશ કાયમી નથી હોતો. સમયની સાથે આવેશ મંદ પડતો જ હોય છે.

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ બે કારણોથી થયો કહેવાય. રોગી, વૃદ્ધ અને મડદું જોવાથી આઘાત લાગ્યો. આઘાતમાંથી વૈરાગ્ય થયો. જીવન નશ્વર અને દુઃખદાયી છે તેવું અનુભવાયું. બીજી તરફ મસ્ત સંન્યાસીને દુઃખમુક્ત સ્થિતિમાં જોયો. તેમને લાગ્યું કે સંન્યાસમાં સુખ છે અને સંન્યાસ ગૃહ ત્યાગ્યા વિના શક્ય નથી એટલે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય. આને ભય-વૈરાગ્ય કહેવાય.

બીજી રીતે જોઈએ તો શાક્યસંઘના નિયમો પ્રમાણે યુદ્ધમાં ભાગ લેવો જ જોઈએ. સિદ્ધાર્થ યુદ્ધવિરોધી વિચારો ધરાવતા હતા. તેઓ કોઈ પણ ભોગે યુદ્ધમાં ભાગ લેવા તૈયાર ન હતા. શાક્ય સેનાપતિએ તેમની સામે ત્રણ વિકલ્પો રાખ્યા હતા: 1. સેનામાં ભરતી થઈને યુદ્ધ કરવું, 2. યુદ્ધ ન કરવું હોય તો ફાંસીએ લટકવું અને 3. આ બંને ન કરવાં હોય તો દેશનિકાલ થઈ જવું.

આ પરિસ્થિતિ હતી. સિદ્ધાર્થે ત્રીજો વિકલ્પ પસંદ કર્યો. તેમણે ગૃહત્યાગ કરી દીધો. એવું લાગે છે કે પતિ-પત્ની અને પુત્ર વચ્ચે પ્રબળ બંધન ન હતું. પ્રબળ બંધન ગૃહત્યાગ ન થવા દે. પહેલા મત પ્રમાણે યશોધરા અને રાહુલને અડધી રાત્રે ભરનિદ્રામાં સૂતાં મૂકીને ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. બીજા મત પ્રમાણે બધા પરિવારને સમજાવી-મનાવીને ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. તેમાં યશોધરા પણ ગૃહત્યાગમાં અને યુદ્ધ ન કરવામાં સંમત થઈ હતી. એટલે પરિસ્થિતિવશ ગૃહત્યાગ થયો હતો એમ કહી શકાય. લોકો ભલે ન સ્વીકારતા હોય, પણ મને પ્રથમ મત વધુ પ્રબળ લાગે છે. સિદ્ધાર્થ પ્રથમથી જ વૈરાગ્યવાન હતા. વૃદ્ધ, રોગી અને મડદું જોવાથી તેમના વૈરાગ્યને પોષણ મળ્યું. તેઓ ધ્યાન-સાધના પ્રથમથી જ કરતા હતા, તેથી તેમનું કામાકર્ષણ ઓછું હતું. પતિ-પત્ની વચ્ચેનું પ્રબળ આકર્ષણ કામાકર્ષણ હોય છે. જો તે ન હોય તો અતૃપ્ત પાત્રને અસંતોષ રહ્યા કરે. આવો અસંતોષ પ્રબળ બંધન ન કરી શકે, બલકે તેમાંથી છૂટવાનો રસ્તો ખોળે. બીજી તરફ નિર્વાણનું લક્ષ્ય પરમ આકર્ષણ બની ગયું હોય. આ રીતે સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ થયો હશે.

ગૃહત્યાગ તો કર્યો, પણ હવે જવું ક્યાં? જેની પાસે જવાનું કોઈ ઠેકાણું જ ન હોય તેવી દુઃખી સ્ત્રીઓ કૂવો પૂરતી હોય છે. પણ સિદ્ધાર્થ પાસે જવાનું એક સારું ઠેકાણું હતું. તે હતો કપિલવસ્તુમાં જ આવેલો ભારદ્વાજ આશ્રમ. બચપણથી જ આ આશ્રમ સાથે તેમનો ગાઢ સંબંધ હતો. અહીંથી જ તેઓ ધ્યાનાભ્યાસ શીખ્યા હતા. તેઓ સીધા ભારદ્વાજ આશ્રમમાં ગયા. તેમને નવાઈ લાગી કે પિતા શુદ્ધોદન અને સાવકી માતા ગૌતમી – મહાપ્રજાપતિ તથા પરિવારના ભાઈઓ વગેરે ત્યાં હાજર હતાં. તેમની હાજરી તેમને ગમી નહીં. પણ ભાવનાવશ બધાં આવ્યાં હતાં, પણ યશોધરા ક્યાંય દેખાતી ન હતી. રાહુલને સાચવવા તે ઘરમાં જ રહી ગઈ હશે! જેના ઉપર

લાગણીહક્ક હોય અને લાગણીભૂખ ન સંતોષાઈ હોય તેને તેના ઉપર રીસ ચઢે. કદાચ રીસ ચઢી હશે?! જે હોય તે.

સિદ્ધાર્થે પોતાનાં રાજવી વસ્ત્રો ઉતારીને છન્નને આપ્યાં અને કંથકને લઈને પાછા જવા આજ્ઞા કરી.

સિદ્ધાર્થે માથે મૂંડન કરાવ્યું. તેમના કાકાનો ભાઈ મહાનામ સંન્યાસ- વસ્ત્રો અને ભિક્ષાપાત્ર લઈ આવ્યો હતો તે ગ્રહણ કર્યાં અને આશ્રમના અધ્યક્ષ ભારદ્વાજે તેમને વિધિવત્ પરિવ્રાજકની દીક્ષા આપી દીધી. એવું લાગે છે કે ત્યારે કોઈને પણ તરત જ દીક્ષા આપી દેવાતી હશે. ખરેખર તો આવા યુવાન ગૃહસ્થને દીક્ષા અપાય નહીં. પત્ની અને પુત્રની જવાબદારી પૂરી કર્યા વિના અધવચ્ચેથી સંસારત્યાગની દીક્ષા આપવાથી ઘણા અનર્થો થઈ શકે. ભારદ્વાજે આવી ન તો કોઈ તપાસ કરી, ન ઘરે પાછા વળી જવાની આજ્ઞા કરી, તરત જ સીધી દીક્ષા આપી દીધી.

દીક્ષા લીધા પછી પરિવ્રાજકવેશમાં સિદ્ધાર્થ તરત જ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા. તેમને દેશવટાની સજા હતી તેથી સાંજ પહેલાં દેશ છોડી દેવાનો હતો. તેઓ અનોમા નદીના કિનારે પહોંચ્યા. સાથે કપિલવસ્તુના અનેક લોકો પણ દુઃખી હૃદયથી પહોંચ્યા. એક વાર અયોધ્યાથી આવી જ રીતે શ્રીરામ વનવાસ માટે જવા નીકળ્યા હતા અને અયોધ્યાની પ્રજા પાછળ-પાછળ રોતી-કકળતી ચાલતી હતી.

સિદ્ધાર્થે બધાંને આગ્રહ કરીને પાછાં વાળ્યાં. પિતા શુદ્ધોદન અને માતા મહાપ્રજાપતિ પણ પાછાં વળ્યાં. રસ્તામાં આવતા કમળના તળાવમાં સિદ્ધાર્થનાં વસ્ત્રો વગેરે પધરાવી દીધાં.

બધાં પાછાં વળ્યાં પણ સારથિ છન્ન પાછો ન વળ્યો. તે કંથકને લઈને સાથેસાથે ચાલવા લાગ્યો. તેની લાગણી બહુ પ્રબળ હતી. પોતાના રાજકુમારને પરિવ્રાજકવેશમાં તે જોયા જ કરતો હતો. રાજવીવેશ કરતાં પણ પરિવ્રાજકવેશમાં રાજકુમાર બહુ ભવ્ય લાગતા હતા. રૂપ અને તેજને વસ્ત્રોની લાચારી હોતી નથી.

અંતે સિદ્ધાર્થે તેને પણ સમજાવીને જેમતેમ કરીને પાછો વાળ્યો અને કહ્યું: “તું મારાં માતા-પિતા આગળ મારા દોષો બતાવ્યા કરજે, જેથી તેઓ મને યાદ કરીને દુઃખી ન થાય.”

પોતે જ પોતાના અવગુણ ગાવાની આજ્ઞા કરે એ દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. સામાન્ય રીતે યશભૂખ સૌને હોય છે. બધો ત્યાગ હોય પણ યશત્યાગ ન હોય. પણ અહીં તો સિદ્ધાર્થ જાતે પોતાના અવગુણ ગાવાની આજ્ઞા કરે છે.

અનોમા નદીને પેલે પાર મગધરાજ્યની સીમા શરૂ થઈ જાય છે ત્યાં પહોંચ્યા, એટલે દેશવટાની સજા પૂરી થઈ ગઈ. આ રીતે સિદ્ધાર્થે પોતાના પરિવારનો તથા કપિલવસ્તુનો ત્યાગ કર્યો.²

² બાબાસાહેબ આંબેડકરના “ભગવાન બુદ્ધ ઔર ઉનકા ધર્મ”ના આધારે

ભવિષ્યમાં આપત્તિ આવવાની જ છે એવું સમજીને વ્યક્તિએ ત્રણ તત્ત્વોની તૈયારી રાખવી જોઈએ: 1. આશ્રય આપનાર કોઈ મદદ દાતાની, 2. ધનનું ધિરાણ કરનાર કોઈ દાતા શ્રીમંતની અને 3. વિપત્તિની આંધી સામે અડીખમ ઊભો રહી પ્રહાર ઝીલનાર કોઈ સાચા મિત્રની. જોકે આ ત્રણે મિત્રો જ હોઈ શકે.

મારા જીવનમાં કદી કોઈ વિપત્તિ આવશે જ નહીં એવી ધારણા બાંધીને જીવન જીવવું એ નાદાની કહેવાય. જેનું જીવન મોટું હોય તેને વિપત્તિ હોય જ. કદાચ નાના જીવનને વિપત્તિ ન હોય અથવા ઓછી હોય. મોટું જીવન ભવ્ય પણ હોય અને ભવ્યતા ઈર્ષ્યા વિનાની ન હોય. ઈર્ષ્યાળુ દુશ્મન ગમે તેવા નીચેના પગથિયે જઈ શકે છે.

સિદ્ધાર્થનું ભવ્ય જીવન હતું, પણ આંતરિક ગૂંચવાડાથી ભરેલું હતું. બીજી તરફ બચપણથી જ વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવાથી સાધુ-સંતોના રવાડે ચઢેલું હતું. ભારદ્વાજના આશ્રમમાં તેમણે ખૂબ ધ્યાન-સમાધિની સાધના કરી હતી. આવી સાધના યોગી થવામાં તો ઉપયોગી હતી, પણ ભોગી થવાની વિરુદ્ધ હતી. ભોગ વિનાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખદ ન હોય. કાયમી દુઃખ કાયમી અસંતોષ પેદા કરે અને તેમાંથી સંબંધની મીઠાશ ઓછી થઈ જાય – કહો કે કડવાશ જન્મે. બીજી તરફ યુદ્ધ નહીં કરવાનો અહિંસાવાદ વ્યક્તિગત જીવન પૂરતો તો કદાચ વ્યાવહારિક હોય, પણ સામૂહિક જીવન અથવા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં તે વ્યાવહારિક ન હોય. સૈનિક બનવું અને યુદ્ધ ન કરવું એ પરસ્પરનો વિસંવાદ કહેવાય. આવો સંદેશો જો પૂરી સેનાને જાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય. રાષ્ટ્ર ગુલામ થઈ જાય. રાષ્ટ્રની આઝાદી માત્ર ઉચ્ચ આદર્શોથી જ ટકતી નથી. તેમાં વ્યાવહારિકતા – વાસ્તવિકતા પણ હોવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થને દેશત્યાગ કરવો પડ્યો, એટલું જ નહીં, તેમને પરિવ્રાજક પણ થવું પડ્યું.

સીમાવર્તી નદી પાર કરીને સિદ્ધાર્થે મગધ રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે તેઓ વેશથી પૂર્ણ સંન્યાસી હતા. તેમણે પોતાની તલવારથી માથાના વાળ કાપી નાખ્યા હતા તેવો મત યોગ્ય નથી લાગતો. તલવાર માથાં તો કાપે, પણ માથાનું મૂંડન ન કરી શકે. તે કામ તો અસ્ત્રો જ કરે. આમ કાષાયવસ્ત્રો ધારણ કરીને મુંડિત સ્વરૂપે પણ તેમની દેહ-આત્મા રાજકુમાર જેવી જ ચમકી રહી હતી. શરીરનું સૌંદર્ય પણ કુદરતી બક્ષિસ કહેવાય. જ્યાં જાય ત્યાં તેની પ્રથમ નોંધ લેવાય. તેને સગવડોમાં પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત થાય.

પણ હવે જવું ક્યાં? તેમણે રાજગૃહી જવાનો વિચાર કર્યો. રાજગૃહીમાં ત્યારે પ્રતાપી રાજા બિમ્બિસાર રાજ્ય કરતો હતો. બિમ્બિસારની કથા પણ જાણવા જેવી છે, પણ તે પછી કહીશું.

વૈરાગ્યની ધૂનમાં ને ધૂનમાં સિદ્ધાર્થ એકલા ઝડપભેર ચાલ્યા જાય છે. રસ્તામાં તેજ પ્રવાહવાળી ગંગાનદી આવી. સિદ્ધાર્થે ઝંપલાવ્યું અને તરીને પાર પહોંચ્યા. તુલના કરો. શ્રીરામે પણ ગંગા પાર કરી હતી, પણ તેમણે સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે કેવટની નાવમાં ગંગા પાર કરી હતી. કવિઓએ આ પ્રસંગને બહુ ચગાવ્યો છે.

સિદ્ધાર્થની સાથે કોઈ ન હતું. તેઓ એકાકી જ ધસમસ-ધસમસ જઈ રહ્યા હતા. તેમનામાં ભારે ઉત્સાહ હતો. નવું જીવન નવો ઉત્સાહ આપતું હોય છે, જો જૂના જીવનથી નિરાશા છવાઈ ગઈ હોય તો.

રસ્તામાં જ્યાં-જ્યાં નાના-મોટા આશ્રમો આવતા ત્યાં ઉતારો કરતા, લૂખું-સૂકું જમતા, રાતવાસો કરતા અને ફરી પાછા સવારે વિદાય થઈ જતા.

ગંગાપાર એક બ્રાહ્મણ તપસ્વિની સકીનો આશ્રમ આવ્યો, ત્યાં રોકાયા. તે પછી પદ્મા નામની બીજી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનો આશ્રમ આવ્યો ત્યાં રોકાયા. પછી રૈવત નામના એક બ્રાહ્મણ કવિનો આશ્રમ આવ્યો ત્યાં રોકાયા.

દરેક જગ્યાએ તેમનો આદરસત્કાર થયો. તેમનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ સૌના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની જતું અને રાજકુમાર તરીકેની પૃષ્ઠભૂમિ પણ આકર્ષણ જન્માવતી.

અંતે ચારસો માઈલની લાંબી યાત્રા પગપાળા કરીને તેઓ રાજગૃહ પહોંચી જ ગયા. રાજગૃહ પર્વતોથી ઘેરાયેલી નગરી હતી. આ નગરીની સમીપે પાંડવટેકરી નામની ટેકરી ઉપર સિદ્ધાર્થે પોતાની જાતે જ ઝૂંપડી બનાવી લીધી અને તેમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યારે દેશમાં ઘણા આશ્રમો હશે અને ઘણા સાધુ-સંતો તેમાં રહેતા હશે. આ બધા મોટા ભાગે ભિક્ષાટન કરીને જીવનનિર્વાહ કરતા હશે, તેથી આહાર અને આવાસની સરળતા હશે. જ્યાં આહાર અને આવાસની સારી સરળતા હોય ત્યાં ભિક્ષાજીવીઓની ભીડ જામ્યા વિના રહે નહીં.

સિદ્ધાર્થનું પ્રથમ લક્ષ્ય પૂરું થયું હતું. હજી આગળનું મહાલક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી હતું.

*

જીવનની કરોડરજ્જુ અભિમાન છે. જો અભિમાન હોય જ નહીં તો જીવન લોચો થઈ જાય, તે ખુમારીપૂર્વક ટટ્ટાર ઊભું ન રહી શકે. અભિમાનનું મૂળ શક્તિ છે – પછી તે ધનશક્તિ, સત્તાશક્તિ, રૂપશક્તિ, જોબનશક્તિ, કુળશક્તિ, જ્ઞાતિશક્તિ કે કોઈ પણ શક્તિ હોય, તે શક્તિ વ્યક્તિમાં જોમ-જુસ્સો પેદા કરે છે. બારોટ, ગઢવી, ચારણો, વગેરે તે શક્તિને બિરદાવીને જાગ્રત કરે છે. જાગેલો સાપ જેમ ફૂંફાડા મારે, તેમ જાગેલી શક્તિ પણ પગ પછાડતી હોય છે. જો તેને નિયંત્રણ ન હોય તો અનર્થ પણ કરી શકે છે. શક્તિનો સદુપયોગ કરાવે તે ધર્મ કહેવાય. શક્તિનો દુરુપયોગ કરાવે તે અધર્મ કહેવાય.

શક્તિ હોવા છતાં પણ અભિમાન ન ચઢે તેને સંત કહેવાય. શક્તિ પચાવવી એ રસાયણ પચાવવા જેવું કઠિન કામ છે. જેનું અભિમાન શૂન્ય કક્ષાએ પહોંચી જાય તેને સંન્યાસી કહેવાય. માન-પાન અને અભિમાનથી મદમાત્રા રહે તે મહંત તો હોય પણ સંત ન હોય. સંત દુર્લભ છે, મહંત દુર્લભ નથી. ગાદીએ બેસવા બધા પડાપડી કરતા રહે છે. સંત ગાદીમુક્ત હોય. કબીરની ગાદી ન હોય, કબીરનું આસન હોય. જેની ગાદી હોય તે કબીર ન હોય, હા, મહંત જરૂર હોય. કબીર અમર છે, મહંત અમર નથી.

અભિમાનથી મુક્ત થવા માટેના કેટલાક ઉપાયો છે. તેમાંનો એક ઉપાય છે ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને ઘરેઘરે ભીખ માગવી. આ કામ અભિમાની લોકોથી ન થઈ શકે. પારકે આંગણે જઈને ઊભા રહેવું અને પછી ભિક્ષા માટે આહ્વાન જગાવવી તે સરળ કામ નથી. બધી જગ્યાએ ભિક્ષા ન પણ મળે. કોઈ જગ્યાએ તિરસ્કાર-અપમાન પણ થાય. એ બધું હસતે મોઢે સહન કરે તેને ભિક્ષુ કહેવાય. આવી ભિક્ષામાં મળેલું અન્ન અમૃત કહેવાય. આપનાર-લેનાર અને આરોગનાર બધા ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય.

પાંડવપર્વત ઉપર ઝૂંપડી બાંધીને રહેલા સિદ્ધાર્થે બીજા દિવસે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને રાજગૃહનગરીમાં પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રકારની ભિક્ષાપ્રથા પ્રાચીનકાળથી જ ભારતમાં હતી. આ દેશમાં લાખો ગૃહસ્થો હતા અને હજારો ભિક્ષુઓ હતા. બપોરનો સમય થાય એટલે ગલી-ગલીમાં અનેક ભિક્ષુઓ ભિક્ષાટન માટે નીકળી પડતા. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધા પરલોકસાધકો રહેતા. ત્યારે આ લોક કરતાં પરલોકના જીવનને વધુ મહત્ત્વ અપાતું. તેથી આ લોક માટેનું સુખ મેળવનારા કરતાં પરલોકનાં સુખો માટે કષ્ટો ઉપાડનારા પૂજ્ય ગણાતા. આ પૂજ્ય લોકો આ લોકમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓને મોહમાયામાં ફસાયેલા હલકા સમજતા અને તેમાંથી ભાગી છૂટવાનો ઉપદેશ આપતા. જેઓ ભાગી છૂટતા તેમને ધન્યધન્ય સમજવામાં આવતા. સમાજમાં જ્યારે જે વર્ગને બહુ પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય છે ત્યારે તે વર્ગ તરફ લોકો આકર્ષાતા હોય છે. પ્રજાનો મોટો વર્ગ ભિક્ષુક થવા આકર્ષાયો હતો. નિયંત્રણ વિનાના આવા પ્રતિષ્ઠિત વર્ગમાં કેટલીક વાર અયોગ્ય અનધિકારી લોકો પણ દાખલ થઈ જતા હોય છે. લાંબા ગાળે તેમની સંખ્યા વધી જતી હોય છે, તેથી પ્રતિષ્ઠા અને ટીકા બંને સાથેસાથે ચાલતી હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યારે કોઈ તેજસ્વી રાજકુમાર ભિક્ષુ- રૂપે ફરતો થાય એટલે તે સૌની નજરે ચઢે.

સિદ્ધાર્થે રાજગૃહમાં ભિક્ષાયાચના કરી. તેને જોવા લોકો ભેગા થઈ જતા, સ્ત્રીઓ તો જોઈ જ રહેતી. રૂપ રક્ષિત હોય તો જ પવિત્ર રહે. રૂપને અભડાવનારાં ઘણાં રૂપો આપોઆપ મેદાને પડતાં હોય છે. સિદ્ધાર્થ નીચી નજર રાખીને ભિક્ષા માટે ઘરેઘરે ફરતા અને જરૂર

પૂરતી ભિક્ષા આવી જતાં નગરબહાર નીકળી જતા, પહાડની ટેકરી ઉપર બેસીને એક વાર ભિક્ષા કરી લેતા.

એવામાં તેમની ચર્ચા રાજા બિમ્બિસાર આગળ પહોંચી. રાજા તરત જ થોડા સેવકોને લઈને પાંડવપર્વત ઉપર પહોંચ્યો. મોટા માણસ દ્વારા મળેલી પ્રસિદ્ધિ તરત જ વ્યાપક બનતી હોય છે. નાના હજાર માણસો જે કામ ન કરી શકે તે એક મોટાથી થાય. જે કામ હજાર મજૂરો ન કરી શકે તે એક કેઈન કરી આપે. મોટા માણસો કેઈન જેવા હોય છે. રાજા જાય ત્યાં પ્રધાનમંત્રી જાય, ત્યાં નગરશેઠ જાય અને પછી તો આખું નગર દોડે.

બિમ્બિસારને પરિચય થયો કે આ શાક્યકુમાર તો આપણો સગો જ થાય. તેણે અનેક દલીલો આપીને સિદ્ધાર્થને ભિક્ષુપણું છોડી દેવા અને ઘરે પાછા ફરી જવા બહુ સમજાવ્યા, પણ સિદ્ધાર્થ જરાય ડગ્યા નહીં. છેવટે તેણે સિદ્ધાર્થને પોતાનું અડધું રાજ્ય ભેટ આપવાનું કહ્યું અને સમજાવ્યા કે ક્ષત્રિયની ભુજાઓ પ્રજારક્ષણ માટે હોય છે. તમે પ્રજારક્ષણનો તમારો વર્ણાશ્રમ ધર્મ છોડીને ઘરઘરની ભિક્ષા માગી રહ્યા છો તે શરમની વાત કહેવાય. આ ઉંમરે ધર્મ પ્રમાણે કામ અને અર્થ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. આ જ પ્રાપ્તવ્ય પુરુષાર્થો છે. પછી છેવટમાં મોક્ષ તો વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ કહેવાય.

રાજાના લાંબા અને પ્રભાવશાળી ઉપદેશની સિદ્ધાર્થ ઉપર કશી અસર ન થઈ. તેઓ પોતાના માર્ગમાં મક્કમ રહ્યા. ઉપરથી તેમણે રાજાને સંસારની અસારતા અને ક્ષણભંગુરતાનાં ઉદાહરણો આપીને ગૃહત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. વિષયવાસનાનું સુખ ક્ષણિક અને અંતે દુઃખદાયી હોય છે તેવું તેમણે વારંવાર સમજાવ્યું.

હારી-થાકીને રાજા બિમ્બિસાર નગરમાં પાછો ફર્યો, પણ જે કાંઈ આવશ્યકતા હોય તે બધીની પૂર્તિ કરવાની આજ્ઞા પોતાના સેવકોને આપતો ગયો.

11

યુદ્ધ અટકી ગયું

કપિલવસ્તુનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધાર્થ 400 માઈલ દૂર આવેલા પર્વતીય નગર રાજગૃહમાં પહોંચી ગયા. આવાસ અને આહારની વ્યવસ્થા કરીને ત્યાં રહેવા માંડ્યું. સંસારની એક વિચિત્ર પ્રક્રિયા છે. તમે જેનાથી છૂટવા માગો તે તમારી પાછળ પડી જાય અને તમે જેને ગમે તે ભોગે મેળવવા માગો તે તમારાથી દૂરનું દૂર ખસતું જાય.

સિદ્ધાર્થ કપિલવસ્તુ, પોતાનો પરિવાર, પોતાની પત્ની અને નવજાત કુમાર રાહુલને છોડીને દૂર નીકળી આવ્યા હતા. જે આંખથી ઓઝલ તે મનથી પણ ઓઝલ એવી માન્યતા ખોટી નથી. અજાણ્યા પ્રદેશમાં અજાણ્યા થઈને રહેવું એ પણ એક સાધના જ કહેવાય. સાધનાકાળની પ્રસિદ્ધિ સાધનામાં અવરોધક બનતી હોય છે. પ્રસિદ્ધિનો મોહ ધનમોહ કરતાં પણ પ્રબળ હોય છે.

રાજગૃહની પાંડવટેકરી ઉપર સિદ્ધાર્થ એકાકી રહીને જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. તેમની સાધના સત્યની શોધ હતી, પણ સત્ય મળતું ન હતું. એવામાં એક દિવસ પાંચ ભિક્ષુઓ આવી પહોંચ્યા. તેમનાં નામ હતાં: 1. કૌન્ડિન્ય, 2. અશ્વજિત, 3. વાલ્ય, 4. મહાનામ અને 5. ભદ્રિક. આ પાંચે કપિલવસ્તુથી આવ્યા હતા અને સિદ્ધાર્થની માફક તેઓ પણ સત્યને શોધવા નીકળ્યા હતા.

માણસ ગમે ત્યાં જાય, ગમે ત્યાં રહે, તોપણ તે પોતાના વતનને સદંતર ભૂલી શકતો નથી. સિદ્ધાર્થ પરિવ્રાજક હતા તોપણ તેમનાથી કપિલવસ્તુ ભુલાતું નહોતું. તેમાં પણ તેમણે જ્યારે નગરત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે કપિલવસ્તુ યુદ્ધની આગમાં હોમાવાની તૈયારીમાં હતું. ખરેખર તો યુદ્ધનો વિરોધ કરવાના કારણે જ સિદ્ધાર્થને કપિલવસ્તુનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. સિદ્ધાર્થને જિજ્ઞાસા હતી કે પછી શું થયું? યુદ્ધ થયું કે નહીં? પણ ત્યારે સમાચાર જાણવાની કોઈ ત્વરિત વ્યવસ્થા ન હતી. આવતા-જતા માણસોથી સમાચાર મળતા અને ફેલાતા. આમાં મહિનાઓ લાગી જતા. વાહનવ્યવહાર અને સમાચારની જેટલી ગતિ હોય, જીવનની પણ તેટલી ગતિ હોય. ત્યારે જીવન બહુ ધીમી ગતિએ ચાલતું હતું. ધીમું જીવન ધીરજભર્યું હોય. ત્વરિત જીવન વ્યાકુળ હોય. પેલા પાંચ પરિવ્રાજકોએ સમાચાર આપ્યા કે રોહિણી નદીના જળ માટે શાક્યો અને કોલીયો વચ્ચે જે યુદ્ધ થવાનું હતું તે બંધ રહ્યું છે. બંને પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી થઈ ગઈ છે. સમાચાર જાણીને સિદ્ધાર્થને બહુ શાંતિ થઈ. પોતાના ત્યાગથી યુદ્ધ અટકી ગયું, ભારે રક્તપાત અટકી ગયો, બંને રાજ્યો મહાઅનર્થથી બચી ગયાં તેનો આનંદ અને શાંતિ સિદ્ધાર્થને થયાં તેટલાં બીજા કોઈને નહીં થયાં હોય. એક પ્રકારથી આ તેમનું જ મિશન પાર પડ્યું છે.

પેલા પાંચ પરિવ્રાજકોએ સિદ્ધાર્થને સલાહ આપી કે “હવે તમે પાછા કપિલવસ્તુ જઈ શકો છો, કારણ કે ગૃહત્યાગનો હેતુ પૂરો થઈ ગયો છે.” પણ સિદ્ધાર્થ પાછા જવા તૈયાર ન થયા. ખરેખર તો સિદ્ધાર્થનું મોટું અને ખરું મિશન બાકી હતું. એ હતું સત્યની શોધ કરવાનું. હજી તેમણે ઘણા આશ્રમોમાં ફરવાનું હતું, ઘણા પંથો, માર્ગો અનુભવવાના હતા અને ઘણા ગુરુજનોનો સત્સંગ કરવાનો હતો. વલોવ્યા વિના માખણ ન નીકળે અને રખડ્યા વિના સત્ય ન મળે, તેથી હજી ઘણી રખડપટ્ટી કરવાની હતી.

થોડા દિવસ સાથે રહીને પેલા પાંચે પરિવ્રાજકો વિદાય થઈ ગયા.

ખુર શરૂ હોતા હૈ ઈન્સાં ઠોકરેં ખાને કે બાદ,
રંગ લાતી હૈ હિના પથ્થરપે ઘીસ જાને કે બાદ.

પથ્થર ઉપર ઘસાઈ-ઘસાઈને મેંદી લાલ રંગ લાવતી થઈ જાય છે, એમ માણસ પણ ઠોકરો ખાઈ-ખાઈને જ્ઞાની થતો હોય છે. ઠોકરો(ભૂલો)થી મોટો કોઈ ગુરુ નથી, જો તેમાંથી બોધપાઠ લેવામાં આવે.

જે લોકો માત્ર પેટ ભરીને જીવન જીવીને મરી જવા માટે જ જીવતા હોય છે, તેઓ ચીલાચાલુ ઘરેડમાં સાહસ વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે. પણ જે લોકોને કાંઈક વિશેષ પ્રાપ્ત કરવું હોય છે તેઓ ઘરેડમાંથી ચીલો ચાતરીને ઘરેડ બહાર માર્ગ બનાવતા હોય છે. આવા લોકોને પારાવાર કઠિનાઈઓ ભોગવવી પડતી હોય છે. આ કઠિનાઈઓ જ તેમના માટે અનુભવોનું ભાથું બની જતી હોય છે અને તેમાંથી અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય છે.

કપિલવસ્તુથી સિદ્ધાર્થ રાજગૃહ આવ્યા અને અહીં એકાન્તમાં રહી સાધના કરી, પણ લક્ષ્યપ્રાપ્તિનો સંતોષ થયો નહીં. જે લોકોને કશું જ લક્ષ્ય હોતું નથી તેઓ માત્ર સગવડભોગી થઈ જતા હોય છે, ક્યાં કેટલી સગવડ મળશે તેની તપાસ કરતા રહે છે અને વધુમાં વધુ સગવડો મેળવવા તત્પર રહેતા હોય છે. સગવડોનું સુખ ખોટું નથી, પણ જો તેમાં જ વ્યક્તિ અટવાઈ જાય તો તે સારો સાધક ન થઈ શકે. સાધના વિના સિદ્ધિ નહીં, એટલે તે પામરતામાં જ જીવન જીવે અને પૂરું કરે.

જીવનમાં અસંતોષ પણ જરૂરી છે. અતિસંતોષી વ્યક્તિ શાંતિ તો ભોગવે પણ વિકાસ ન કરી શકે. કોઈ પણ વિકાસનું મૂળ વર્તમાનનો અસંતોષ હોય છે. સિદ્ધાર્થને પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ ન હતો. તેઓ હજી વધુ કાંઈક પ્રાપ્ત કરવા માગતા હતા. કપિલવસ્તુમાં ભારદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં તેમણે જે સાધના કરી હતી તે મુનિના ગુરુ હતા આલામ-કાલામ. તેઓ મહાન યોગી હતા, તેથી તેમની પાસે જઈને આગળની વધુ સાધના કરવા તેમણે રાજગૃહી છોડી દીધું.

આલામ-કાલામ વિન્ધ્યાચલ પર્વતમાં નિવાસ કરતા હતા, તેથી ત્યાં જવા સિદ્ધાર્થ રવાના થઈ ગયા. પકડવું અને છોડવું એ પ્રારંભિક બુદ્ધિવિકાસની અનિવાર્ય શરત હોય છે. જે લોકો એક વાર પકડ્યા પછી છોડતા નથી તે સંપ્રદાય હોય છે. સંપ્રદાયમાં મડાગાંઠવાળું બંધન હોય છે. એક વાર બંધાયા પછી તેમાંથી છુટાય જ નહીં, બહાર નીકળાય જ નહીં, ભલે ને તેમાં ગમે તેટલા અનર્થો દેખાતા હોય. મડાગાંઠ એટલે મડાગાંઠ. તેમાં કશો વિકાસ ન હોય. પણ જેને જ્ઞાન જોઈએ છે, સત્ય જોઈએ છે, તે આવા કોઈ મડાગાંઠી બંધનમાં બંધાય નહીં.

રાજગૃહીથી વિન્ધ્યાચલ ઘણો દૂર થાય, તે માર્ગ કાપતાં રસ્તામાં અનેક પંથોના આશ્રમો આવવાના છે. એ બધા આશ્રમોના અનુભવો કરતાં-કરતાં આલામ-કાલામ પાસે પહોંચવાનું છે.

સૌથી પહેલો ભૃગુશ્ચરિનો આશ્રમ આવ્યો. અહીં અનેક સાધકો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે જુદીજુદી સાધના કરતા હતા. કેટલાક તપસ્યા કરતા હતા. કેટલાક યજ્ઞો કરતા હતા. કેટલાક અનુષ્ઠાનો કરતા હતા. કેટલાક જળમાં ઊભા રહીને જાપ કરતા હતા. આવા અનેક સાધક તપસ્વીઓનાં દર્શન કરી, ભૃગુશ્ચરિનાં પણ દર્શન કરી, જ્ઞાનચર્યા કરી, તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે તેઓ આગળ વિન્ધ્યાચલ તરફ રવાના થઈ ગયા.

સંન્યાસી શબ્દનો પર્યાય છે પરિવ્રાજક. પરિવ્રાજકનો અર્થ થાય છે – જે સતત ભ્રમણ કરતો રહે તે. ભ્રમણ કરતા રહેવાના ત્રણ હેતુઓ છે: 1. સંગમુક્તિ, 2. જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને 3. જ્ઞાનવહેંચણી.

1. લાંબા સમય સુધી એક જ જગ્યાએ રહેવાથી જ્ઞાની વ્યક્તિ પણ સંગમાં બંધાઈ જતી હોય છે. સંગમાંથી રાગ-દ્વેષ પ્રગટતા હોય છે અને તેમાંથી અશાંતિ થતી હોય છે. તેથી સતત વિચરણ કરનારી વ્યક્તિ આ દોષોથી બચી જતી હોય છે.
2. ભ્રમણ કરનારને સારા-સારા જ્ઞાની પુરુષોનો મેળ થતો હોય છે. આવા મેળથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ થતી હોય છે.
3. વિચરણ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના જ્ઞાનનું વિતરણ કરતી રહે છે, જેથી લોકોને લાભ થાય છે.

આ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે સંન્યાસી સતત પરિભ્રમણ કરતા રહે છે.

સિદ્ધાર્થ પરિવ્રાજક બન્યા હતા, તેથી તેઓ વિચરણ કરતાં-કરતાં તે સમયના બહુ પ્રસિદ્ધ યોગી અને જ્ઞાની એવા આલામ-કાલામ પાસે પહોંચી ગયા.

આલામે સિદ્ધાર્થનું સ્વાગત કર્યું અને પોતાના આશ્રમમાં રાખીને પોતાની પાસે જેટલું જ્ઞાન હતું તે બધું કમેકમે આપ્યું. આલામે સમાધિ શિખવાડી અને સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે દાર્શનિક જ્ઞાન આપ્યું અને છેવટે કહી દીધું: “મારી પાસે જે કંઈ હતું તે મેં તેમને આપી દીધું છે. હવે આનાથી વધારે જ્ઞાન મારી પાસે નથી!”

આલામની આ મહાનતા જ કહેવાય કે તેમણે પોતાની લિમિટ બતાવી દીધી. દંભી ગુરુઓ કદી પોતાની અલ્પતા સ્વીકારતા નથી. તેઓ હંમેશાં પૂર્ણતાનો દંભ કરતા રહે છે.

આલામે કહ્યું કે આથી વધારે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે જાઓ. તેઓ મારા કરતાં વધુ જાણે છે.”

પોતાના કરતાં બીજાની શ્રેષ્ઠતા અને જ્યેષ્ઠતા સ્વીકારવી એ સંતનાં લક્ષણ કહેવાય. જે માત્ર વિદ્વાન હોય તે બીજાની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી શકતો નથી. કોરું પાંડિત્ય ‘ઈગો’ વિનાનું હોતું નથી. અને ‘ઈગો’ અને સંતત્વ સાથે રહી શકે નહીં.

આલામનો ખૂબખૂબ આભાર માનીને સિદ્ધાર્થ વિદાય થયા અને ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે પહોંચ્યા. કેટલોક સમય તેમના આશ્રમમાં રહીને આગળનો અભ્યાસ કર્યો, પણ અહીં પણ તેમને સંતોષ ન થયો. અહીંથી તેઓ મગધ ગયા. મગધમાં ઘણા યોગાચાર્યો રહેતા હતા અને જુદીજુદી રીતે પ્રાણાયામ વગેરે કરીને ચંચળ મનને એકાગ્ર કરવાની સાધના કરતા હતા. અહીંની એક સાધનામાં સિદ્ધાર્થને કાનમાં તીવ્ર વેદના થવા લાગી અને ભયંકર અવાજો આવવા લાગ્યા, પણ કંટાળ્યા વિના તેઓ સાધનામાં લાગ્યા રહ્યા અને અંતે ગયા પહોંચી ગયા.

ઉગ્રતા અંતિમ છેડો ધરાવતી હોય છે. જીવનમાં સાધના કરવી જ નહીં તે એક તરફનો અંતિમ છેડો હોય છે. પણ સાધના એટલી તીવ્ર કરવી કે જીવન જ ન રહે તે બીજો છેડો કહેવાય. જે વ્યક્તિઓ આ છેડે કે બીજા છેડે જીવન જીવતી હોય છે તે જીવન ખોઈ બેસતી હોય છે. તો અતિ ઉત્સાહી લોકો બીજે છેડે પહોંચી જતા હોય છે. જીવન વિવેકથી જિવાતું હોય છે. વિવેક સંતુલન રાખતો હોય છે. સંતુલન વિના દોર ઉપર ચાલી શકાય નહીં.

સિદ્ધાર્થ રાજગૃહથી વિદાય થઈને અનેક આશ્રમોમાં ભ્રમણ કરતાકરતા છેક ગયા પહોંચી ગયા. તે વખતે ગયા પણ સાધકો અને તપસ્વીઓનું મોટું કેન્દ્ર હતું. ગયામાં ઉરુબેલામાં રાજર્ષિ નગરીના આશ્રમમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહીં પેલા પાંચ સાધકો પણ આવી મળ્યા. તેઓ પણ પરલોકની સિદ્ધિ માટે અહીંતહીં ભ્રમણ કરીને કઠોર સાધના કરતા હતા. છયે જણનો સારો મેળ જામી ગયો. મેળ જામે તો જ સાથે રહેવાય.

સિદ્ધાર્થે ઝનૂનપૂર્વક ઉગ્ર તપસ્યા શરૂ કરી. તેમણે આહાર ઓછો કરી નાખ્યો. જે સાધકો રોજ ગરિષ્ઠ આહાર દાબી-દાબીને ખાતા હોય છે તેઓ સાધક નથી હોતા, કુંભકર્ણના ભાઈ હોય છે. આહાર ઉપર નિયંત્રણ કરવું એ સાધનાની પ્રથમ શરત હોય છે. પછી તેમણે માત્ર કંદમૂળો જ ખાવા માંડ્યાં. કોઈકોઈ વાર જંગલી ધાન અથવા જંગલી ફળોથી ચલાવી લેવા માંડ્યું. છેવટમાં તે પણ બંધ કરી દીધાં.

તેઓ શણનાં જાડાં કપડાં પહેરતા, ધોતા નહીં. મેલાંદાટ કપડાં અને મેલું શરીર અને તે પણ હાડપિંજર જેવું ઘૂણાનું પાત્ર બની ગયું હતું. બહુ ફૂલફટાકિયા રહેનારા સાધકો વૈરાગ્યવાન નથી હોતા. વૈરાગ્યહીનતાનાં પ્રથમ દર્શન શરીર અને વસ્ત્રો ઉપર થતાં હોય છે. ત્યારે બે છેડાના સાધકો હતા. વૈદિક કર્મકાંડી આખો દિવસ સ્નાન કર્યા કરતા. પાસે જ નિરંજના નદી વહેતી હતી એટલે ડૂબકી મારવાનું સરળ હતું. તો બીજા કેટલાક સ્નાન કરવામાં પણ પાપ માનનારા હતા. તેઓ સ્નાન જ ન કરતા. સ્નાન ન કરવાથી તેઓ ગંદા દેખાતા. એક તરફ પેલા અતિસ્નાની લોકોની પવિત્રતા પૂજાતી હતી, તો બીજી તરફ સ્નાનત્યાગીઓની ગંદકી પણ પૂજાતી હતી. સિદ્ધાર્થના શરીર ઉપર મેલના થપેડા જામવા લાગ્યા. તેઓ માથાના તથા દાઢીના વાળ ખેંચી-ખેંચીને દૂર કરી દેતા. ત્યારે આવો દેહદમનવાદી સંપ્રદાય પણ ચાલતો હતો, જે જાણીકરીને દેહને કષ્ટ આપવાને તપ માનતો હતો.

કેટલીક વાર તે સ્મશાનભૂમિમાં હાડકાંનું ઓશીકું બનાવીને તેઓ પડ્યા રહેતા.

આમ અનેક પ્રકારથી દેહદમન કરીને જાણીકરીને તેમણે પોતાનું શરીર સૂકવી નાખ્યું હતું. ભારતીય અધ્યાત્મમાર્ગની એક બહુ મોટી ખોડ શરીરની ઉપેક્ષા છે. શરીરની ઉપેક્ષા કરનારા પૂજાય છે, પણ શરીરને બરબાદ કરી નાખે છે. એક તરફ બહુ ગરિષ્ઠ માલમલીદા ખાઈને મોટીમોટી ફાંદવાળા મહંતો જોવા મળશે, તો બીજી તરફ હાડપિંજર જેવા સુકલકડી નિસ્તેજ – ફિક્કા સાધકો જોવા મળશે. એકની ફાંદ પૂજાય છે, તો બીજાનું હાડપિંજર પૂજાય છે. આ બંને છેડા કહેવાય.

આમ ને આમ છ વર્ષ સુધી ઉરુબેલામાં રહીને સિદ્ધાર્થે ઘોર તપસ્યા કરી. છેવટમાં તો તેમણે સંપૂર્ણ આહારનો ત્યાગ કરી દીધો. પિસ્તાલીશ દિવસ વીતી ગયા. પેટને પીઠ એક થઈ ગયાં. પણ છેલ્લા દિવસે એક ચમત્કાર થયો. કિંવદન્તી એવી છે કે નજીકના રસ્તેથી રોજ કેટલીક ભરવાડણો દૂધ વેચવા ગયા જતી. તેઓ દૂધ વેચીને પાછી ફરી રહી હતી અને અંદરઅંદર વાતો કરી રહી હતી. એક બોલી:

“આહાહા! બહુ મજા આવી! સંગીતની મહેફિલમાં રસતરબોળ થઈ જવાયું!”

બીજી બોલી: “પણ જોયું નહીં, બરાબર મહેફિલ જામી હતી ત્યારે જ રંગમાં ભંગ પડ્યો? સિતારનો તાર તૂટી ગયો હતો.”

ત્રીજી બોલી: “તે તૂટેજ ને! બહુ ખેંચ્યો હોય તો તાર તૂટે જ.”

ભરવાડણોનો વાર્તાલાપ સિદ્ધાર્થ સાંભળતા હતા. તેમને ગુરુ મળી ગયા. જે જ્ઞાન મોટામોટા પંડિતોએ ન આપ્યું તે જ્ઞાન અભણ ભરવાડણોએ આપ્યું.

સિદ્ધાર્થને જ્ઞાન થયું. જીવન સિતાર જેવું છે. તેના તારને એટલા ઢીલા ન રાખો કે તેમાંથી સંગીત જ ન નીકળે, તેમ જ તે તારને એટલા બધા ખેંચીને ટાઈટ ન કરો કે ભરી મહેફિલમાં તૂટી જાય. જો જીવનમાં સંગીત જોઈતું હોય તો તારને મધ્યમ રાખો, એટલું જ નહીં, એકબીજાથી મેળવેલા રાખો. તો જ સંગીત ઉત્પન્ન થાય.

હવે તેમને સમજાયું કે જીવનનાં આટલાં વર્ષો ભ્રમમાં કાઢી નાખ્યાં. સત્ય અને જ્ઞાન પ્રકાશરૂપ હોય છે. જ્યાં પ્રગટે ત્યાં જૂનો અંધકાર પલાયન થઈ જાય છે. પણ જો વર્ષોજૂના અંધકાર સાથે આસક્તિ થઈ ગઈ હોય તો અંધકાર છોડવાનું ન ગમે, મડદાની માફક તેને પકડી રાખે. ભ્રમનો ત્યાગ કરવા માટે પણ મદદનગી જોઈએ. ચીલેચીલે જીવનારા ચીલો નથી ચાતરી શકતા. તેમાં પણ જો ચીલો પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવનો આધાર બની ગયો હોય તો-તો ચીલામાં જ મરવાનું પસંદ થાય. આખી ધાર્મિક દુનિયા ચીલામાં જ જીવતી હોય છે. ચીલો ચાતરવાની હિંમત કરનારો દુનિયાથી ફેંકાઈ જતો હોય છે. ફેંકાઈ જવું કોઈને ન ગમે. સત્ય અને જ્ઞાન ઝાટકાથી આવતું હોય છે. ઝાટકો ઝાટકી નાખે, દૂર ફેંકી દે.

સિદ્ધાર્થનું પણ એવું જ થયું. તે દિવસે વૈશાખી પૂનમ હતી. સિદ્ધાર્થે નક્કી કર્યું: જો આજે કોઈ મને પારણાં કરાવે તો આ ઉપવાસો છોડી દઉં. આ જ્ઞાનનો ઝાટકો હતો.

15 સુજાતાની ખીર

પ્રત્યેક ગામમાં થોડાંક સંસ્કારી ઘર હોય છે. જે ઘરમાં સંસ્કારી માણસો રહેતાં હોય તેને સંસ્કારી ઘર કહેવાય. સંસ્કારિતા જીવનની સૌથી મોટી શોભા છે. સંસ્કારના અલંકારોથી મોટા કોઈ અલંકાર નથી. સંસ્કારો નાખવાથી આવતા હોય છે અને જામતા હોય છે. બધા સંસ્કારો કરતાં અતિથિને જમાડવાનો સંસ્કાર સૌથી વધુ યશદાયી હોય છે. આંગણે આવેલા અતિથિને સત્કારપૂર્વક જમાડવો તે મોટામાં મોટો સંસ્કાર કહેવાય. આ સંસ્કારનું મૂળ ઉદારતામાં છે. ઉદારતા જન્મજાત સ્વભાવનો ગુણ છે. ગુણ અને સંસ્કાર બંનેનો મેળ થાય એટલે ક્રિયા થાય.

ગયાનગરીના ઉરુબેલામાં સેનાની નામનો એક સદ્ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને સુજાતા નામની કન્યા હતી. તે દિવસે સુજાતાએ ખૂબ ભાવથી ખીર બનાવી. શાકાહારીઓ માટે ખીર સૌથી શ્રેષ્ઠ ભોજન માનવામાં આવે છે. બધાંનાં ઘરમાં રોજરોજ શ્રેષ્ઠ ભોજન બનતું નથી હોતું. વારતહેવારે કે કોઈ નિમિત્તે કરીને જ્યારે શ્રેષ્ઠ ભોજન બને ત્યારે આખું ઘર તેને આરોગવા ઉતાવળું હોય. તેમાં પણ બાળકો તો કૂદાકૂદ કરતાં હોય. ત્યારે શ્રેષ્ઠ ભોજન બધાંને સુલભ ન હતું. સુખી-શ્રીમંત ઘરોમાં જ શ્રેષ્ઠ ભોજન કોઈકોઈ વાર બનતું. સંસ્કાર વિનાનાં ઘરોમાં શ્રેષ્ઠ ભોજન બન્યું હોય તો કોઈ ભાગ ન પડાવી લે તેવા ભયથી બારણાં બંધ કરીને બધાં આરોગી લે. ગીતા તેને પાપભોજન કહે છે:

ભુંજતે તેઢધં પાપં યે વચન્યાત્મકારણાત્ ॥

અર્થાત્ જે માત્ર પોતાના જ નિમિત્તે ભોજન બનાવે છે અને જમે છે તે પાપ જમે છે. પણ જે સૌને જમાડીને પછી અવશિષ્ટ રહેલું ભોજન જમે છે તે પ્રસાદ જમે છે અને બધાં પાપોથી મુક્ત થાય છે.

સુજાતાનું ઘર આવું જ હતું. કદાચ આ જ કારણસર કન્યા જોતાં પહેલાં આપણે ત્યાં ઘર જોવાનો રિવાજ હશે. ઘર કન્યામાં અને કન્યા ઘરમાં ઊછરતાં હોય છે.

જ્યારે જ્યારે પણ સુજાતાના ઘરમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ રસોઈ બનતી ત્યારે- ત્યારે તે કટોરો ભરીને સાધુ-સંત-તપસ્વીને ખવડાવવા જરૂર જતી. કેટલાક લોકોને ખાધા કરતાં ખવડાવવામાં વધુ આનંદ આવતો હોય છે.

સુજાતા ખીરનો કટોરો ભરીને, ઉપર રેશમી વસ્ત્ર ઢાંકીને, પોતાની દાસી પુણ્ણાની સાથે ઉરુબેલા ગઈ. ડાહી સ્ત્રીઓ કદી પણ એકાકી ઘર-બહાર નીકળતી નથી. કોઈ ને કોઈ સાથીદાર – સહેલી તો જોઈએ જ. બહાર નીકળતી સ્ત્રીએ સર્વપ્રથમ પોતાની રક્ષાનો વિચાર કરવો જોઈએ. સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી હોતી, સ્વજનરક્ષિત હોય છે. સ્વજન વિનાની એકાકી સ્ત્રી ભારતમાં અનાથ કહેવાય છે.

સુજાતા અને દાસી બંને વનમાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં એક વૃક્ષની નીચે પલાંઠી વાળીને સિદ્ધાર્થને બેઠેલા જોયા. આજે સિદ્ધાર્થની તપસ્યા પૂરી થઈ ચૂકી હતી. વર્ષોથી તેઓ જે શોધતા હતા તે તેમને મળી ગયું હતું. જીવન મધ્યમાં છે, છેડે નથી. તેઓ છોડાનો માર્ગ છોડી દેવા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ગીતાએ પણ મધ્યમાર્ગને જ સ્વીકૃતિ આપી છે:

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તયેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તા સ્વખ્યાવશોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ગીતા ।

જે યુક્ત આહાર કરે છે અને જે યુક્ત વિહાર (ભોગો ભોગવે છે) કરે છે, જે યોગ્ય રીતે કર્મો કરે છે, જે યુક્ત રીતે ઊંઘે છે, અર્થાત્ પૂરી નિદ્રા લે છે અને જે યુક્ત રીતે જાગરણ કરે છે તેનો યોગ જ ખરો યોગ છે. તે દુઃખ દૂર કરે છે.

આટલું સ્પષ્ટ કહ્યા પછી વધુ દઢતા માટે આગળ કહ્યું કે જે બહુ ખાનારો છે, બહુ જ આહારત્યાગી છે, જે બહુ ઊંઘનારો છે અને જે

બહુ જાગનારો છે તેને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. તેનો અતિરેક જ તેને મારી નાખે છે.

સુજાતાએ વંદન કરી ખીરનું પાત્ર સિદ્ધાર્થ આગળ ધર્યું. સિદ્ધાર્થ હસ્યા. ઇચ્છા થતાં જ સામગ્રી આવી ગઈ. સાધક જ્યારે સિદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે ત્યારે તેને જે-જે ઇચ્છા થતી જાય તે-તે સહજ રીતે પૂરી થતી જાય.

સિદ્ધાર્થ આખો કટોરો ખીર આરોગી ગયા. બહુ શાંતિ થઈ ગઈ. કુદરતી આવેગોને બળપૂર્વક અવરોધવાથી અશાંતિ થાય છે, પણ તેમને યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકારવાથી શાંતિ થાય છે.

સુજાતા ધન્યધન્ય થઈ ગઈ, તેની ખીર પણ ધન્ય થઈ ગઈ અને સિદ્ધાર્થ પણ ધન્ય થઈ ગયા.

16 બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ

ધાર્મિક ક્ષેત્ર અવધારણાનું ક્ષેત્ર છે. અવધારણા એટલે કે માની લીધેલી માન્યતા, જે પોતે તો માને પણ બીજા ન માને.

1. અહીં કેટલાય લોકો “અહં બ્રહ્માસ્મિ” બોલીને પોતે જ બ્રહ્મ છે તેવી અવધારણામાં જીવન જીવતા હોય છે. ખરેખર તે બ્રહ્મ છે કે નહીં તેનું કશું પ્રમાણ નથી હોતું, અવધારણા હોય છે.
2. કેટલાક લોકો પોતાને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવો દાવો કરતા-કરાવતા હોય છે. આ પણ અવધારણા જ છે. બધા જ દંભી છે તેવું પણ નથી, પણ વ્યક્તિને અવધારણા કરાવીને દઢ કરાવી દેવાતું હોય છે.
3. કેટલાક લોકો પોતાની કુંડલિની જાગ્રત થઈ છે અને હવે તેમને બધું જ્ઞાન થઈ ગયું છે – આવી અવધારણામાં જીવન જીવતા હોય છે. કુંડલિની જાગી છે કે નહીં તેનું કશું પ્રમાણ નથી હોતું, અવધારણા માત્ર જ હોય છે.
4. કેટલાક લોકો પોતાને અવતારી પુરુષ માનતા-મનાવતા હોય છે. ઈશ્વર કે કોઈ દેવદેવીઓનો પોતે અવતાર છે તેવું પોતા દ્વારા કે પછી ભક્તો દ્વારા સ્થાપિત કરતા હોય છે. આને અવધારણા કહેવાય.
5. કોઈ પોતાને પરમેશ્વરનો પુત્ર ઘોષિત કરે છે, આ પણ અવધારણા જ કહેવાય.
6. કોઈ પોતાને પરમેશ્વરનો સંદેશવાહક ઘોષિત કરે છે અને પોતા દ્વારા ઊતરેલા બધા સંદેશા પરમેશ્વરના જ છે તેવું સ્થાપિત કરે છે. આ પણ અવધારણા જ કહેવાય.
7. કોઈ પોતાને ત્રિકાળજ્ઞાની જાહેર કરે છે અથવા તીર્થંકર જાહેર કરે છે. આ પણ અવધારણા જ કહેવાય.
8. આવી જ રીતે કોઈ પોતાને બુદ્ધ કે અર્હત ઘોષિત કરે તો તે પણ અવધારણા જ કહેવાય.

ભારતમાં જ નહીં, વિશ્વભરમાં જેટલા ધાર્મિક સંપ્રદાયો છે તે બધા પોતાના આદ્યપ્રવર્તક વિશે, મૂળ ગ્રંથ વિશે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની અવધારણા ધરાવતા હોય છે.

ખરેખર તો ધર્મો વચ્ચે અવધારણાઓનો ઝઘડો હોય છે, કારણ કે એકબીજાની અવધારણાઓ પરસ્પર વિરોધી હોય છે. અને બધી અવધારણાઓ દૈવી શક્તિ સાથે જોડાયેલી મનાય છે એટલે તેમાં કશી બાંધછોડ કરવાની શક્યતા જ નથી રહેતી. આમાંથી કટ્ટરતા પેદા થાય છે. કટ્ટરતા સહિષ્ણુ નથી હોતી.

ઉપર જે અવધારણાઓ બતાવી છે તે તો માત્ર નમૂના છે. આમ તો આવી સેંકડો અવધારણાઓ કામ કરી રહી છે, જેને અવધારણા-સત્ય કહી શકાય.

બીજું વૈજ્ઞાનિક સત્ય હોય છે, જે પ્રયોગશાળાઓમાંથી પ્રગટતું હોય છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર એ પ્રયોગશાળાનું ક્ષેત્ર ન કહેવાય, તે શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર કહેવાય. શ્રદ્ધા મહાન તત્ત્વ છે, પણ તેની સીમા પણ છે.

વૈજ્ઞાનિક સત્યના ઝઘડા નથી હોતા, કારણ કે ગમે તે વ્યક્તિ તેને પ્રયોગશાળા દ્વારા સાબિત કરી શકે છે. પણ માત્ર પ્રયોગશાળાના સત્યથી જીવન જિવાતું નથી. પ્રયોગશાળાથી પર શ્રદ્ધા અને પ્રેમ છે. જીવનમાં આ બે તત્ત્વો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. શ્રદ્ધા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અને પ્રેમ સાંસારિક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે.

ગયામાં પીપળના વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થને સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. તેઓ જે ઇચ્છતા હતા તે મળી ગયું. હવે તેઓ બુદ્ધ હતા. તેમણે પોતે જાહેર કર્યું કે હું બુદ્ધ છું, મેં અર્હતપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તેઓ પોતાને ધન્યધન્ય અનુભવવા લાગ્યા. તેમની તપસ્યા પૂરી થઈ ગઈ.

ચીલો ચાતરીને જીવનારાએ વિરોધ સહન કરવો પડતો હોય છે. વિરોધ સહન કરીને જીવવું એટલે સામા પ્રવાહે તરવું કહેવાય. બધામાં આવી હિંમત નથી હોતી. તેમાં પણ જે માર્ગે પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય, તમારો જયજયકાર થતો હોય તે માર્ગને ત્યાગીને વિપરીત માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો-તો વિરોધનો વંદોળ જ ઊભો થઈ જાય. ત્યારે તપસ્યાનો માર્ગ ભારે પ્રતિષ્ઠાનો માર્ગ હતો. તપથી પરલોક સુધરતો તે તો ઠીક, પણ આ લોકમાં પણ વ્યક્તિને ભારે પ્રતિષ્ઠા મળતી.

હવે આપણે પણ સિદ્ધાર્થને ‘બુદ્ધ’ જ કહીશું. બુદ્ધે જ્યારે સુજાતાની ખીર ખાધી ત્યારે સાથેના પાંચ તપસ્વીઓ તેમને ઘૃણાથી જોઈ રહ્યા હતા. તેમને થયું કે બુદ્ધનું પતન થઈ ગયું છે. જીભના સ્વાદ માટે તેઓ તપોભંગ થઈ ગયા છે. ઘણા સાધકોનાં જીવનમાં આવું થતું રહેતું હતું. સાધનામાં બેસે પણ પાર ન પડે, અડધેથી ઊઠી જાય. આવા લોકોને અડગ રહેલા સાધકો તપોભ્રષ્ટ માનતા અને ઘૃણાથી જોતા. પાંચ સાધકોને પણ આવું જ થયું. તેઓ બધા ઊભા થઈ ગયા, મોઢું બગાડીને ચાલતા થયા. ગેરસમજ સંબંધ બગાડવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. જેને બુદ્ધત્વની ચરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા બુદ્ધને પેલા પતિત માનીને ઘૃણા કરીને વિદાય થઈ જાય છે. બુદ્ધે સ્થિતપ્રજ્ઞતાથી તેમને જતા જોયા. સંબંધભંગ થવો દુઃખદાયી હોય છે, પણ તેને સહન કરી લેવો કે પચાવી જવો તે સ્થિરમતિનું પરિણામ કહેવાય.

બુદ્ધ એકલા રહી ગયા. ઉરુબેલામાં ફરીથી ધ્યાનની સિદ્ધિ ભોગવવા લાગ્યા. પણ હવે એક નવો વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો. કામવાસના સતાવવા માંડી. કામવાસનાને ‘માર’ કહેવાઈ છે. માર મહાપ્રબળ હોય છે. ભલભલાને તે ઝકઝોળી નાખે છે. લાંબા ઉપવાસો પછી બુદ્ધ આહાર લેવા મંડ્યા અને આહારે શરીરમાં ઊર્જા ઉત્પન્ન કરી. આ ઊર્જાએ આંધી ખડી કરી દીધી. ઘણા સમય સુધી મારે બુદ્ધને હેરાન-પરેશાન કરી નાખ્યા. પણ અંતે મારને મારવામાં બુદ્ધને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. આ મોટો વિજય હતો.

બધા કામત્યાગી કામવિજયી નથી થઈ શકતા. ભક્તકવિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ કામના ત્રાસથી ત્રાસીને પોતાના ઇષ્ટદેવને આજીજી – પ્રાર્થના કરતા હોય છે. તુલસીદાસ, સુરદાસ, નરસિંહ, વગેરે બધા ભક્તિમાર્ગી ભક્તોએ કામની પ્રચંડતા અને પોતાની પામરતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમણે કોઈએ કામવિજયનો દાવો નથી કર્યો, પોતાની પામરતાનો વારંવાર સ્વીકાર કરતા રહ્યા છે. આમ કરવાથી આ સંતો અભિમાનથી બચી ગયા છે.

માર સાથે ભારે સંઘર્ષ કર્યા પછી બુદ્ધને અંતે વિજય મળ્યો અને શાંતિ મળી. પણ હવે કરવું શું? જે નવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો તે માત્ર બુદ્ધ માટે જ હતો કે સૌના માટે હતો? બુદ્ધને થયું કે આ માર્ગ સૌના માટે છે, માટે વિશ્વભરમાં તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

પણ મારા આ નવા માર્ગને સમજશે કોણ? અને સ્વીકારશે કોણ? – એવી ગડમથલમાં ઘણા દિવસો વીતી ગયા. અંતે ભ્રમણ કરીને યોગ્ય પાત્ર મળે તો આ નવું જ્ઞાન આપવું એવો નિર્ણય કરીને એક દિવસ ઉરુવેલા ત્યાગીને વારાણસી તરફ ચાલતા થયા.

બાસઠ પંથોથી ભિન્ન મત

ભારત સંપ્રદાયોનો દેશ પ્રથમથી જ રહ્યો છે. કેટલાક માને છે કે પહેલાં માત્ર એક જ ધર્મ હતો અને એક જ ભાષા હતી તે વાત સાચી નથી. જ્યાં ધર્મ ઉપર કોઈ રાજકીય કે ધાર્મિક નિયંત્રણ ન હોય ત્યાં ઘણા ધર્મો – સંપ્રદાયો પેદા થઈ જવાના. સંપ્રદાયો પેદા થવાનાં મુખ્યતઃ ત્રણ કારણો છે: 1. વિચાર અને આચારની સ્વતંત્રતા, 2. લક્ષ્યની સ્વતંત્રતા, 3. વ્યક્તિપૂજાની આકર્ષકતા. આ ત્રણમાં ત્રીજું કારણ ત્યારે પણ મહત્ત્વનું હતું. વૈદિક ધર્મ સિવાયના બાકીના બાસઠ ધર્મો માત્ર ગયાની આસપાસ હતા. બાસઠ સંપ્રદાયો જુદાજુદા ક્ષેત્રોમાં જુદીજુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવી રહ્યા હતા. આ બાસઠે વેદવિરોધી હતા. તેમને આ રીતે પણ બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. ઈશ્વરવાદી અને 2. ભગવાનવાદી.

1. ઈશ્વરવાદ એટલે વિશ્વનો કોઈ કર્તા-સંહર્તા છે. તે ઈશ્વર છે.
2. ભગવાનવાદી એટલે વિશ્વનો કોઈ કર્તા કે સંહર્તા નથી, પણ ભગવાન છે. આ ભગવાનવાદીઓએ સૌએ પોતપોતાની ભગવાન શબ્દની વ્યાખ્યા કરેલી છે. ભગવાન બુદ્ધથી ભગવાન રજનીશ સુધી સેકંડો ભગવાનો થયા છે. સૌની પોતપોતાની વ્યાખ્યા છે. ઈશ્વરવાદ હોય કે ભગવાનવાદ હોય, બધા વાદો અનુયાયીઓના બળથી ટકતા અને ફેલાતા રહ્યા છે.

પહેલાં આ બાસઠમાંથી તે સમયે બહુ મહત્ત્વ ધરાવતા અને આજે પણ મહત્ત્વ ધરાવતા છ સંપ્રદાયો વિશે થોડી વાતો કરીશું.

1. આ નિર્લેપ આત્મવાદ હતો. તેના પ્રવર્તક પૂર્ણ કાશ્યપ હતા. કાશ્યપનું કહેવું હતું કે આત્મા બધાં કર્મોથી નિર્લેપ છે. તેને પુણ્ય કે પાપ લાગતું જ નથી. કોઈ ગમે તેટલાં પુણ્ય કરે કે ગમે તેટલાં પાપ કરે, આત્માને કશું ભોગવવાનું રહેતું નથી, કારણ કે તે નિર્લેપ છે.
2. આ બીજા સંપ્રદાયને “નિયતિવાદ” કહેવાતો હતો. તેનો પ્રવર્તક મકબલિ ગોસાલ હતો. ગોસાલ મહાવીરનો સગો હતો અને તેના અનુયાયીઓ મહાવીર કરતાં પણ વધારે હતા. તેનું માનવું હતું કે બધું પૂર્વનિર્ધારિત જ થઈ રહ્યું છે. કાંઈ નવું કરી શકાતું નથી. જે થવાનું છે તે થવાનું જ છે. તેને કોઈ રોકી શકવાનું નથી. એટલે ચૂપચાપ દ્રષ્ટા થઈને બધું જોયા કરો. જે પૂર્વનિયત છે તે જ થવાનું છે.
3. આ ત્રીજો મત ‘ઉચ્છેદકવાદ’ કહેવાતો હતો. તેના પ્રવર્તક કેસ-કમ્બલ હતા. તેમનું માનવું હતું કે બધું જ નાશવાન છે. કશું જ સ્થાયી કે નિત્ય નથી. કર્મોનાં કોઈ ફળ હોતાં નથી. પાપ કરો કે પુણ્ય કરો, પરલોકમાં જઈને કે આ લોકમાં જઈને આગળ ઉપર કશું ભોગવવાનું નથી, કારણ કે કર્મ પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે. ઉપર કોઈ સ્વર્ગ કે નરક નથી અને દુઃખોથી સંપૂર્ણ મુક્તિ શક્ય જ નથી. જીવન હશે ત્યાં સુધી દુઃખ તો રહેવાનાં જ. ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં ભ્રમણ કર્યા પછી જ દુઃખોની સમાપ્તિ થશે.
4. ચોથો મત અન્યોન્યવાદ કહેવાતો હતો. તેના પ્રવર્તક પદ્મ કચ્ચાચન હતા. તેમનો મત હતો કે સાત તત્ત્વો નિત્ય છે: 1. પૃથ્વી, 2. જલ, 3. તેજ, 4. વાયુ, 5. સુખ, 6. દુઃખ અને 7. આત્મા. આ તત્ત્વોનો કદી નાશ થતો નથી. બધાં નિત્ય છે. કોઈ કોઈનો નાશ નથી કરતું, માત્ર અવયવ જુદા કરે છે. બધાં મૂળ તત્ત્વો તો સાબૂત જ રહે છે.
5. પાંચમો મત ‘વિક્ષેપવાદ’ કહેવાતો હતો. તેના પ્રવર્તક હતા સંજય બેલક્રિપુત્ર. આ સંદેહવાદી હતા. પ્રત્યેક નિર્ણયમાં સંદેહ હોઈ શકે છે. એક જ વસ્તુને હકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને રીતે જોઈ શકાય છે.
6. છઠ્ઠો મત પ્રસિદ્ધ મહાવીરસ્વામીનો હતો. તેઓ નજીક જ દિગંબર- અવસ્થામાં રહેતા હતા અને ચુસ્ત અહિંસાવાદી હતા. તેઓ કર્મફળવાદી હતા. પ્રત્યેક કર્મ અવશ્ય ફળ આપે છે અને આત્મા કર્મનો કર્તા તથા ભોક્તા બંને છે. તપસ્યા કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે. કર્મનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે. તેમનો ધર્મ ચાતુર્યમ કહેવાતો હતો. તે આ પ્રમાણે હતો:

1. હિંસા ન કરવી, 2. ચોરી ન કરવી, 3. અસત્ય ન બોલવું અને 4. પરિગ્રહ ન કરવો, અર્થાત્ જરૂરથી વધારે વસ્તુઓનો સંગ્રહ ન કરવો. આગળ જતાં પાંચમું તત્ત્વ બ્રહ્મચર્ય ઉમેરાયું.

આમ તે સમયમાં અનેક માન્યતાઓ, અવધારણાઓથી ઊભરાતા અનેક સંપ્રદાયો-પંથો હતા. આ બધા પંથો પરસ્પર જુદાજુદા સિદ્ધાંતો ધરાવતા હોવા છતાં બધા દૈવી જ્ઞાનવાળા હોવાનો દાવો કરતા હતા. બધાના પ્રવર્તકો ભગવાન થઈને પૂજાતા હતા. બધા અનીશ્વરવાદી હોવા છતાં સ્વયં ભગવાનવાદી હતા. સૌને પોતપોતાના અનુયાયીઓનાં ટોળાં હતાં. આ બધાને કારણે નવો જિજ્ઞાસુ ગૂંચવાઈ જતો હતો. બુદ્ધ તેમાંના એક હતા. ગૃહત્યાગ પછી ગૂંચોમાંથી બહાર નીકળતાં તેમને વર્ષો લાગી ગયાં હતાં. હવે તેઓ સમ્યક્ સંબુદ્ધ થઈ ગયા હતા. આ પણ એક અવધારણા જ કહેવાય. તમે ખરેખર બુદ્ધ થયા છો કે નહીં તેની કોઈ અચૂક કસોટી ન હતી. પોતાની મેળે પોતે જ જાહેરાત કરવાની અને પછી પ્રચારના જોરે લોકોમાં પ્રસ્થાપિત કરી દેવાની. જેની પાસે જેવું પ્રચારતંત્ર અને પ્રબળ નેટવર્ક હોય તો વિશાળ અનુયાયીઓનું ટોળું ઊભું કરી શકાતું હતું.

બુદ્ધ ઉપરના અનેક પંથો સાથે સહમત ન હતા. તેમનો પોતાનો આગવો મત હતો. તેમને જે સત્ય પ્રાપ્ત થયું તે જુદું હતું, પણ હજી તેમને એક પણ અનુયાયી મળ્યો ન હતો.

અનુયાયી મેળવવાની તીવ્ર ઝંખનામાં બુદ્ધ ગયાના ઉરુબેલાથી વારાણસી તરફ વિદાય થઈ ગયા.

19

ધર્મચક્રપ્રવર્તન-1

ધર્મ સત્યની પ્રાપ્તિનું એક માધ્યમ થઈ શકે છે. આમ જુઓ તો ધર્મ અને સત્ય બંને એક જ તત્ત્વ છે. જે સત્ય હોય તે જ ધર્મ હોય. સત્ય વિનાનો ધર્મ પાખંડ જ હોય. જે ધર્મ હોય તે વ્યક્તિના તથા સમાજજીવનના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ બતાવે. પાખંડ કે મિથ્યાત્વથી કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન આવે. ઉકેલ વિનાનો ધર્મ દુઃખ પેદા કરે. લોકો જેમજેમ ધર્મનું પાલન કરતા જાય તેમતેમ વધુ ને વધુ દુઃખી થતા જાય, કારણ કે તે જે પાળે છે તે ધર્મ જ નથી હોતો. આજની માફક ત્યારે પણ લોકો ખૂબ ધર્મનું પાલન કરતા હતા, પણ તેમ છતાં બધા ખૂબ દુઃખી હતા, કારણ કે મિથ્યાધર્મનું પાલન કરતા હતા. મિથ્યાત્વ માનસરોવરના નિર્મળ જળ ઉપર ફરી વળેલી શેવાળ જેવું હોય છે. શેવાળને હટાવો તો જ માનસરોવરનું નિર્મળ જળ પી શકો, તો જ તૃષ્ણાની તૃપ્તિ થાય. આવી શેવાળને હટાવવા ગૃહત્યાગ પછી બુદ્ધ ખૂબ રખડ્યા અને ખૂબ ભટક્યા. તેમણે અનેક માર્ગો અપનાવ્યા અને છોડ્યા. તેમણે તે સમયના અનેક મહાપુરુષોનો સત્સંગ કર્યો, પણ ક્યાંય સંતોષ ન થયો. છેવટે ગયા જઈને ઘોર તપ કરવા લાગ્યા. શરીરને હાડપિંજર બનાવી દીધું, પણ કશું સમાધાન ન થયું. અંતે વૈશાખી પૂર્ણિમાના દિવસે તેમને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું. બધી ગૂંચો ઉકેલાઈ ગઈ. પરમ શાંતિ થઈ ગઈ. તેઓ નાચી ઊઠ્યા. “હું બુદ્ધ થઈ ગયો છું” એવો અનુભવ તેમને થયો. પણ હવે કરવું શું?

ધનપ્રાપ્તિ પછી કરવું શું? જો તેનો ઉપયોગ સુખ-સગવડો ભોગવવામાં ન કરવાનો હોય તેમ જ દાન-પરોપકારમાં પણ વાપરવાનો ન હોય તો માત્ર સંચય કરીને કરવું શું? આવું જ જ્ઞાનનું છે. કોઈ વ્યક્તિને અઢળક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, પરમ સત્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ જો તેનો કશો ઉપયોગ જ કરવાનો ન હોય તો એવા જ્ઞાનનો શો અર્થ?

આપણે જ્ઞાનવાદી છીએ, પશ્ચિમ વિજ્ઞાનવાદી છે. જ્ઞાન અવધારણાને આધીન છે. વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાને આધીન છે. પશ્ચિમનો વૈજ્ઞાનિક જીવનને પ્રયોગશાળામાં ખપાવે છે. પ્રયોગશાળામાંથી શોધાયેલા સત્યનું પેટન્ટ થાય છે અને તે આખા વિશ્વના કામમાં આવે છે. તેનાથી પ્રશ્નો ઉકેલાય છે.

આપણું અધ્યાત્મ અવધારણાને આધીન હોય છે. અવધારણા શ્રદ્ધાને આધીન હોય છે. શ્રદ્ધાને પ્રયોગશાળાની જરૂર પડતી નથી, તેથી બધાની અવધારણાઓ જુદીજુદી હોય છે. ઈશ્વરવાદી, ભગવાનવાદી અને બીજા બધા અનેક પ્રકારના અધ્યાત્મવાદીઓની પોતપોતાની ભિન્નભિન્ન અવધારણા હોય છે. બધા મહાન છે, છતાં બધા જુદાજુદા છે. વિજ્ઞાનમાં સત્ય એક જ છે, અહીં સત્યો અનેક છે. આ ભેદ સમજવો જરૂરી છે. કોઈ પણ પંથવાદી પોતાને અજ્ઞાની નથી માનતો, પોતાના પંથપ્રવર્તકને અધૂરો નથી માનતો. તેમ તેણે કોઈ ભૂલ કરી છે તેવું પણ નથી માનતો. બધા જ પોતપોતાના પંથને અને પ્રવર્તકને પરમજ્ઞાની માને છે, એટલું જ નહીં, ઝનૂનપૂર્વક બાકીના બધાને અજ્ઞાની – મિથ્યાત્વી પણ માને છે. પોતે જ પરમ જ્ઞાની છે તેવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી રહેતી. અવધારણાને પ્રમાણની જરૂર નથી હોતી. તે શ્રદ્ધા-સિદ્ધ હોય છે.

બુદ્ધને પીપળના વૃક્ષ નીચે જે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું તેમાં જે સત્ય પ્રાપ્ત થયું તેને ચાર આર્ય સત્યો કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે:

1. ‘સર્વ દુઃખં દુઃખં, દુઃખમ્ સર્વ દુઃખમ્’

આ સંસાર આખો દુઃખમય છે. ચારે તરફ દુઃખ જ દુઃખ છે. દુઃખ સિવાય કશું જ નથી.

આમ જુઓ તો આ સિદ્ધાંત સાંખ્યના કપિલનો છે. તેમણે કહ્યું છે કે

‘દુઃખમેવ સર્વ વિવેકિનઃ ॥’ – સાંખ્યકારિકા

અર્થાત્ વિવેકી પુરુષને તો બધું દુઃખમય જ લાગે છે – એટલે સુધી કે સુખ પણ વિવેકીને તો દુઃખરૂપ જ લાગે છે.

આ અવધારણાથી પ્રથમ સત્ય એ દુઃખ-સત્ય છે. આને દુઃખવાદ પણ કહેવાય છે. દુઃખવાદ નિરાશા પેદા કરે છે તેવું કેટલાક માને છે. અને નિરાશામાંથી પલાયનવાદ પેદા થાય છે. ગૃહત્યાગ એ પલાયનવાદનું પ્રથમ પગથિયું છે તેવું કેટલાક માને છે.

2. બીજું આર્ય સત્ય દુઃખનું કારણ છે. દુઃખ સકારણ હોય છે, નિષ્કારણ નથી હોતું. તેનું કારણ શોધી કાઢવું જોઈએ. દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. કામતૃષ્ણા, 2. ભવતૃષ્ણા અને 3. વિનાશતૃષ્ણા.

3. ત્રીજું આર્ય સત્ય દુઃખનિરોધ છે, અર્થાત્ દુઃખોથી નિરોધ થઈ શકે છે. તૃષ્ણાથી મુક્ત થવું એ દુઃખ નિરોધ કહેવાય. તે વૈરાગ્યથી થાય.

4. ચોથું આર્ય સત્ય દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા, અર્થાત્ નિર્વાણ છે.

આ ચાર સત્યોની શોધ અને પ્રાપ્તિ એ બોધગયાનું સત્ય કહેવાય. આ ચાર આર્યસત્યોમાં મુખ્ય તો બીજું સત્ય જ મહત્ત્વનું છે, અર્થાત્ તૃષ્ણા જ દુઃખનું મૂળ છે. તૃષ્ણાની પ્રાથમિકતા એટલે ઇચ્છા છે. ઇચ્છાથી મુક્ત થવા માટે નિર્વિકલ્પક ધ્યાન કરવું, તેથી ઇચ્છાહીનતા અથવા શૂન્યતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય. આ જ નિર્વાણ કહેવાય.

હવે આ સત્યનું વિતરણ કરવાની તાલાવેલી જાગી. સત્યજ્ઞાન ફુવારા જેવું છે. તે ઉછાળા મારવા લાગે છે. તેને દબાવવું બહુ કઠિન કામ કહેવાય. ઉપનિષદોના ઋષિ શિષ્યો શોધવા નથી જતા, ધીરજ રાખીને પલાંડી વાળીને બેસી રહે છે. કોઈ આવે અને યોગ્યતા જણાય તો જ જ્ઞાન આપે છે. બુદ્ધ સ્વયં શિષ્યો શોધવા નીકળી પડ્યા. પહેલાં આલામ-કાલામ પાસે જવાનું વિચાર્યું, પણ તેમનું તો મરણ થઈ ગયું હતું. પછી વિચાર્યું કે ઉદ્ધક રામપુત્રને આ સત્યજ્ઞાન આપું, પણ જાણવા મળ્યું કે તેમનું પણ મરણ થઈ ગયું છે. આ બંને એક વારના તેમના આચાર્ય હતા, બંનેની પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ શીખ્યા હતા. પછી વિચાર કર્યો કે પેલા પાંચ તપસ્વીઓને જ્ઞાન આપું, જે મારા પ્રત્યે ઘૃણા કરીને ગયામાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. જાણવા મળ્યું કે તે પાંચે તપસ્વીઓ વારાણસીની પાસે સારનાથમાં મૃગદાવ-વનમાં રહે છે, તો બુદ્ધ ત્યાં પહોંચી ગયા.

બુદ્ધ ફરતા-ફરતા સામે ચાલીને જ્યારે પેલા પાંચ તપસ્વીઓ પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તપસ્વીઓ સારનાથના મૃગદાવ-વનમાં એકાંતમાં બેઠા હતા. તેમણે બુદ્ધને આવતા જોયા તો મનમાં ઘૃણા ઊપસી આવી. “પેલો ભ્રષ્ટ - પતિત આવે છે” એવું બધા સમજી બેઠા. બુદ્ધ નફરતમાં જગ્યા કરવા જઈ રહ્યા હતા. પ્રેમમાં તો આપોઆપ જગ્યા થઈ જાય, પણ નફરતમાં જગ્યા ન થાય. કદાચ કોઈ ઉપર પડતો જાય તો ટકી ન શકે. નફરતનો ધક્કો તેને ટકવા ન દે. પણ બુદ્ધ ગયા.

બધાએ નક્કી કર્યું કે એ આવે તો ઊભા થઈને માન ન આપવું. ઊભા થવું, સામે જવું, પ્રણામ કરવા એ આદરસત્કારની બાહ્ય નિશાનીઓ છે. આમાંની કોઈ એક પણ નિશાની ન બતાવે અને છતાં કોઈ તેમની પાસે જાય તો તે પોતાનું અપમાન કરાવવા જાય છે તેવું સમજવું.

બીજાએ કહ્યું કે આને ન તો પ્રણામ કરીશું ન આસન આપીશું, ઉપેક્ષા કરીશું. આંતરિક પ્રતિક્રિયાને વ્યક્ત કરવા વ્યક્તિ વ્યાવહારિક વલણો બતાવતી હોય છે. આ પાંચે એક સમયે બુદ્ધના સેવકો હતા. સેવકો અને નાનાં સ્વજનોની ઉપેક્ષા કે અપમાન દુઃખદાયી હોય છે.

બુદ્ધ તેમના ચહેરાના ભાવોને ન સમજે તેટલા નાદાન ન હતા. તેઓ સમીપમાં ગયા તો ચમત્કાર થયો. પાંચે ઊભા થઈ ગયા, સામે આવ્યા, વંદન કર્યા અને પોતાના કરતાં ઊંચા આસન ઉપર બેસવા પ્રાર્થના કરી. તેમના પહેલાંના બધા નિર્ણયો બદલાઈ ગયા. આવું કેમ થયું? કારણ કે બુદ્ધના શરીરમાંથી નીકળનારી ઓરાએ તેમના વિચારો બદલી નાખ્યા હતા. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું શરીર આંતરિક ભલાઈ અથવા બૂરાઈની ‘ઓરા’ બહાર છોડતું હોય છે. તેનો પ્રભાવ ખરો કે ખોટો સામેના કે સાથેના માણસો ઉપર પડતો હોય છે. ઉચ્ચ ‘ઓરા’વાળી વ્યક્તિઓ વાતાવરણને બદલી નાખતી હોય છે. તેમના અસ્તિત્વમાત્રથી વાતાવરણ શાંત-પ્રશાંત બની જતું હોય છે.

પછી તો બુદ્ધની જ્ઞાનસરવાણી છૂટી પડી. પેલા પાંચે તેમાં નાહતા રહ્યા અને મનોમન પસ્તાતા રહ્યા કે એક વાર પૂર્વગ્રહથી પીડાતા આપણે આ મહાજ્ઞાની પ્રત્યે ઘૃણા કરી બેઠા હતા. ધીરેધીરે બધી ઘૃણા ધોવાઈ ગઈ અને અંદરની સાચી શ્રદ્ધા ચમકવા લાગી.

બુદ્ધે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં ચાર આર્ય સત્યો અને અષ્ટાંગમાર્ગની વિસ્તારથી સમજૂતી આપી, મધ્યમમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રથમ ધર્મદીક્ષા હતી. ઇતિહાસ તેને ધર્મચક્રપ્રવર્તન પણ કહે છે. “ભિક્ષુઓ, ભ્રમણ કરો અને ફરીફરીને મારા માર્ગનો પ્રચાર કરો. આ માર્ગથી લોકો દુઃખમુક્ત થશે.” એવો આદેશ બુદ્ધે આપ્યો.

દુઃખમુક્તિની ઝંખના માનવના અસ્તિત્વકાળથી ચાલી આવે છે. તેમાંથી છૂટવા લોકો ગુરુઓના શરણે જાય છે. જોકે ત્યારે સંસારને જ દુઃખનું મૂળ માનવામાં આવતો હતો, તેથી સંસારત્યાગને – ખાસ કરીને પત્નીત્યાગને દુઃખમુક્તિનું પ્રથમ સોપાન સમજવામાં આવતો હતો. આ રીતે ઋષિઓનો દેશ ત્યાગીઓનો દેશ થવા તરફ ચાલી પડ્યો હતો.

પંચશીલ અને અષ્ટાંગમાર્ગ

ધર્મ અથવા સંપ્રદાય એક સારી કે ખોટી વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે. આ વ્યવસ્થા વ્યક્તિ અને સમાજને સુખી-દુઃખી થવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. બુદ્ધે પણ પોતાની એક ધર્મવ્યવસ્થા ગોઠવી, જે પંચશીલના નામથી ઓળખાય છે. તે આ પ્રમાણે છે:

1. કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં.

અર્થાત્ અહિંસા. બૌદ્ધ ધર્મની વિશેષતા એ છે કે પ્રખર માંસાહાર અને અહિંસા બંને એકસાથે ચાલે છે. સ્વયં બુદ્ધ બુદ્ધ થયા પછી પણ માંસાહાર કરતા રહ્યા. કહેવાય છે કે તેઓ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓના માંસનો આહાર વિશેષ પસંદ કરતા. તેમના સમકાલીન મહાવીર અને બીજા કેટલાકનો અહિંસાવાદ માંસાહાર વિનાનો ચુસ્ત હતો. કદાચ આ કારણસર તેઓ વિશ્વવ્યાપી નહીં થઈ શક્યા હોય! બૌદ્ધ ધર્મને વિશ્વવ્યાપી થવામાં માંસાહારે સહાયતા કરી લાગે છે.

2. ચોરી કરવી નહીં.

આ શીલ સર્વધર્મવ્યાપી છે. વિશ્વનો કોઈ પણ ધર્મ પોતાના અનુયાયીને ચોરી કરવાનો આદર્શ આપતો નથી. બધા જ ચોરીનો નિષેધ કરે છે. ઇસ્લામ તો ચોરનાં કાંડાં જ કાપી નાખવાની કડક સજા ફરમાવે છે.

3. વ્યભિચાર કરવો નહીં.

આ શીલ પણ મોટા ભાગે સર્વધર્મમાન્ય જ છે. વ્યભિચારથી મોટા અનર્થો અને અપરાધ-પ્રતિઅપરાધો થયા કરે છે. તે માટે નર-નારી ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી હોય છે. નિયંત્રણ વિનાનાં નર-નારી સ્વચ્છંદી થઈ જતાં હોય છે. અને તેમાંથી હિંસા અને અનર્થો પ્રગટતાં રહે છે. પણ માનવજાતને વ્યભિચારમુક્ત બનાવવી હોય તો પ્રથમ તો કામભૂખને સંતોષવા લગ્નસંસ્થા અત્યંત જરૂરી છે. અને લગ્નસંસ્થાને પ્રભાવશાળી બનાવવા દામ્પત્યજીવનને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પતિ-પત્ની પરસ્પર પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ હોય તો જ વ્યભિચારમુક્ત સમાજ રચી શકાય. કામાવેગની પ્રબળતાને બુદ્ધે પણ પોતાના જીવનમાં અનુભવી અને સ્વીકારી છે. વર્ષો સુધી તેમણે માર સાથે સંગ્રામ કર્યો છે અને મારથી બહુ જ વ્યથિત થતા રહ્યા છે. જોકે અંતમાં તેમણે માર ઉપર વિજય મેળવ્યો કહેવાય છે, પણ આવો વિજય બધાં જ ભિક્ષુ-ભિક્ષુણીઓ મેળવી શકશે તેની ખાતરી ન અપાય. ખરેખર તો કામવિજય શક્ય જ નથી, પણ કદાચ કોઈ વિરલ વિભૂતિના જીવનમાં આવો વિજય પ્રાપ્ત થાય તો તે વિરલ ઘટના જ કહેવાય. હજારો-હજારો લોકોને એ રસ્તે ન વળાય. આ રાજમાર્ગ નથી. રાજમાર્ગ તો ઋષિમાર્ગ જ કહેવાય.

ચલૂદી અને ઇસ્લામમાં વ્યભિચારની સજા પથ્થરો મારીને મોત નિપજાવવાની છે. પણ તેમને ત્યાં બ્રહ્મચર્ય જેવો શબ્દ કે આદર્શ જ નથી. પત્ની અનિવાર્ય છે. ઋષિમાર્ગ પણ આવો જ છે. શ્રમણોના પ્રભાવ પછી પત્નીત્યાગ અને છતી પત્નીએ બ્રહ્મચર્ય પાળવાના આદર્શો ઊભા થયા લાગે છે, જેમાંથી અનેક અનર્થો થયાની કથાઓ બુદ્ધજાતકોમાં જોવા મળે છે. એટલે લગ્નજીવન અને વ્યભિચારમુક્તિ બંને પરસ્પરનાં પોષક હોવાથી પ્રજાહિતનું શીલ કહેવાય.

4. અસત્ય બોલવું નહીં.

આ શીલ પણ લગભગ બધા ધર્મો દ્વારા માન્ય શીલ છે.

5. નશો કરવો નહીં.

પ્રાચીન કાળથી માણસો કોઈ ને કોઈ પ્રકારના નશા તરફ વળતા રહ્યા છે. પ્રાચીન ઋષિઓ સોમરસનું પાન કરતા. સોમરસ શી વસ્તુ

હતી તે સમજાતું નથી. હવે આજે તે પ્રાપ્ત પણ નથી. શિવજી હિમાલયમાં રહીને ગાંજો, ભાંગ, વગેરેનું સેવન કરતા તેવી પૌરાણિક માન્યતા છે. દારૂના કેટલાય પ્રકાર જૂના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે. એક જાતકમાં પણ એક ભિક્ષુને દારૂની લતવાળો બતાવ્યો છે. આજે પણ અમુક સાધુ-બાવાઓ ગાંજો વગેરે પીએ છે. તેમાંથી કેટલાક ખરેખર ઉચ્ચ કક્ષાના થયા હોય તેવું પણ જાણવા મળે છે, પણ મોટા ભાગે તો નશો-માત્ર અનર્થકારી છે તેવું માનીને નશામુક્ત જીવન જીવવું જ ઉત્તમ શીલ કહેવાય.

આ પાંચ શીલોને બુદ્ધે ધર્મપ્રચારનું માધ્યમ બનાવ્યાં. નિયમ વિનાનું જીવન ન હોય અને કદાચ હોય તો તે સ્વચ્છંદી હોય. સ્વચ્છંદ કદી પણ કલ્યાણકારી ન હોઈ શકે. તેથી ધર્મદીક્ષા લેનારને આ પંચશીલોના પાલનનું વ્રત લેવડાવાય છે.

આ સિવાય અષ્ટાંગમાર્ગ પણ બતાવ્યો. તે આ પ્રમાણે છે: 1. સમ્યક્ દષ્ટિ, 2. સમ્યક્ સંકલ્પ, 3. સમ્યક્ વાચા, 4. સમ્યક્ કર્મોન્ત, 5. સમ્યક્ આજીવિકા, 6. સમ્યક્ વ્યાયામ, 7. સમ્યક્ સ્મૃતિ અને 8. સમ્યક્ સમાધિ.

જો આ આઠે અંગોને જીવનમાં બરાબર ઉતારવામાં આવે તો ગમે તે માણસનું પણ કલ્યાણ થાય જ તેમાં શંકા નથી.

1. સમ્યક્ દષ્ટિ, એટલે કે જીવન પ્રત્યે સાચો અભિગમ. અહીં સમ્યક્ શબ્દનો અર્થ સાચો – યોગ્ય – કલ્યાણકારી એવો કરવાનો છે. જો જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ જ ખોટો હશે તો કલ્યાણ નહીં જ થાય. ખોટો અભિગમ આ રીતે આવતો હોય છે: 1. અંધશ્રદ્ધા, 2. અતિશ્રદ્ધા, 3. અશ્રદ્ધા. આ ત્રણે દષ્ટિને ભ્રાન્ત બતાવે છે. તેથી આ ત્રણેથી મુક્ત થવું જોઈએ. એ જ રીતે અતિભોગ, વિકૃત ભોગ અને અતિ અભોગથી પણ જીવનદષ્ટિ બગડતી હોય છે. એ જ રીતે કોરો બુદ્ધિવાદ, બુદ્ધિનો અભાવ, અતિ બુદ્ધિવાદ પણ હાનિકારક છે. આ જ રીતે 1. આહારત્યાગ, 2. અતિ આહાર, 3. વિકૃત આહાર પણ ત્યાજ્ય સમજવા જોઈએ. જો જીવન પ્રત્યેનો સાચો – સમ્યક્ દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ થઈ જાય તો બાકીનું કામ સરળ થઈ જાય.

2. સમ્યક્ સંકલ્પ એટલે યોગ્ય લક્ષ્યની ઇચ્છા. આમ જુઓ તો દુઃખનું મૂળ ઇચ્છા માનવામાં આવી છે, એટલે ઇચ્છામાત્રનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે. પણ જીવનમાં – ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ હેતુ માટેની સંકલ્પશક્તિ તો હોવી જ જોઈએ. ખાસ કરીને એકાન્તવાસ પર પ્રીત, પ્રાણીમાત્ર ઉપર પ્રેમ, હિંસા નહીં કરવાનો સંકલ્પ, જેમાં બીજાને કે પોતાને ત્રાસ નહીં આપવાનો સંકલ્પ હોવો જોઈએ.

3. સમ્યક્ વાચા – અસત્ય ન બોલવું. ચાડી ન કરવી, કઠોર શબ્દો ન બોલવા, વ્યર્થ ન બોલવું, હિંત, મિત અને સત્ય જ બોલવું. આ સમ્યક્ વાચા કહેવાય છે.

4. સમ્યક્ કર્મોન્ત એટલે હત્યા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, પરસ્ત્રી ગમન ન કરવું. આ સમ્યક્ કર્મોન્ત કહેવાય છે.

5. સમ્યક્ આજીવિકા અર્થાત્ સાચા માર્ગથી જ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવી. ખોટા માર્ગે, પાપમાર્ગે આજીવિકા ચલાવવી નહીં.

6. સમ્યક્ વ્યાયામ – આમ તો આનો સીધો અર્થ થાય છે શરીરની સુખાકારી માટે સવાર-સાંજે યોગ્ય કસરત કરવી. બેઠાડુ જીવન રોગનું ઘર કહેવાય. એટલે બેઠાડુ જીવન ન જીવવું, તે પણ બૌદ્ધ વ્યાખ્યા પ્રમાણે આનો શરીર સાથે નહીં પણ વૈચારિકતા સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે:

1. ખરાબ વિચારોને રોકવા પ્રયત્ન.
2. જે ખરાબ વિચારો આવી જ ગયા હોય તેમનો નાશ કરવો.
3. જે સારા વિચારો મનમાં આવ્યા જ ન હોય તેમને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.
4. જે સારા વિચારો મનમાં આવ્યા હોય તેમને વધુ ને વધુ વિકસિત થવા દેવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આ ચાર પ્રયત્નોને સમ્યક્ વ્યાયામ માનવામાં આવ્યા છે.

બૌદ્ધો જાતે પુરુષાર્થ કરીને વિચારતંત્ર ઉપર કાબૂ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. વૈદિક સૂક્તમાં “તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ” એમ વારંવાર પ્રાર્થના કરીને મનને શિવસંકલ્પ કરવાની યાચના કરે છે.

અહીં એક મુદ્દો સમજવા જેવો છે. વિચારો બે રીતે આવે છે: 1. પુરુષતંત્ર અને 2. વસ્તુતંત્ર.

પુરુષતંત્ર એટલે પુરુષ કરવા કે ન કરવાની ક્ષમતા ધરાવે તે. અને વસ્તુતંત્ર એટલે પુરુષનું કશું ન ચાલે, આપોઆપ આવે તે. ખાસ કરીને ભૂખ, તરસ, વગેરે આવેગો ઉત્પન્ન થતાં જ ખાવાની કે પાણી પીવાની જે ઇચ્છા થાય છે, તે ન કરવી હોય તોપણ થાય છે. મળ-મૂત્ર-છીંક વગેરેના ઉત્સર્ગની ઇચ્છા થાય છે. તે આપોઆપ થાય છે. તેને થોડોક સમય તો રોકી શકાય છે, પણ કાયમ-કાયમ રોકી શકાતી નથી. તેના ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવી શકાતો નથી. તેને માન્ય કરીને – સ્વીકારીને જ ચાલવાનું રહ્યું.

7. સમ્યક્ સ્મૃતિ એટલે સતત યાદ રાખવું તે. ચાર સ્મૃતિઓ કાયમ રાખવી:

1. શરીર અપવિત્ર – ગંદું છે.
2. શરીર રોગોનું ઘર છે.
3. ચિત્તનું વારંવાર અવલોકન કરવું, તે ક્યાં-ક્યાં ભમે છે, વગેરે.
4. તાત્ત્વિક વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું, જેથી ખરાબ વસ્તુઓ તરફ ચિત્ત દોડે નહીં.

8. સમ્યક્ સમાધિ – બધી કામેચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને એક પછી એક ચાર સમાધિઓની પ્રાપ્તિ કરવી તે. આને સમાધિસુખ અથવા મનની પ્રસન્નતા કહેવાય છે. હંમેશાં પ્રસન્ન રહેવું.

આ અષ્ટાંગમાર્ગ વૈદિક પરંપરામાં પણ કોઈ ને કોઈ રીતે માન્ય રહેલ છે. ફરક એટલો છે કે બૌદ્ધો જાતે પુરુષાર્થ કરીને આ માર્ગે ચાલે છે, જ્યારે વૈદિકો તેમાં ઈશ્વરકૃપાને પણ ભેળવે છે.

આ માર્ગે ચાલવાથી દુઃખોનો અંત આવે છે, પણ તે માનસિક દુઃખોનો જ અંત આવે છે. શારીરિક દુઃખો તો મરણપર્યન્ત બુદ્ધને પણ રહે છે.

આર્થ સત્યોની સમાલોચના

પ્રત્યેક ધર્મના મૂળભૂત પાયા હોય છે, જેના ઉપર આખો ધર્મ ટક્યો હોય છે. મારી સમજણ પ્રમાણે આ પાયામાંથી ધર્મની બ્લૂપ્રિન્ટ તૈયાર થાય છે, જેના આધારે પૂરું માળખું ગોઠવાતું હોય છે. બૌદ્ધ ધર્મના આ ત્રણ પાયા છે:

1. ચાર આર્થ સત્યો
2. પંચશીલ અને
3. અષ્ટાંગમાર્ગ.

આમાં ચાર આર્થ સત્યો વૈચારિકતા અર્થાત્ દાર્શનિક ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. પંચશીલોથી ઉચ્ચ માનવની નિર્મિતિ થાય છે અને અષ્ટાંગમાર્ગ સાધનાનો માર્ગ બતાવે છે.

આપણે ચાર આર્થ સત્યો વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

1. બધું દુઃખમય છે એ સત્ય છે, પણ અધૂરું છે. જીવનમાં માત્ર દુઃખ જ દુઃખ નથી હોતું, સુખ પણ હોય છે, બલકે જો સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોવાય તો દુઃખ કરતાં જીવનમાં સુખ વધારે હોય છે, પણ વ્યક્તિ સુખની નોંધ લેતી નથી. તેને દુઃખ જ દુઃખ દેખાય છે.

સાંસારિક અને ભૌતિક સુખો પણ સુખો જ છે. શ્રમણોએ તેમને સુખ માન્યાં જ નથી, તેથી બધું દુઃખ જ દુઃખ અનુભવ્યું છે. પ્રસૂતિનું મહાદુઃખ છે, પણ પુત્ર પ્રસૂતિનું મહાસુખ પણ છે. જેના ઘરમાં પ્રથમ પ્રસૂતિ થાય છે તે આખું ઘર હર્ષના હિલોળે ચઢે છે અને પ્રસૂતા પુત્રદર્શનથી બધાં દુઃખો ભૂલી જાય છે. રાજા શુદ્ધોદનના ઘરે સિદ્ધાર્થનો જન્મ થાય તો આખી કપિલવસ્તુમાં મીઠાઈ વહેંચાય. આવું જ શ્રીરામના જન્મથી અયોધ્યામાં થાય. આવું જ ઝૂંપડપટ્ટીમાં જન્મનારા બાળકથી માતા-પિતાને થાય. આવું સુખ આ લોક સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. સ્ત્રીને માતૃત્વની પ્રાપ્તિ પરમ ધન્યતા અપાવે છે. માતૃત્વપ્રાપ્તિથી ભાગીને વૈરાગી થઈને ત્યાગસુખ મેળવવા દોડનારી કોઈકોઈ સ્ત્રી મહાન નારી બનીને મહાન કાર્યો કરતી હોય છે, પણ આવું કોઈકોઈમાં જ બનતું હોય છે. મોટા ભાગની આવી ત્યાગી સ્ત્રીઓ પાછલી જિંદગીમાં બહુ દુઃખી થતી હોય છે. તેમને વહાલ ઢોળવા અને વહાલ પામવાની જગ્યા નથી મળતી તેથી તેવી ઝંખના બળવત્તર થઈ જતી હોય છે. પ્રથમ કહ્યું તેમ આમાં અપવાદ હોઈ શકે, પણ મોટે ભાગે તો આવો જ હોય છે.

2. બાળઉછેર દુઃખ પણ છે અને સુખ પણ છે. કૌસલ્યાના બોળામાં કે જશોદાના બોળામાં રામ કે કૃષ્ણ રમતા હોય તે સુખ સાત સ્વર્ગમાં પણ ન હોય. અને એટલું જ સુખ ચીંથરેહાલ ભિખારણને પોતાનું બાળક રમાડવામાં મળે. એ સુખ આગળ બાળકનાં મળ-મૂત્ર ધોવાં એ પણ આનંદનો વિષય બની જાય.

3. આવું જ યુવાવસ્થામાં પતિ-પત્નીનું મળવું એ પણ મહાસુખ છે. જોકે બધાને પ્રેમાળ પત્ની કે પ્રેમાળ પતિ નથી મળતા, તોપણ બધાને ખરાબ જ મળે છે તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી. જેને આદર્શ જોડું મળ્યું હોય તેનું સુખ પણ સર્વોત્તમ હોય છે. વિષય-વાસનાનું પણ સુખ હોય જ છે. પશુ-પક્ષી, જીવજંતુ-માત્ર તે સુખ માટે આકુળવ્યાકુળ થઈ જતાં હોય છે. આ સૃષ્ટિરચના માટેની કુદરતી વ્યવસ્થા છે. જે લોકો આ સુખને ત્યાજ્ય માનીને કે પાપ માનીને દૂર ભાગે છે તેમને કામવાસના છોડતી નથી. તેઓ તેના પ્રચંડ આવેગમાં તણાયા વિના રહેતા નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ મારવિજય ન કરી શકે. તેથી પતિ સુખરૂપ છે અને પત્ની પણ સુખરૂપ છે. આ પણ સત્ય છે. તે બંને દુઃખરૂપ જ છે તેવું સત્ય અડધું સત્ય છે, પૂરું સત્ય નથી લાગતું. જેમને દુઃખરૂપ મળ્યાં હોય અને દુઃખ સહન થતું જ ન હોય તો તેવા લોકો ભાગે તો કદાચ બરાબર કહેવાય, પણ જેમને સુખરૂપ માણસો મળ્યાં હોય તેવા લોકો એકબીજાને રોતાં-કકળતાં છોડીને ભાગે તો તે યોગ્ય ન કહેવાય. જો સુખ અહીં નથી તો પછી ક્યાં છે? બીજે ક્યાંય નથી. નિર્વાણમાં પણ સુખ-દુઃખ બંને નથી, અર્થાત્ ત્યાં પણ સુખનો તો અભાવ જ છે.

4. જીવનને માત્ર ને માત્ર દુઃખરૂપ જ માનવાથી લોકો જીવનથી ભાગતા થઈ જતા હોય છે. જીવનની વાસ્તવિકતાનો ત્યાગ કરીને

અવધારણાની કાલ્પનિકતામાં રાચવાથી કોઈ એકાદ વ્યક્તિનો પ્રશ્ન ઉકેલાય, પણ પૂરી પ્રજાનો તો કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાય જ નહીં.

5. ભૌતિક સુખો પણ સુખો જ છે. તે ખોટાં નથી, સાચાં છે. તે ક્ષણિક હોવાથી તેમનું મહત્ત્વ ઓછું ન કહેવાય. આમ તો સુખમાત્ર ક્ષણિક છે. ક્ષણિક છે એટલે નવીનતા રહે છે. જો સુખો નિત્ય થઈ જાય તો દુઃખો પણ નિત્ય થઈ જાય. કુદરતે આ બંનેને ક્ષણિક જ રચ્યાં છે તે યોગ્ય જ છે.
 6. સુખેચ્છાથી જીવનનો વિકાસ થાય છે. સુખો સગવડોમાંથી આવતાં હોય છે. સગવડો વિજ્ઞાનથી પેદા થતી હોય છે અને વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળામાંથી પેદા થતું હોય છે. પશ્ચિમનો કીમ વર્ગ પ્રયોગશાળામાં ગયો. તેમાંથી આજનું બધું વિજ્ઞાન પ્રગટ્યું અને પ્રગટી રહ્યું છે. આપણો કીમ વર્ગ ગુફામાં ગયો. ત્યાંથી યોગીઓ પ્રગટ્યા. તેમણે ચમત્કારો કર્યા, પણ પ્રજાજીવનના ભૂખમરો, પાણી, રોગ, આવાસ, વસ્ત્રો, વાહનો, વગેરેના પ્રશ્નો ન ઉકેલ્યા. અરે! પ્રત્યક્ષ જીવંત પ્રશ્નોને અડ્યા પણ નહીં. પ્રજા ગુલામ થઈ ગઈ. જો અહીંનો કીમ વર્ગ ગુફામાં જઈને બેસી જવાની જગ્યાએ પ્રયોગશાળામાં ગયો હોત તો આ દેશ અને પ્રજાની આવી દશા ન થઈ હોત. એ દષ્ટિએ ગાંધીજી ઘણા મહાન કહેવાય. તેમણે યોગીઓ પેદા ન કર્યા પણ ઉપયોગી કાર્યકર્તાઓ પેદા કર્યા, જેમણે ગામેગામ પલાંડી વાળીને લોકોના પ્રશ્નો ઉકેલવાનું કામ કર્યું અને ઉપયોગી બન્યા.
 7. સત્ય એ પણ છે કે દુઃખોથી ભાગવાની જગ્યાએ દુઃખોને દૂર કરવાના કામમાં લાગી જવાય તો ઘણાં દુઃખો હળવાં કરી શકાય. આવું થઈ શકે છે. આવું થયું છે. લોકોને સૌપ્રથમ રોજી મળે, રોટી મળે, આવાસ મળે, રક્ષા મળે, આરોગ્ય મળે, પછી પરલોકની વાત! દુઃખો દૂર કરી શકાય છે. એ પણ સત્ય છે.
 8. અને સુખો વધારી શકાય છે એ પણ સત્ય જ છે. પહેલાં કરતાં આજે પ્રજા ઘણી સુખી છે. ઘણી સગવડો વધી છે. ધર્મ સુધર્યો છે. સમાજો સુધર્યાં છે. રાષ્ટ્રો સુધર્યાં છે. અર્થચંત્ર સુધર્યાં છે. જોકે હજી ઘણું કામ કરવાનું બાકી છે, તોપણ ઘણું સારું થયું છે અને થઈ રહ્યું છે. હવે દેશનું યુવાધન પ્રયોગશાળામાં ગયું છે અને તેણે પ્રથમ પ્રયત્ને જ મંગળયાનને મંગળ ઉપર પહોંચાડી દીધું છે. આ સાચી દિશા છે. દુઃખો ઘટાડી શકાય છે અને સુખો વધારી શકાય છે. આ પણ આર્ય સત્ય છે તેવું સ્વીકારવું રહ્યું.
- સત્ય એવું ન હોવું જોઈએ જે પલાયનવાદી સંદેશો આપે! “ભાગો-ભાગો જીવનથી ભાગો! કારણ કે જીવન નર્યું દુઃખ જ છે.” એવા સંદેશાથી પરોપજીવી યોગીઓનો ઢગલો કરી શકાય, ઉપયોગી વૈજ્ઞાનિકોનો ઢગલો ન કરી શકાય. આપણે આ જ આદર્શભૂલ કરી દીધી.

22

ધર્મચક્રપ્રવર્તન-2

નેટવર્ક વિનાના વિચારો ગમે તેટલા સાચા હોય તોપણ તે પ્રચાર નથી પામતા. સમયની સાથે તે આપોઆપ મરી જતા હોય છે. આ દેશમાં અનેક મહાન વિચારકો પેદા થયા, પણ નેટવર્ક વિના સમાપ્ત થઈ ગયા. વ્યક્તિને મારવા કરતાં વિચારોને મારવા તે વધુ મોટું ગણાવું જોઈએ. જેમની પાસે વિચારશૂન્યતા હોય અથવા ભ્રાન્ત વિચારો હોય તોપણ જો ઉત્તમ નેટવર્ક હોય તો તેઓ છવાઈ જઈ શકે છે. બજારમાં માત્ર ઉત્તમ માલ જ નથી વેચાતો, સૌથી વધુ માલ જાહેરખબરોવાળો વેચાતો હોય છે, ભલે તેમાં ઉત્તમતા ન હોય. ચાણક્ય મહાન છે, પણ તેની પાસે નેટવર્ક નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાં જ પુરાઈ રહ્યું. જો નેટવર્ક દ્વારા ઘરેઘરે ઊભરાયું હોત તો આ દેશ ગુલામ ન બન્યો હોત. જે દેશનું યુવાધન શસ્ત્ર ત્યાગીને ભિક્ષાજીવી થઈ જાય તે ગુલામ ન થાય તો બીજું શું થાય? બુદ્ધ-મહાવીરથી માંડીને ગાંધીજી સુધી આ દેશમાં સેંકડો મહાન વિભૂતિઓ થઈ તેની ના નહીં. બધા જ મહાન, પણ ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સિવાય કોઈએ પ્રજાને શસ્ત્રધારી થવાની પ્રેરણા ન આપી. લગભગ બધાએ શસ્ત્રત્યાગીઓનાં ટોળાં પેદા કર્યાં, જે વિદેશી અને વિધર્મીઓની આંધી આગળ ટકી ન શક્યાં. પ્રસિદ્ધ લેખક દિનકર જોષી તેમના પુસ્તક “પ્રશ્નપ્રદેશની પેલી પાર”ની ભૂમિકામાં લખે છે કે “તુર્ક ઇતિહાસકાર મીન હઝવે પોતાના પુસ્તક ‘Tavakata-I Nagiri’માં નાલંદા વિદ્યાપીઠના મુસ્લિમોએ કરેલા નાશની ચિત્રાત્મક વિગતો આપી છે. એણે લખ્યું છે કે વિજેતા મુસ્લિમોએ વિદ્યાપીઠના દશ હજાર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને જીવતા સળગાવી દીધા અને બીજા હજારોનો શિરચ્છેદ કર્યો. વિદ્યાપીઠનાં ગ્રંથાલયોને લગાડેલી આગ કેટલાય મહિનાઓ સુધી ધબધબતી રહી હતી.” પણ પ્રશ્ન એવો થાય કે આકાન્તા મહમદ બખ્તિયાર પાસે તો માત્ર 250 જ ઘોડેસવારો હતા. આટલી નાની સંખ્યાનો દુશ્મન આટલી મોટી સંખ્યાનો નાશ કેમ કરી શક્યો? કારણ કે દુશ્મન શસ્ત્રધારી હતો અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ નિઃશસ્ત્ર હતા. આવું જ તિબેટમાં થયું. જો આ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં દશ હજાર શીખો બેઠા હોત તો કોઈ આંખ ઊંચી કરીને પણ જોઈ શક્યું ન હોત. વિચારોની પ્રબળતા અને દુર્બળતાને સમજવી જોઈએ.

બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ પછી હવે નેટવર્ક જમાવવાનો વારો હતો. બુદ્ધને સર્વપ્રથમ પોતાનાં જ્ઞાન અને માર્ગનો ઉપદેશ ઝીલનારા મળ્યા પાંચ પરિવ્રાજકો. ચાર આર્ય સત્યો, પંચશીલ અને અષ્ટાંગમાર્ગની વિશદ સમજૂતી તેમણે તેમને આપી. પાંચેને ભિક્ષુદીક્ષા આપી અને પછી ધર્મના પ્રચારમાં લાગી જવા આજ્ઞા કરી. આને પ્રથમ ધર્મચક્રપ્રવર્તન કહેવામાં આવે છે. અશોકસ્તંભ ઉપર કંડારાયેલું અને આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજ તિરંગાની વચ્ચે દોરાયેલું આ જ ધર્મચક્ર છે. જરા તુલના કરો – વિષ્ણુચક્ર, બુદ્ધચક્ર અને ગાંધીજીના રેંટિયાનું ચક્ર. આ ત્રણે ચક્રો પોતપોતાના સમયમાં પ્રભાવશાળી રહ્યાં. વિષ્ણુચક્રે રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. બુદ્ધચક્રે કોઈનો સંહાર ન કર્યો. ગાંધીચક્રે રોજી આપી. સૌસૌનું પોતપોતાનું મૂલ્યાંકન છે. સૌની સફળતા અને નિષ્ફળતા પૂર્વગ્રહો વિના જ કાઢી શકાય.

ધર્મપ્રચાર માટે પ્રચારકો જોઈએ. પ્રચારકો વિના ધર્મ ફેલાય નહીં અને કદાચ ફેલાયો હોય તો ટકે નહીં. પ્રચારકાર્ય ત્રિસ્તરીય હોય છે:

1. પ્રજાના સુખી શ્રીમંતવર્ગથી શરૂઆત કરવામાં આવે.
2. પ્રચારકાર્ય જે-તે વખતના શ્રેષ્ઠતમ બુદ્ધિમાન પંડિતોથી કરવામાં આવે.
3. પ્રચારકાર્ય પ્રજાના છેક નીચેના દલિત-શોષિત વર્ગથી કરવામાં આવે.

1. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર તે સમયના છેક ઉપરના શ્રીમંતવર્ગથી તથા રાજા-મહારાજાઓથી થયો. તેથી તે રાજધર્મ પણ થયો.
2. શંકરાચાર્યથી માંડીને દયાનંદ સરસ્વતી સુધીના હિન્દુ સંન્યાસીઓનો પ્રચાર જે-તે સમયના પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રાર્થથી થયો, તેથી તે છેક નીચે સુધી પહોંચી ન શક્યો.

3. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર ભારતમાં છેક નીચેના વર્ગથી થયો અને છેક નીચે જ અટકી ગયો. ભારતમાં નવબૌદ્ધ જાગરણકાળમાં પણ આવું જ થયું. નવબૌદ્ધો મુખ્યતઃ દલિતોમાંથી જ થયા અને ત્યાં જ અટકી ગયા. જે ઝડપથી મૂળ બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયો હતો તે ઝડપથી નવબૌદ્ધ ધર્મ ફેલાઈ ન શક્યો. ઉચ્ચ વર્ગની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કારણ હોઈ શકે.

સામ્યવાદીઓ છેક નીચેના વર્ગને પકડે છે અને ઉપરના વર્ગને સમાપ્ત કરી નાખે છે. પૂંજવાદીઓ, ઉપરના વર્ગને પકડે છે અને નીચેના વર્ગને રોજીઓ આપે છે. સામ્યવાદ લગભગ સમાપ્ત થઈ ગયો છે. પૂંજવાદ સમાપ્ત નથી થયો, પ્રસરી રહ્યો છે. પિરામિડની માફક ઉપરનો વર્ગ થોડો હોય છે, પણ સૌથી વધુ શક્તિશાળી હોય છે. તેના પકડાવાથી બાકીના આપોઆપ પકડાઈ જતા હોય છે.

બુદ્ધે પણ પોતાનું નેટવર્ક – ધર્મચક્રપ્રવર્તન ઉપરથી શરૂ કર્યું.

તે સમયે વારાણસીમાં એક બહુ જ ધનાઢ્ય વ્યક્તિ રહેતી હતી, જેનું નામ ગૃહપતિ હતું. તેના ઘરમાં ધનની છોળો ઊડતી હતી. ધન અમૃત પણ છે અને વિષ પણ છે. જો નિયંત્રણમાં રહે તો અમૃત છે, પણ જો નિયંત્રણ ઊઠી જાય તો ઝેર થઈ જાય. દ્વારિકાના યાદવો માટે ધન ઝેર થઈ ગયું હતું અને સર્વનાશ કરાવી દીધો હતો. આવું જ વારાણસીના ગૃહપતિના ઘરમાં પણ થયું હતું. તેનો એકનો એક પુત્ર યશ દાડુડિયો થઈ ગયો હતો. દાડુ પીને ચિક્કાર હાલતમાં તે રખડ્યા કરતો. તેના પિતાને પારાવાર ચિંતા થતી. આખો પરિવાર દુઃખી હતો.

એક વાર યશ દાડુ પીને રખડતો-ભટકતો સારનાથ તરફ આવી ગયો. બકબક કરતો તે તથાગત બુદ્ધની તરફ જવા લાગ્યો. તે ઘોર નિરાશામાં હતો. ભારે ડિપ્રેશનમાં તે બોલ્યા કરતો હતો: “ભારે પરેશાની છે. કોઈ ઉકેલ નથી. આવા જીવનનો કશો અર્થ નથી.” વગેરે-વગેરે.

આશા-તૃષ્ણા જીવનનો દોર છે. જો આ દોર જ ન હોય તો જીવન નીરસ થઈ જાય. નીરસતા ડિપ્રેશન ઊભું કરે. આવો અવસાદ વ્યક્તિને ખાલીપણાથી ખાલી કરી નાખે, જે મૃત્યુ કરતાં પણ ભૂંડો છે. તેથી લોકો જીવે છે આશાતૃષ્ણાના દોર ઉપર – જોર ઉપર. સામાન્ય રીતે સૌથી મોટી આશાતૃષ્ણા ધનની રહેતી હોય છે. લોકો ધન મેળવવા સાત સમુદ્ર પાર જતા હોય છે અને મહાકષ્ટો ભોગવીને પણ ધન મેળવવા મથામણ કરતા હોય છે. જેને ધનની તૃષ્ણા જ નથી તેવી વ્યક્તિ દુર્લભ કહેવાય. પણ તેવી વ્યક્તિ મોટા ભાગે સાહસશૂન્ય – પ્રવૃત્તિશૂન્ય થઈ જતી હોય છે. અતિ સંતોષ પ્રવૃત્તિ-અવરોધક છે. બીજી તરફ જેમને વગર મહેનતે ધનના ભંડાર મળી ગયા છે અને તેના દ્વારા ખૂબ ભોગવિલાસ ભોગવ્યા છે તેમને પણ અતિભોગથી જીવનની વ્યર્થતા સમજાવા લાગે છે. ભોગવી-ભોગવીને

કેટલું ભોગવવું? ભૂખ હોય તો જ ભોગ મીઠા લાગે. પણ જેને અજીર્ણ થયું હોય તેને ભોગોથી ઊલટીઓ થવા લાગે. ભોગની મજા તો ભૂખમાં છે. ધરાયેલાને અરુચિ પેદા થાય.

યશનું આવું જ થયું હતું. ઘણી લલનાઓ, ઘણો દારૂ અને ઘણી લોકનિંદા, ઘરનિંદાથી તે પરેશાન હતો, તેથી અસ્થિર મગજ જેવો આમતેમ રખડ્યા કરતો હતો. આજે તેના જીવનમાં બહુ મોટો વળાંક આવવાનો હશે તે અહીં સારનાથ પહોંચી ગયો. જીવનમાં કેટલીક વાર અકસ્માત બનતા હોય છે. ન ધારેલું થઈ જતું હોય છે. આવા જ અકસ્માતમાં જેસલને તોરલ મળી ગઈ હતી.

સામાન્ય રીતે આવી રખડુ-વ્યસની વ્યક્તિ પ્રત્યે ભદ્ર લોકો ઘૃણા કરતા હોય છે. ભદ્રતા ઘૃણા વિનાની ભાગ્યે જ હોય. તેને અભદ્ર લોકો તુચ્છ અને હલકા દેખાયા કરે. વાતવાતમાં નાક ચઢાવે, જેમ રક્તપિત્તિયાને જોઈને રૂપાળા-સ્વસ્થ લોકો મોઢું ફેરવી લે તેમ. પણ બુદ્ધત્વ ઘૃણામુક્ત હોય. બુદ્ધને સૌના પ્રત્યે કરુણા હોય – તેમાં પણ પતિત પ્રત્યે સવિશેષ કરુણા હોય. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત પોતાને જ સૌથી વધુ પતિત માનીને પોતાના પ્રત્યે ઘૃણા કરતો હોય છે. “હું મહાપાપી, મહાપતિત છું” એવી ધારણા તેને અહંકારશૂન્ય બનાવે છે. અહંકારશૂન્યતા એ જ સૌથી મોટી પવિત્રતા કહેવાય. અહંકાર કહોવાતા મડદા કરતાં પણ વધુ દુર્ગંધ ફેલાવતો હોય છે.

બુદ્ધે યશને કરુણાથી પાસે બોલાવ્યો. પ્રત્યેક સ્થળેથી તિરસ્કારની ઝાડકીઓ ખાનારા યશને આવી આશા ન હતી. પાસે બેસાડી તેને આશ્વાસન આપ્યું, “તું ચિંતા ન કર. તારી પરેશાની અહીં મટી જશે.”

યશને વાત બહુ ગમી ગઈ. તે વાતે ચઢ્યો. વાતો કરતાં-કરતાં તે બદલાઈ ગયો. તેણે ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી. માથું મૂંડાવી ચીવર ધારણ કરી લીધાં. સાધુવેશ સૌનું આશ્રયસ્થાન થઈ શકે છે અને નવું જીવન શરૂ કરવાની તક પૂરી પાડે છે. જે સૌનું આશ્રયસ્થાન હોય તેમાં બધા રંગો ભેગા થાય.

બીજી તરફ યશનાં માતા-પિતા-પત્ની વગેરે યશને શોધવા ફાનસ લઈને નીકળી પડ્યાં હતાં. રખડુ સંતાનો અને રખડુ પતિ આબરૂદાર ઘરને શાંતિથી જીવવા ન દે.

બુદ્ધે તેમને પણ બોલાવ્યાં. ચીવરધારી યશને તેઓ ઓળખી ન શક્યાં. બુદ્ધે જ ઓળખાણ કરાવી. તેમને નવાઈ લાગી: “આ યશ! આવો થઈ ગયો?” તેમને થયું કે વ્યસની થઈને રખડ્યા કરે તેના કરતાં ચીવરધારી થઈને ભલે બુદ્ધ સાથે ફરે. માણસો જેમ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરીને તેની સામું જોતા પણ નથી, તેમ જ ઘરના આવા કચરા જેવા દુર્ગંધ ફેલાવતા માણસોથી પણ છૂટવા માગતા હોય છે. રાગમાં જેમ સ્વાર્થ હોય છે, તેમ ત્યાગમાં પણ સ્વાર્થ હોય છે.

ગૃહપતિએ બીજા દિવસે બુદ્ધને ભિક્ષા માટે આમંત્રણ આપ્યું. ભિક્ષાટન લોકસંપર્કનું એક પ્રબળ માધ્યમ બની જતું હોય છે. લોકસંપર્ક વિના લોકપ્રવેશ ન થઈ શકે અને તેના વિના નવી ખેતી ન થઈ શકે.

બીજા દિવસે બુદ્ધ યશની સાથે ગૃહપતિના ઘરે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા ગયા. ભોજન કરીને બુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો તો બધાં એવાં પ્રભાવિત થઈ ગયાં કે બધાંએ દીક્ષા લઈ લીધી.

વારાણસીમાં યશના ચાર મિત્રો હતા: વિમલ, સુબાહુ, પૂર્વજિત તથા ગવાંપતિ. આ ચાર યશને મળવા અને મનાવવા આવ્યા, તો અંતે તેમણે પણ દીક્ષા લઈ લીધી. બધા શ્રીમંત પુત્રો હતા. આ રીતે જોતજોતાંમાં ભિક્ષુઓનો સમૂહ વધવા લાગ્યો. બધાને એક જ ઉપદેશ: સંસાર છોડો, દીક્ષા ગ્રહણ કરો. અને કશાય મુહૂર્ત વિના તત્કાળ દીક્ષા આપી દેવાની.

24 કાશ્યપોને દીક્ષા

ઉત્સાહનો અતિરેક ઝનૂન બની જાય. ઉત્સાહની અલ્પતા અથવા અભાવ જીવનમૃત્યુ બની જાય. જીવનના આ પણ બે છેડા છે. ઉત્સાહ વિના જીવન મડદાલ થઈ જાય, તો જો હદ બહારનો ઉત્સાહ થઈ જાય તો ઝનૂન થઈ જાય. વારંવારની સફળતાથી ઉત્સાહ વધે છે. મૃત્યુપર્યંત ઉત્સાહને ટકાવી રાખવો બહુ કઠિન કામ છે, કારણ કે મૃત્યુ વૃદ્ધાવસ્થાએ આવે અને ત્યાં સુધી અનેક નિષ્ફળતાના અનુભવો થઈ ચૂક્યા હોય. નિષ્ફળતા કરતાં પણ કડવા અનુભવો જીવનને હચમચાવી નાખતા હોય છે. ખાસ કરીને વિશ્વાસઘાતના અનુભવો બહુ ત્રાસદાયી હોય છે. વારંવારની નિષ્ફળતા તથા મિત્રોના વિશ્વાસઘાત પછી પણ જેનો ઉત્સાહ મંદ નથી પડતો તે મર્દાનગીની નિશાની કહેવાય.

બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ પછી પોતાનો સંપ્રદાય વધારવાનો ઉત્સાહ ઝનૂનની હદે વધી ગયો. સામાન્ય રીતે જ્યારે કોઈને દીક્ષા આપવાની હોય છે ત્યારે તેનાં શીલ-સ્વભાવને પરખવા વચ્ચે એકાદ વર્ષનો પરીક્ષાનો પિરિયડ રાખવામાં આવતો હોય છે. એટલા સમયમાં વ્યક્તિને પરખવામાં કાંઈક સફળતા મળતી હોય છે. પણ બુદ્ધે તો ફરી-ફરીને જે મળે તેને તરત જ દીક્ષા આપવા માંડી. એક જ લક્ષ્ય હતું – વિશાળ સંઘની સ્થાપના.

ત્યારે વારાણસીમાં બ્રાહ્મણોનો એક કાશ્યપ-પરિવાર રહેતો હતો, તે ત્રણ ભાઈઓ હતા. ત્રણે કર્મકાંડી યજ્ઞ-યાગાદિ કરનારા બ્રાહ્મણ હતા. તેમનાં નામ હતાં:

1. ઉરુબેલ કાશ્યપ, 2. નદી કાશ્યપ અને 3. ગયા કાશ્યપ. પ્રથમને 500, બીજાને 300 અને ત્રીજાને 200 શિષ્યો હતા. આટલા બધા શિષ્યો સાથે ત્રણે ફલ્ગુનદીના કિનારે આશ્રમો બનાવીને હોમહવન કરતા હતા. તેમની બહુ પ્રસિદ્ધિ હતી અને દૂર-દૂરથી લોકો તેમની પાસે દર્શનાર્થે આવતા હતા. આવાં અનેક ઉદાહરણો લેવાથી સહેજ અનુમાન લગાવી શકાય કે દેશનો વર્ગ ક્યાં-ક્યાં કેવાં-કેવાં કર્મોમાં લાગેલો રહેતો હતો! આ બધાની પાસે શિષ્યોનાં ટોળેટોળાં હતાં. આવાં ટોળાં ગુરુ થવાના કોડ પૂરા કરતા હોય છે. વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા કે મહત્તાનું માપ તેના નાનામોટા ટોળાને જોઈને કઢાતું હોય, એટલે સૌકોઈ ગુરુજનો ટોળું વધારવા પ્રયત્ન કરતા રહે.

તથાગતને થયું કે કાશ્યપને દીક્ષા આપવી જોઈએ. તેના નિવાસસ્થાનનું ઠેકાણું પ્રાપ્ત કરીને તથાગત ફલ્ગુનદીના કિનારે મોટા કાશ્યપના આશ્રમે પહોંચી ગયા.

કાશ્યપે સ્વાગત કર્યું, “આવો, મહારાજ!” બુદ્ધે કહ્યું, “કાશ્યપ, મારે એક રાત અહીં તમારા આશ્રમમાં રહેવું છે. મને રહેવાની મંજૂરી મળશે?” તથાગતની વાતથી કાશ્યપ ઢીલો પડી ગયો. તે બોલ્યો, “મને ખૂબ દિલગીરી છે કે હું તમને અહીં રાત રોકાવા નહિ દઉં, કારણ કે અહીં એક જંગલી રાક્ષસ રાત્રે મને બહુ હેરાન-પરેશાન કરે છે. તે તમને પણ નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.” તુલના કરો, શ્રીરામના સમયમાં પણ રાક્ષસોનો ત્રાસ હતો. તેમના ત્રાસથી ત્રાસીને વિશ્વામિત્ર ઋષિ દશરથ રાજા પાસે રામ-લક્ષ્મણની યાચના કરવા આવ્યા હતા. અહીં તથાગત સ્વયં સામે ચાલીને આવ્યા હતા. એવું લાગે છે કે તે સમયમાં વનવાસ કરવો સુરક્ષિત નહીં હોય. કાશ્યપના વારંવારના ઈનકાર છતાં તથાગત ત્યાં રહી ગયા. તથાગતે યજ્ઞશાળામાં પોતાનું આસન જમાવી દીધું. વિરોધ વચ્ચે પણ આસન જમાવવું બહુ અઘરી વાત કહેવાય.

રાત પડી અને જંગલી નાગરાજ આવ્યો. તે ભયંકર ફૂંફાડા મારતો બધું બાળીને ભસ્મ કરી નાખવા માગતો હતો. પણ તથાગતને નિર્ભયતાપૂર્વક શાંત ચિત્તે ધ્યાનસ્થ જોઈને તે ઠંડો પડી ગયો. ઠંડાઈથી ઠંડી વધે છે અને ગરમીથી ગરમી વધે છે. બુદ્ધ શાંત – ઠંડા હતા. જો તેઓ ભયભીત થયા હોત કે સામે થયા હોત તો નાગરાજની ગરમી વધી જાત. તથાગતે અભયમુદ્રામાં નાગરાજને આશીર્વાદ આપ્યા. નાગરાજ વંદન કરીને પાછો ચાલ્યો ગયો. રામે રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો. બુદ્ધે વધ ન કર્યો, શમન કર્યું.

સવારે જ્યારે કાશ્યપને બુદ્ધના ચમત્કારની ખબર પડી તો તેને નવાઈ લાગી. પંથપ્રચાર માટેનાં બધાં સાધનો કરતાં ચમત્કારનું સાધન સૌથી પ્રબળ અને તત્કાળ પરિણામ આપનારું નીવડતું હોય છે.

કાશ્યપ તથાગતના પગમાં પડી ગયો અને તથાગતની સેવા કરવા લાગ્યો. ચમત્કારો દલીલોની અપેક્ષા નથી રાખતા. અંતે એક દિવસ તે શિષ્યો સહિત બુદ્ધનો અનુયાયી થઈ ગયો. તેણે હોમહવનનાં વાસણો નદીમાં વહાવી દીધાં, જટાઓ કાઢી નાખી અને મૂંડન કરાવી ચીવર ધારણ કરી લીધાં.

પેલાં વાસણ નદીમાં વહેતાં-વહેતાં આગળના કાશ્યપના આશ્રમે પહોંચ્યાં તો તેને પણ ખબર પડી. તે પણ પોતાના 300 શિષ્યો સાથે બુદ્ધનો દીક્ષિત થઈ ગયો. તેણે પણ પાત્રો વહાવી દીધાં. પછી ત્રીજાને ખબર પડી, તો તેણે પણ બંને ભાઈઓનું અનુકરણ કર્યું. આમ ત્રણ કાશ્યપ-ભાઈઓ અને એક હજાર શિષ્યો બુદ્ધના પંથમાં દીક્ષિત થઈ ગયા.

25 યુવાનોને દીક્ષા

પ્રત્યેક ક્રિયાની પ્રતિક્રિયા ન પણ થાય. કેટલીક ક્રિયાઓ એટલી મંદ હોય છે કે તે સ્વયં શમી જતી હોય છે. પ્રતિક્રિયા વિનાની સ્વયં શમી જનારી ક્રિયાઓ જ્યાં થતી હોય ત્યાં અશાંતિ ન હોય. પણ ત્યાં પ્રગતિ પણ ન હોય. જ્યાં પ્રતિક્રિયા થાય ત્યાં જ પ્રગતિ થાય. મડદું કશી પ્રતિક્રિયા નથી કરતું, પણ તેથી તેની પ્રગતિ પણ નથી હોતી. જેની પ્રગતિ નથી હોતી તે સ્થગિતતાનો શિકાર બનતું હોય છે. સ્થગિતતા આપોઆપ કહોવાવા લાગતી હોય છે. સ્થગિતતા અને સ્થિરતાને એક સમજવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. સ્થિરતા કહોવાતી નથી.

પણ જ્યારે કોઈ મોટી ક્રિયા થાય છે ત્યારે તેની મોટી પ્રતિક્રિયા પણ થતી હોય છે. આવી પ્રતિક્રિયા કલ્યાણકારી અને અકલ્યાણકારી એમ બંને હોઈ શકે છે.

જ્યારે તથાગતે નગરશેઠના પુત્ર યશને તથા તેના પાંચ શ્રીમંત મિત્રોને દીક્ષા આપી ભિક્ષુ બનાવી દીધા અને કાશ્યપબંધુઓની સાથે હજાર અગ્નિહોત્રીઓને દીક્ષિત કરી દીધા ત્યારે પ્રજામાં ઘોર પ્રતિક્રિયા થઈ. ખાસ કરીને આ બધાની પત્નીઓએ ભારે હોબાળો મચાવી દીધો. આ તો કોઈનાં ઘર ઉજાડવાની વાત થઈ કહેવાય. લોકો ભલે ધાર્મિક હોય, પરલોકવાદી પણ હોય, પણ જ્યારે કોઈ ધર્મ કે નિર્વાણના નામે અસહ્ય ઘટના ઘટે ત્યારે શાંત ન રહે. તેની પ્રતિક્રિયા-સ્વરૂપમાં ભિક્ષા આપવાનું બંધ કરી દીધું. આને સૌમ્ય પ્રતિક્રિયા કહેવાય. કોઈ ભારે પ્રતિક્રિયા ન કરી. ભિક્ષાટનથી જીવનનિર્વાહ કરવો એ પરોપજીવી જીવન કહેવાય. આવી વ્યક્તિ પૂર્ણ સ્વતંત્ર ન હોય. જેનું પેટ પરાયું તેના આચાર-વિચારો પણ પરાયા થઈ જતા હોય છે.

ત્યાગી જીવન પણ લોકચાહનાનું ભૂખ્યું હોય છે. લોકચાહના વિનાનો ત્યાગ પ્રસન્નતા નથી આપતો. પ્રસન્નતા માત્ર આંતરિક સ્થિતિથી જ નથી મળતી, બાહ્ય પરિબળો તેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. જ્યાં બહુ માનપૂર્વકનું જીવન જિવાતું હોય, જે લોકોની દષ્ટિએ તમે સોનાના થઈને પૂજાતા હો ત્યાં અપમાનજનક ઉપેક્ષાભર્યું જીવન જીવવું પડે તો તે પ્રસન્નતાને હણી નાખનારું થઈ જાય.

બન્યું એવું કે હવે આ સ્થાન ત્યાગી દેવું જોઈએ. ત્યાગીઓ પણ જ્યાં પૂરતી ભિક્ષા મળતી હોય અને પૂરું સન્માન મળતું હોય તેવી જગ્યાઓ વધુ પસંદ કરતા હોય છે. આમે વારાણસીનો ચાતુર્માસ પૂરો થઈ ચૂક્યો હતો, તેથી પ્રસ્થાન કરવાનું નિમિત્ત પણ હતું.

તથાગતે ઉરુબેલા તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું નક્કી કર્યું. બધાં વિદાય થયાં. રસ્તામાં એક સરસ આંબાવાડિયું આવ્યું. ત્યાં એક આંબાના થડમાં બુદ્ધ ધ્યાનસ્થ થયા. નજીકમાં જ નિર્મળ જળભરેલી તલાવડી હતી. ત્યાં કીડા કરવા માટે નગરના ત્રીસ યુવાનો અને તેમની ઓગણત્રીસ પત્નીઓ આવ્યાં હતાં. ત્રીસમો યુવાન પરિણીત ન હોવાથી તેને પત્ની ન હતી, તેથી તે એક ભાડાની ગણિકા લઈ આવ્યો હતો. બધાંએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં અને તળાવમાં નાહવા પડ્યાં, પણ પેલી ગણિકાને વસ્ત્રોની દેખભાળ કરવા વસ્ત્રોના ઢગલા આગળ બેસાડી. બધાં યુવક-યુવતીઓ જળકીડામાં તન્મય થઈ ગયાં.

આ બાજુ પેલી ગણિકાને શું સૂઝ્યું કે બધાં વસ્ત્રો અને બધા દાગીનાઓ લઈને તે ભાગી છૂટી. આટલો બધો માલ ફરી ક્યારે મળશે? તેવી ગણતરીએ તેને સાહસ કરાવ્યું. બીજી તરફ જળકીડા કરીને ત્રીસ યુવકો અને ઓગણત્રીસ યુવતીઓ વસ્ત્રો પહેરવા જ્યારે વસ્ત્રોના ઢગલા પાસે આવ્યાં ત્યારે ત્યાં કશું ન મળે! ન વસ્ત્રો, ન ગણિકા. બધું ગાયબ થઈ ચૂક્યું હતું.

ભાડાની પત્નીને પતિવ્રતા પત્ની માની લેવાની ભૂલ હવે સમજાઈ. પણ હવે શું થાય? સૂર્ય આથમી રહ્યો હતો અને હવે આવી નગ્ન હાલતમાં નગરમાં જવું કેવી રીતે? બધાં ચિંતામાં પડી ગયાં. કદાચ તે સમયે પણ આજના સ્વિમિંગ પૂલો જેવી ક્લબો ચાલતી હશે! જરા તુલના કરો, શ્રીકૃષ્ણ યમુનામાં નગ્ન થઈ, નાહવા પડેલી ગોપીઓનાં વસ્ત્ર હરણ કરીને કદંબના વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા હતા અને પછી

સૂર્યનમસ્કાર કરાવીને વસ્ત્રો પાછાં આપ્યાં હતાં. અહીં એકલી ગોપીઓ જ નથી ગોપો પણ છે. બધા યુવાનો પેલી ગણિકાને શોધવા નીકળી પડ્યા. તેમની નજર ધ્યાનમાં બેઠેલા તથાગત ઉપર પડી. કદાચ તેમણે પેલી ગણિકાને જતી જોઈ હોય! એમ માનીને તેમની નજીક ગયા અને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબમાં તથાગતે ઉપદેશ આપ્યો: જે કામવાસનાએ તમારી આવી દુર્દશા કરી છે તેનો જ વિચાર કરો, એમ વિસ્તારથી સમજાવ્યું. પેલા બધા એટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા કે ગણિકા અને વસ્ત્રોને ભૂલીને બધાએ ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી. તેમની દિગંબર સ્ત્રીઓ પતિના આવવાની રાહ જ જોતી રહી ગઈ. અંધારું થયે બધી નગરમાં પોતપોતાના ઘરમાં પેસી ગઈ. નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. ભારે રોકકળ થઈ ગઈ. “આ બુદ્ધ કોઈ જાદુ-ટોણા કરનાર છે, તે યુવકોને બાવા બનાવી દે છે” એવી અફવા આખા નગરમાં ફેલાઈ ગઈ. હવે આ નગરમાં રહેવું શક્ય નથી. ભારે પ્રતિક્રિયા થઈ ગઈ.

ધર્મપ્રચાર પલાંઠી વાળીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવાથી પણ થાય અને ભ્રમણ કરવાથી પણ થાય. શીરડીવાળા સાંઈબાબા સાઠ વર્ષ એક જ ગામમાં રહ્યા, ક્યાંય ગયા નહીં; પણ પાછળથી સ્વયંભૂ તેમનો પ્રચાર થયો. ન તેમણે સાધુઓ બનાવ્યા, ન શિષ્યો બનાવ્યા, ન પંથ સ્થાપ્યો, ન કોઈ પરિવાર સ્થાપ્યો. તેઓ વિશ્વમાં સ્વયંભૂ ફેલાઈ ગયા. પણ બધામાં આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય નથી હોતું. મોટા ભાગે મૂળ પ્રવર્તકોએ ભ્રમણ કરી-કરીને પોતપોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે.

તથાગતે વારાણસીના સારનાથથી પોતાના ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન શરૂ કર્યું, પણ દીક્ષા આપવામાં અતિરેક થઈ જવાથી લોકોમાં ખળભળાટ મચ્યો. વિરોધવંતોળ ઊભો થયો તેથી ઋષિપત્તનથી ખસી જવાનું હિતકારી માન્યું. જેમ શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી દ્વારિકા પહોંચ્યા, તેમ તથાગત પણ સારનાથથી વળી પાછા રાજગૃહ પહોંચ્યા.

રાજગૃહમાં સંજય નામનો એક પરિવ્રાજક પોતાના અઢીસો શિષ્યો સાથે રહેતો હતો. એવું લાગે છે કે ત્યારે અનેક પરિવ્રાજકો પોતપોતાના સેંકડો શિષ્યો સાથે જુદીજુદી જગ્યાએ પરલોક સુધારવા માટે જુદીજુદી સાધના કરતા હતા. જાણે દેશ-આખો પરલોક તરફ વળી ગયો હતો.

સંજય ગુરુની પાસે સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન નામના બે બ્રાહ્મણ ભાઈઓ પણ સાધના કરતા હતા. પણ તેઓ સાધનાથી પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ ન હતા તેથી કોઈ નવા ગુરુની શોધમાં હતા. ગુરુ બદલાય નહીં તે માન્યતા ત્યારે નહોતી. જ્યાં સુધી સાધનાનો સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી અનેક ગુરુઓ પાસે જઈ-જઈને સાધના શીખવી જોઈએ તેવી પ્રથા ત્યારે હતી. સ્વયં તથાગતે કેટલાય ગુરુઓ બદલ્યા હતા. એક જ ગુરુને પકડી રાખવાથી જ્ઞાનવિકાસ અને સાધનાવિકાસ ન થાય. ખરેખર તો બહુગુરુવાદ જ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. એકગુરુવાદ સાંપ્રદાયિક જડતા પણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

એક વાર એવું બન્યું કે બુદ્ધના પાંચ ભિક્ષુઓમાંથી એક અશ્વજિત ભિક્ષા કરવા નગરમાં નીકળ્યો. તેની સાથે સારિપુત્રનો મેળાપ થઈ ગયો. બંને વચ્ચે ધર્મચર્ચા અને સાધનાચર્ચા થઈ, તો સારિપુત્ર પ્રભાવિત થઈ ગયો. તેને થયું કે આ ભિક્ષુને વધુ યોગ્ય ગુરુ મળ્યા છે.

સારિપુત્રે બધી વાત મૌદ્ગલ્યાયનને કરી. તેણે બધા અઢીસો સાધકોને વાત કરી કે અમને નવા ગુરુ મળ્યા છે. અમે હવે તેમના શરણમાં જઈએ છીએ. તો બધા અઢીસો સાધકો પણ નવા ગુરુના શરણે જવા તૈયાર થઈ ગયા.

આ વાતની ખબર સંજયને પડી, તો તેને ભારે ચિંતા થઈ. ત્યાગીઓને પણ શિષ્યધન નામનું ધન હોય છે. તે લૂંટાઈ જાય તો ચિંતા થાય જ. સંજયે બધાને બહુ સમજાવ્યા, પણ કોઈ સમજ્યા નહીં. અંતે સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન સહિત અઢીસો શિષ્યો વેળુવનમાં બુદ્ધની પાસે ગયા અને બધાએ મળીને દીક્ષા લઈ લીધી. બધાએ જટાઓ કાઢી નાખી અને ચીવર ધારણ કરી લીધાં.

રાજા બિંબિસારનું શરણું

બધા લોકો જ્ઞાનપ્રભાવી નથી હોતા. જ્ઞાની હોય તે જ જ્ઞાનપ્રભાવી હોય છે. સામાન્ય પ્રજા તો ટોળા-પ્રભાવી કે વૈભવપ્રભાવી હોય છે. એટલે આડંબર પૂજાતો રહ્યો છે. અષ્ટાવકથી માત્ર જનક જ પ્રભાવિત થાય. સામાન્ય લોકો તેની કદર કે કિંમત ન કરી શકે.

બહુ ઝડપથી તથાગતની પાસે શિષ્યોનું મોટું ટોળું ભેગું થઈ ગયું હતું. આ ટોળા સાથે જ્યારે તેઓ વિચરણ કરતા ત્યારે કળા કરેલા મોર જેવા ભવ્ય લાગતા. આમે તેમની આકૃતિ ભવ્ય હતી. એ ભવ્યતામાં આ શિષ્યવૃંદ વધારે ભવ્યતા ઊભી કરતું હતું.

રાજગૃહીના રાજા બિંબિસારને જ્યારે ખબર પડી કે સંજય પરિવ્રાજકના અઢીસો જટાધારી શિષ્યો બુદ્ધના શિષ્યો થઈ ગયા, તો તેને સમજાયું કે જરૂર આ વ્યક્તિમાં કાંઈક વિશેષતા હોવી જોઈએ. આવું વિચારીને તે પણ તથાગતનાં દર્શન કરવા વેળુવન પહોંચી ગયો. કહેવાય છે કે તેની સાથે મગધના બાર લાખ બ્રાહ્મણો અને ગૃહપતિઓ હતા.

આ બધાએ બુદ્ધની સાથે ધર્મચર્યા કરી. અંતે એક લાખ બ્રાહ્મણો- સહિત બધાએ શરણ સ્વીકાર્યું.

તથાગતે સારિપુત્રને ધર્મનો સેનાપતિ બનાવ્યો અને મૌદ્ગલ્યાયનને પણ બીજો સેનાપતિ બનાવ્યો.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારમાં મહાકાશ્યપ, આનંદ પછી સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયનનું ભારે પ્રદાન રહ્યું છે.

અનાથપિંડકની શરણાગતિ

જીવનની અસંખ્ય ધારાઓ વહેતી હોય છે. સૌની પોતપોતાની ધારા હોય છે. કોઈની જ્ઞાનધારા, કોઈની ધર્મધારા, કોઈની પ્રવાસધારા, તો કોઈ ભોગધારા હોય છે. ગણી ન ગણાય એટલી ધારાઓ છે. સમજી માણસ બધાનો દ્રષ્ટા બનીને વિશ્વની વિચિત્રતા અને કારીગરીને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે.

કોસલદેશની રાજધાની શ્રાવસ્તીનગરી હતી અને પ્રસેનજિત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના નગરમાં એક બહુ ધનાઢ્ય નગરશેઠ હતો. તેનું નામ હતું સુદત્ત. ત્યારે રાજા પછી નગરશેઠનો બીજા નંબરે પ્રજા ઉપર પ્રભાવ રહેતો. સુદત્તનો પ્રભાવ તેના ધનને કારણે નહીં, પણ તેની દરિદ્રનારાયણની સેવાશુશ્રૂષાના કારણે હતો. તેના આંગણે ચોવીસે કલાક રસોડું ધમધમતું રહેતું. જે આવે તે બધાને જમાડવાની ત્યાં વ્યવસ્થા હતી. હજારો ગરીબો પેટ ભરીને ત્યાં જમતા, એટલે લોકો તેને સુદત્ત કહેવાની જગ્યાએ ‘અનાથપિંડક’ કહેતા. ખરેખર તે અનાથોનો નાથ હતો. પ્રસિદ્ધ માણસોનાં બે નામ હોય છે: એક ઘરનામ અને બીજું લોકનામ. ઘરનામથી સરકારી વ્યવહાર ચાલે, પણ લોકનામથી બાહ્ય વ્યવહાર ચાલે. લોકો વ્યક્તિના ગુણ પ્રમાણે તેનું સારું કે ખોટું નામ પાડી દેતા હોય છે અને વગર પ્રચારે તે પ્રચલિત થઈ જતું હોય છે.

લોકો સુદત્તને ‘અનાથપિંડક’ કહીને જ બોલાવતા અને ઓળખતા.

એક વાર અનાથપિંડક શ્રાવસ્તીથી રાજગૃહ ગયો અને પોતાના સાળાના ત્યાં ઊતર્યો. સાળો પણ રાજગૃહીનો મોટો ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી હતો. યોગાનુયોગ તે દિવસોમાં તથાગત ત્યાં વેળુવનમાં જ બિરાજમાન હતા. તે દિવસે પોતાના સાળા તરફથી ભિક્ષુસંઘનો જમણવાર હતો. બહુ ભારે આયોજન હતું. આટલા બધા ભિક્ષુઓને જમાડવા એ પણ જીવનનો લહાવો હતો. ચારે તરફ આનંદ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ હતું.

અનાથપિંડક પણ પોતાના સાળાની સાથે બુદ્ધનાં દર્શને ગયો. બુદ્ધની ભવ્ય પ્રભાવશાળી આકૃતિ તે જોતો જ રહી ગયો. બુદ્ધે પણ ઘણી ધર્મચર્યા કરી. આ બધાને પરિણામે અનાથપિંડક બહુ પ્રભાવિત થઈ ગયો.

અનાથપિંડકે બુદ્ધને શ્રાવસ્તી આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને કાયમ આશીર્વાદ આપતા રહેવા વિનંતી કરી. જોકે અનાથપિંડકે ભિક્ષુદીક્ષા ન લીધી, પણ અનુયાયી થઈ ગયો.

29 રાજા પ્રસેનજિતને દીક્ષા

ધર્મપ્રચારના અનેક ઉપાયોમાંનો એક ઉપાય છે પધરામણી. પધરામણી એટલે પોતાના ઘરમાં કે નગરમાં કોઈ ભવ્ય પુરુષનું આગમન કરાવવું તે. ઘરનો મહિમા મહેમાનોથી વધતો હોય છે. ખરેખર તો જે મહિમા વધારે તેને મહેમાન કહેવાય. જેના ઘરે કોઈ મહેમાન આવતા જ નથી અથવા આવીને નારાજ થઈને જાય છે તે ઘર મોટાં હવેલીબંધ હોય તોપણ મહિમાવાન નથી હોતાં. કેટલાક લોકોને મહેમાનો બોલાવવાનો અને જમાડવાનો શોખ હોય છે. તેમને એકલાં-એકલાં જમવાનું નથી ગમતું. બે-પાંચ-દશ માણસો સાથે હોય તો જ જમવાનું ગમે.

અનાથપિંડક આમાંનો હતો. રાજગૃહના વેળુવનમાં બુદ્ધનાં દર્શન કરીને તે એટલો બધો પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો કે બુદ્ધને શ્રાવસ્તી આવવાનું આમંત્રણ આપી આવ્યો હતો.

આમંત્રણ પ્રમાણે બુદ્ધ પણ શ્રાવસ્તી શિષ્યોસહિત પહોંચી ગયા. ધૂમધામથી સ્વાગત થયું. ધૂમધામ કરવાથી આખા નગરમાં ખળભળાટ થઈ જાય. પ્રચાર થાય. લોકોને ઉત્કંઠા જાગે.

તથાગતનો ઉતારો જેતવનમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે પ્રત્યેક નગરને એકાદ વન રહેતું, જ્યાં સાધુ-સંતોનો ઉતારો રહેતો હતો.

સ્વાગતનો ખળભળાટ રાજા પ્રસેનજિત સુધી પહોંચ્યો. રાજાને પણ ઉત્કંઠા જાગી: આ કોણ મારી નગરીમાં પધાર્યું છે? તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે મહાન બુદ્ધ પધાર્યા છે. રાજા પ્રસેનજિત રથમાં બિરાજીને બુદ્ધનાં દર્શન કરવા જેતવન પહોંચ્યો. રાજાએ ખૂબ શ્રદ્ધા-ભક્તિથી દર્શન કર્યા અને પછી બુદ્ધે રાજવ્યવહારની ક્લિષ્ટતા, કટુતા અને અશાંતિ ઉપર લાંબો બોધપાઠ આપ્યો. બુદ્ધનો બોધપાઠ એટલો બધો પ્રભાવી રહેતો કે શ્રોતાનાં મન પ્રભાવિત થઈ જતાં. બધી વાણી વૈરાગ્યથી ભરેલી રહેતી – ખાસ કરીને સંસારની દુઃખમયતા છતી કરતી રહેતી. લોકોના ગળે વાત ઊતરી જતી. કર્તવ્યવાણી અને વૈરાગ્યવાણીમાં અંતર હોય છે. ગીતા કર્તવ્યવાણી છે. તે મનમાં ઉતારતાં ઘણી વાર લાગે. અઢાર અધ્યાય રચવા પડ્યા, પછી માંડ અર્જુનના મનમાં યુદ્ધ કરવાની વાત ઊતરી. જો યુદ્ધથી વિમુખ થવાનો ઉપદેશ આપવો હોત તો એક અધ્યાય જ બસ થઈ જાત. કર્તવ્ય શિખર છે. બહુ કપરાં ચઢાણ ચઢવાં પડતાં હોય છે. વૈરાગ્ય ઢાળ છે. ઢાળનું ઊતરવું કપરું નથી હોતું.

રાજા પ્રસેનજિતે આજીવન ‘ઉપાસક’ થઈને રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી વિદાય લીધી.

30 જીવત વૈદરાજ બન્યો

જીવનના ત્રણ પ્રકાર હોય છે: 1. સામાન્ય જીવન, 2. ગૌરવભર્યું જીવન અને 3. કલંકિત જીવન.

1. પ્રતિક્ષણ હજારો બાળકો જન્મે છે અને મરે છે. ઉપનિષદ તેને “શસ્યમિવ મર્ત્ય જાયતે પચ્યતે ચ”, અર્થાત્ ચોમાસાના ઘાસની માફક જીવો જન્મે છે અને પછી મરી જાય છે. કોઈ કશી નોંધ પણ લેતું નથી. આવું જીવન સામાન્ય જીવન કહેવાય.
2. જેના જન્મતાં જ થાળી-ઘડી-ઘંટ વાગે, મીઠાઈઓ વહેંચાય, બક્ષિસો અપાય, ચારે તરફ જયજયકાર થાય તેને ગૌરવભર્યું જીવન કહી શકાય.
3. જેના જન્મને છુપાવવો પડે, ભય ઉત્પન્ન થાય, મોઢું સંતાડવું પડે તેને કલંકિત જીવન કહેવાય.

કલંકિત જીવન જીવનભર પડછાયો થઈને વ્યક્તિને હેરાન કરતું રહે. વ્યક્તિ માત્ર પોતાનાં જ કર્મો નથી ભોગવતી, જન્મ આપનારનાં કર્મો પણ ભોગવે છે. કર્ણની આવી જ દશા થઈ હતી. સમાજ સમાજની ઘરેડમાં ચાલતો રહે છે, તે ઘરેડ બહારની વ્યવસ્થા સ્વીકારતો નથી. જેણે સમાજમાં રહેવું હોય તેણે સમાજની ઘરેડ સ્વીકારવી રહી; નહીં તો સમાજથી ફેંકાઈ જવાની હિંમત રાખવી જોઈએ.

રાજગૃહનગરીમાં શાલવતી નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી. ત્યારે નાનાંમોટાં નગરોમાં વેશ્યાલયોની છૂટ હતી. પ્રજાના કામુક વર્ગને શાંત રાખવો જરૂરી છે. આ રાજવ્યવસ્થાનું જ અંગ કહેવાય. કામુક વર્ગ અશાંત થઈ જાય તો કુલીન સ્ત્રીઓનું જીવવું કઠિન થઈ જાય. સડકને સ્વચ્છ રાખવા તેની નીચે ગટરવ્યવસ્થા જરૂરી છે. ગંધાતી ગટર બંધ કરી દેવાય તો ગંદકી સડક ઉપર આવી જાય.

શાલવતીને એક પુત્ર જન્મ્યો. જો તેને પોતે જ ઉછેરીને મોટો કરે તો તે બોધ વિનાનો કલંકિત પુત્ર જીવનભર હડધૂત થતો રહે. પુત્રના ભલા માટે શાલવતીએ નવજાત શિશુને કચરાના ઢગલા ઉપર ફેંકી દીધો. તે બહુ રડી. જીવનમાં પતિ ન મળ્યો અને પુત્ર મળ્યો તો રાખી ન શકાયો. પતિ વિનાનું જીવન એટલે ઓથ વિનાનું જીવન. ઓથ વિના જલદી થાકી જવાય. હવે પુત્ર મળ્યો, પણ રાખી શકાતો નથી. લોકો તેનું શરીર ચૂંથીને આનંદ મેળવે છે, પણ તે પોતે તે આનંદ વિનાની મહા દુઃખી થઈને જીવન જીવે છે.

કચરાના ઢગલા ઉપર પડેલું બાળક રડારોડ કરવા લાગ્યું. લોકો ભેગા થઈ ગયા. બધા રડતા બાળકને જોતાં તો રહી ગયા, પણ કોઈએ તેને ઉપાડવાની હિંમત ન કરી. લોકો લોકભીરુ હોય છે. લોકો શું કહેશે? – એવો ભય તેમને કર્તવ્ય-કાયર બનાવતો હોય છે.

એવામાં રાજકુમાર અભય ત્યાંથી નીકળ્યો. તેણે દશ્ય જોયું અને તેને દયા આવી ગઈ. તેણે દાસીઓ પાસે બાળકને ઉપાડી લેવડાવ્યું અને ઉછેર કરવાની આજ્ઞા આપી. જે સમર્થ કરી શકે તે સામાન્ય ન કરી શકે. બાળક જીવતું રહ્યું, તેથી તેનું નામ ‘જીવક’ પાડવામાં આવ્યું.

જીવક મોટો થવા લાગ્યો. તેને સમજણ આવી તો વિચારવા લાગ્યો કે જેમ રાજકુંવરે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તેમ હું પણ મારા જેવાં દુખિયારાં માણસો ઉપર ઉપકાર કરું. સારી ભાવના જાગવી એને પુણ્યોદય કહેવાય. લોકકલ્યાણના બધા ધંધામાં સૌથી ઉત્તમ ધંધો વૈદનો કહેવાય. જ્યાં દુખિયારાં જનો દોડતાં જાય અને હસતાં આવે તેનાથી વધુ ઉત્તમ ધંધો બીજો કયો હોય? જો વૈદરાજ અર્થપિશાચ ન થઈ જાય તો તે સાક્ષાત્ હરિનું જ રૂપ કહેવાય.

ત્યારે તક્ષશિલામાં બધી વિદ્યાઓનો ડંકો વાગતો હતો. નાલંદાની હજી શરૂઆત થઈ ન હતી. એક દિવસ જીવક ચૂપચાપ, કોઈને પણ કશું કહ્યા વિના રાજગૃહ છોડીને તક્ષશિલા તરફ ચાલી નીકળ્યો. ભાગ્યોદય માટે સાહસ જરૂરી છે. ક્ષમતા પણ સાહસની અપેક્ષા રાખતી હોય છે. સાહસ વિનાની ક્ષમતા જંગલી પુષ્પની માફક જ્યાં ખીલે ત્યાં જ કરમાઈને ખરી પડતી હોય છે.

જીવકે તક્ષશિલામાં સાત વર્ષ સુધી આયુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું. પૂરેપૂરો વૈદ થઈ ગયો. યોગી થવા કરતાં ઉપયોગી થવું સારું. તે

રાજગૃહ પાછો ફર્યો. રોગીઓ તેની રાહ જોતાં હતાં. વૈદરાજ કદી નિરુપયોગી નથી હોતો. રાજગૃહમાં રાજા બિંબિસારને ભગંદરનો મહારોગ થયો હતો. મોટા લોકોના રોગો પણ મોટા. જીવક ત્યારે ‘ફોરેન રીટર્ન ડોક્ટર’ કહેવાતો. જોતજોતાંમાં તેણે રાજાનો રોગ મટાડી દીધો. ચારે તરફ કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ. રાજાને પાંચસો રાણીઓ હતી. અવારનવાર બધી બીમાર પડતી રહે. જીવકે તેમને પણ આરોગ્ય આપ્યું. તે સમયમાં તેણે રાજગૃહના શેઠની ખોપરી ચીરીને ન્યૂરોસર્જનનું પણ કામ કરી બતાવ્યું. તેની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈને રાજા બિંબિસારે તેને રાજવૈદ્ય બનાવી દીધો.

જીવકને અવારનવાર તે તથાગત તથા ભિક્ષુઓની દવા કરવા માટે પણ જતો તેથી સંપર્ક થતો. બુદ્ધે તેને ભિક્ષુની દીક્ષા ન આપી, પણ કહ્યું, “લોકોની સેવા કરતો રહે.” જે ઉપયોગી જીવન જીવતો હોય તેને યોગી બનાવવો ન જોઈએ. કોઈની ઉપયોગિતાને સમાપ્ત કરી દેવી એ તેની હત્યા કરી દેવા બરાબર કહેવાય. જીવક જીવનભર લોકોની સેવાશુશ્રૂષા કરતો રહ્યો.

ગૃહ ત્યાગીને પરિવ્રાજક થઈ જવાની દીક્ષાનાં ત્રણ રૂપ છે: એક તો મૂળ વૈદિક વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે પંચોતેર વર્ષ પછી આવી દીક્ષા લેવાની. તે પહેલાં વાનપ્રસ્થ અને ગૃહસ્થ-આશ્રમ ભોગવવાનો. બીજી બચપણ-કિશોર-યુવાવસ્થાથી જ દીક્ષા લેવાની. આ શ્રમણોની શરૂ કરાયેલી રહી. આને શ્રામણેર દીક્ષા કહેવાય. પણ આમાં કિશોરને માતા-પિતાની પરવાનગી મળવી જરૂરી છે. માતા-પિતા-વડીલની પરવાનગી વિના દીક્ષા આપી શકાય નહીં.

આ નિયમ આગળ જતાં વૈદિક પરંપરાના સંન્યાસી, વૈરાગી, વગેરે સાધુઓમાં પણ આવી ગયો. ત્રીજી વ્યવસ્થા એવી છે કે કોઈની પણ પરવાનગી વિના કિશોરને કે યુવાનને દીક્ષા આપી દેવાની. આ ત્રીજી વ્યવસ્થા યોગ્ય ન કહેવાય; તેમ છતાં સંખ્યા વધારવાના ઉત્સાહમાં તેનો પણ અમલ થવા લાગ્યો હતો. ખરેખર તો ગૃહત્યાગનો વૈરાગ્ય કિશોરાવસ્થા અથવા યુવાવસ્થામાં જ વધારે થતો હોય છે, પણ જો ચઢવવામાં આવે તો. એ યાદ રહે કે વૈરાગ્ય ચઢવવામાં આવે તો જ ચઢતો હોય છે. સ્વયંભૂ વૈરાગ્ય ભાગ્યે જ કોકને જ થતો હોય છે. કાંઈક પરિસ્થિતિ અને કાંઈક વૈરાગ્ય બંને મળીને ગૃહત્યાગ થતો હોય છે. મોટા ભાગે વધુપડતું આવું જ થતું હોય છે.

એક વાર કુરુદેશમાં તથાગત વિચરણ કરી રહ્યા હતા. સાથે વિશાળ ભિક્ષુસંઘ હતો. સંઘની વિશાળતાથી વ્યક્તિમાં વિશાળતા આવતી હોય છે. એકાકી વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય તોપણ પીંછા વિનાના મોર જેવી લાગે. વિશાળ સંઘ જ્યાં પણ જાય ત્યાં ખળભળાટ મચી જાય. આ સ્વયંભૂ પ્રચાર કહેવાય.

કુરુદેશમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. આવનારા લોકોમાં ત્રણ વર્ગના માણસો હોય છે. મોટો વર્ગ તો એવા લોકોનો હોય છે જે અતિશ્રદ્ધાળુ હોય છે. ગામમાં કે નગરમાં કોઈ પણ સાધુ-સંત આવે તો પહોંચી જ જાય. તેમની હાજરી બધે જ હોય. બીજો વર્ગ કુતૂહલિયો હોય છે. તે શ્રદ્ધાપૂર્વક નહીં પણ કુતૂહલપૂર્વક આવનારો હોય છે અને ત્રીજો વર્ગ આલોચકોનો હોય છે. તે માત્ર આલોચના કરવા જ આવતો હોય છે.

આ ત્રણ વર્ગમાં કેટલાક ગુરુ-લોકો પ્રથમ વર્ગનો જ લાભ ઉઠાવતા હોય છે, બાકીના બે વર્ગોને દૂર રાખતા હોય છે અથવા તેમનાથી બચતા હોય છે.

કુરુદેશના એક બ્રાહ્મણગામમાં તથાગતનો ઉતારો થયો, તો લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. તથાગતે સૌને મીઠો-મધુર ત્યાગભર્યો ઉપદેશ આપ્યો. સંસાર સળગતો નીંભાડો છે. ચારે તરફ લોકો દાઝી રહ્યા છે. આવા દાઝતા-બળતા લોકોને ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાતો બહુ ઠંડી લાગે, તેથી શાંતિ મળે, પણ માયાબંધનની પ્રબળતાથી લોકો સંસાર છોડી ન શકે, સમસમીને ઘરમાં જ રહી જાય અને સંસારત્યાગીઓને ધન્યધન્ય સમજે.

જે બધા બ્રાહ્મણો આવતા હતા તેમાં એક રટ્ઠપાલ નામનો તરુણ બ્રાહ્મણ છોકરો પણ આવતો હતો. તથાગતના પ્રવચનની તેને જબરજસ્ત અસર થઈ ગઈ. ખરેખર તો આ ઉંમર ઢાળઉંમર કહેવાય. કિશોરાવસ્થામાં કિશોરને જે રંગ લગાડવામાં આવે તે તરત જ લાગી જાય. તેને દાડ્ડિયો- જુગારી બનાવી શકાય. તેને ભક્ત-જ્ઞાની પણ બનાવી શકાય. આ ઉંમર જ ઢાળમાં દોડવાની ઉંમર કહેવાય.

રટ્ઠપાલને બરાબર વૈરાગ્ય ચઢી ગયો. તે બુદ્ધની પાસે ગયો અને પોતાને દીક્ષા આપવાની માગણી કરી. બુદ્ધે કહ્યું: “તું હજી કિશોર છે, તારાં માતા-પિતાની સ્વીકૃતિ વિના તને દીક્ષા અપાય નહીં, તેથી માતા-પિતાની સ્વીકૃતિ લઈ આવ.” રટ્ઠપાલ ઘરે ગયો અને માતા-પિતાને વિનંતી કરવા લાગ્યો: “મને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાની છૂટ આપો.” ઘણી પ્રાર્થના પછી પણ માતા-પિતાએ સ્વીકૃતિ ન આપી. તેઓ વારંવાર એક જ વાત કહેતાં રહ્યાં કે “અમારે તારો જ આધાર છે. તારા વિના અમે જીવી જ ન શકીએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં અમારું કોઈ નથી.

તું જ સર્વસ્વ છે”, વગેરે-વગેરે.

પેલો તરુણ બુદ્ધની પાસે ફરીથી આવ્યો અને કહ્યું કે માતા-પિતા રજા આપતાં નથી. બુદ્ધે ફરી પ્રયત્ન કરવા કહ્યું. તે ફરી વાર માતા-પિતા પાસે રજા લેવા ગયો, પણ માતા-પિતા માન્યાં નહીં. છેવટે ત્રીજી વાર રજા લેવા તે ગયો, પણ માતા-પિતા એકનાં બે ન થયાં. તરત જ તરુણ ધોમધોમ તપતી ખુલ્લી જમીનમાં વસ્ર વિનાનો થઈને સૂઈ ગયો અને કહ્યું: “જો રજા નહીં આપો તો આ તપતી ભૂમિ ઉપર તરફડી-તરફડીને પ્રાણ આપી દઈશ!”

ત્રણ દિવસ સુધી તે જમીન ઉપર તરફડતો રહ્યો. તેના મિત્રોએ તથા બીજાં બધાંએ તેને બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ઊભો ન થયો. છેવટે લોકોએ માતા-પિતાને સમજાવ્યાં. પુત્રને ખોઈ નાખવો તેના કરતાં તેને ભિક્ષુના રૂપમાં જોવો સારો, એવું સમજીને માતા-પિતાએ રજા આપી. આને ગાંધીગીરી કહેવાય! ત્યારે પણ પોતાની વાત મનાવવા માટે લોકો આવાં ત્રાગાં કરતા હતા.

રટ્ઠપાલને દીક્ષા મળી ગઈ. માથું મૂંડાવી, ચીવર ધારણ કરીને તે ભિક્ષુસંઘમાં ભળી ગયો.

ઘણા સમય પછી તથાગતનો સંઘ શ્રાવસ્તી પહોંચ્યો. અહીં અનાથપિંડકના વનમાં બધાએ ઉતારો કર્યો. રટ્ઠપાલને માતા-પિતાની યાદ આવી. તેમને મળવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ ગઈ. બધા સંબંધો કરતાં લોહીના સંબંધો બહુ પ્રબળ હોય છે. ગમે તેટલા કાપી નાખો તોપણ સમય મળતાં તે પાંગરી ઊઠતા હોય છે. તે બુદ્ધની પાસે મળવા જવાની આજ્ઞા માગવા ગયો. બુદ્ધને ચિંતા થઈ કે આ યુવાન પાછો પોતાના ઘરમાં ન ચાલ્યો જાય! તેને બરાબર મજબૂત કરીને પછી બુદ્ધે રજા આપી.

ભિક્ષુરૂપધારી રટ્ઠપાલ અનેક ઘરોમાં ભિક્ષાટન કરતો-કરતો પોતાને ઘેર પહોંચી ગયો. તેને કોઈ ઓળખી ન શક્યું. તેણે આંગણામાં ઊભા રહીને ભિક્ષા માગી, પણ ભિક્ષા આપવી તો દૂર રહી, તેના પિતાએ તેને ગાળો દીધી. પોતાના પુત્રની દીક્ષા પછી ભિક્ષુમાત્ર પ્રત્યે તેમને ઘૃણા થઈ ગઈ હતી. આ લોકો મજ્જતનું ખાનારા, કોઈનાં ઘર ઉજાડનારા ભારરૂપ છે તેવી ધારણા તેમની બંધાઈ ગઈ હતી, એટલે ભિક્ષુને જોતાં જ તેમનો ક્રોધ ભડકી ઊઠતો. કશું ન મળવાથી નિરાશ થઈને તે પાછો જતો હતો ત્યાં ઘરની દાસી કાલનો વાસી ભાત ફેંકી દેવા બહાર નીકળી. રટ્ઠપાલે તેને વિનંતી કરી કે “આ ભાત મારા પાત્રમાં નાખી દે. મારા કામમાં આવશે.”

દાસીએ તે વાસી ભાત રટ્ઠપાલના પાત્રમાં નાખ્યો, પણ તે તેને ઓળખી ગઈ. “અરે! આ તો આપણા નાના માલિક છે!” એવું સમજીને તે દોડતી ઘરમાં ગઈ અને બધાંને સમાચાર આપ્યા. બધાં હર્ષિત થઈ ગયાં, દોડતાં બહાર આવ્યાં, પણ રટ્ઠપાલ વિદાય થઈ ચૂક્યો હતો. માતા-પિતા પાછળ-પાછળ ગયાં, તો રટ્ઠપાલ વનમાં વૃક્ષ નીચે બેસીને પ્રસન્નતાથી વાસી ભાત ખાતો હતો. પિતાનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું: “નખોદ જાય આ નિર્વાણનું! લોકોને એક કાલ્પનિક લક્ષ્ય માટે કેવાકેવા રવાડે ચઢાવી દીધા છે!” રટ્ઠપાલને ઘરે પાછા ફરવા બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ન માન્યો. અંતે આવતી કાલે ભિક્ષા લેવા આવવાનું આમંત્રણ આપી પિતા ઘરે ગયા.

બીજા દિવસે રટ્ઠપાલ ચીવર ધારણ કરીને પોતાના પિતાના ઘરે ગયો. પિતાએ ભવ્ય આયોજન કર્યું હતું. આસન ઉપર સોનું પાથરી દીધું હતું, ચારે તરફ સોનું જ સોનું હતું. રટ્ઠપાલની પૂર્વપત્ની પણ સોળ શણગાર સજીને સત્કાર માટે તૈયાર હતી. રટ્ઠપાલને બીજી પત્નીઓ પણ હતી. બધી પત્નીઓ આગતા-સ્વાગતા કરી રહી હતી. રટ્ઠપાલે બધી પત્નીઓને “બહેનો” કહીને બોલાવી. તેથી બધી ચક્કર ખાઈને મૂર્છિત થઈ ગઈ. એકને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેણે પોતાના પૂર્વપતિ રટ્ઠપાલને પૂછ્યું: “એ અપ્સરાઓ કેવી છે, જેને મેળવવા તમે બ્રહ્મચર્ય પાળી રહ્યા છો અને પત્નીને બહેન બનાવી રહ્યા છો?”

ઘરનું દૃશ્ય બહુ કરુણ થઈ ગયું. માતા-પિતા અને પત્નીઓની દશા ગમે તેના હૃદયને હચમચાવી નાખે તેવી હતી. અંતે ભોજન કરીને રટ્ઠપાલ પાછો પોતાના ઉતારે ચાલ્યો ગયો. સંસાર દુઃખમય છે, પણ ઘણાં દુઃખો તો માણસોએ પેટ ચોળીને ઊભાં કરેલાં હોય છે.

કોઈ પણ લાભદાયી સંસ્થા કે સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ ઝનૂનપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેમાં અનેક અનિષ્ટોનો પ્રવેશ થઈ જતો હોય છે. સંસ્થાપ્રવેશ વ્યક્તિની પાત્રતા ચકાસીને જ થવો જોઈએ. પૂરેપૂરી કસોટી પછી – પૂરા ટકોરા માર્યા પછી જ ઘડો પાણી ભરવાના કામમાં લેવાય. ટકોરા માર્યા વિના જ બધા ઘડાને સ્વીકારી લેવાથી કાચા ઘડાઓનો પણ પ્રવેશ થઈ જાય, જે થોડા જ સમયમાં ફૂટી-ફાટી જતા હોય છે. આમ પાત્રતા વિના જ પ્રવેશેલા શિષ્યો પણ થોડા જ સમયમાં નવા પ્રશ્નો ઊભા કરી દેતા હોય છે.

સારનાથમાંથી ધર્મચક્રપ્રવર્તન કર્યા પછી જોતજોતાંમાં તથાગતના શિષ્યોની સંખ્યા કૂદકે ને ભૂસકે વધવા માંડી હતી. જે કોઈ સંપર્કમાં આવે તેને દીક્ષા આપી દેવી તેને જ ધર્મચક્રપ્રવર્તન સમજી લેવાયું હતું. પણ આમાંથી બે અનિષ્ટો ઊભા થયાં હતાં: 1. એક તો ઘણા રોગીઓ ભિક્ષુઓ થઈ જવા લાગ્યા. અને 2. કેટલાક અપરાધીઓ સજા ભોગવવી ન પડે તેવા લાભ માટે પણ ભિક્ષુઓ થવા લાગ્યા. ચાળણી વિનાનું અનાજ દળવા મોકલો તો તેમાં કાંકરા તો આવે જ આવે.

જૂની ઘરડી થયેલી સંસ્થાઓમાં ઘણાં અનિષ્ટો આવી જતાં હોય છે, પણ આ તો નવી – તાજી સંસ્થા હતી, તેમાં પણ અનેક અનિષ્ટો દેખાવા લાગ્યાં હતાં.

ત્યારે તબીબી સારવાર બહુ ઓછી હતી. લોકો બીમાર થઈને રિબાઈ-રિબાઈને મરી જતાં. તેમાં પણ સંક્રામક રોગો ઘણા હતા. એન્ટિબાયોટિક દવાઓની શોધ થઈ ન હતી, તેથી આવા રોગો મહાવિનાશ કરી નાખતા. કેટલાય અસાધ્ય રોગીઓ ભિક્ષુ થઈ જતા. ખાસ કરીને જેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરનારું કોઈ ન હોય તેવા લોકો ભિક્ષુસંઘનો આશરો લઈને જેટલું જિવાય તેટલા દિવસ ભોજન તો મળે, તેમ સમજીને પણ સંઘમાં પ્રવેશ કરી જતા.

ભિક્ષુસંઘના મોટા ભિક્ષુઓમાં મહાકાશ્યપનું નામ પહેલું આવે. તેમને ચર્મરોગ થયો હતો. ચર્મરોગ સંક્રામક હોય, જોતજોતાંમાં પૂરા સંઘમાં ફેલાઈ જાય, તેથી મહાકાશ્યપ પોતે જાતે જ સંઘથી અલગ એક ઝાડ નીચે રહેતા હતા. ડાહ્યો રોગી પોતે જ પોતાના રોગથી પરિવારને બચાવવા અલગ ખસી જતો હોય છે.

મહાકાશ્યપ જે ઝાડ નીચે બેઠા હતા તેમની આજુબાજુ બીજા પણ ચારપાંચ ભિક્ષુઓ બેઠા હતા. બધા ચેપી રોગથી ગ્રસ્ત હતા. રાજગૃહનો રાજા બિમ્બિસાર અવારનવાર બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવા વેળુવનમાં આવતો. તેણે વૃક્ષ નીચે મહાકાશ્યપ વગેરે ભિક્ષુઓને ઉદ્વિગ્ન ચહેરે બેઠેલા જોઈ નજીક જઈને જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કોઈ ગમે તેટલો આત્મવાદી હોય તોપણ દેહની અસર તો તેના ઉપર પડવાની જ. ‘હું દેહ નથી’ તેમ કહી દેવાથી દેહના ધર્મોથી – પ્રભાવથી મુક્ત થઈ જવાતું નથી. ખરેખર તો ચિત્તની શાંતિ-અશાંતિ માટે પણ આરોગ્ય-અનારોગ્ય મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે.

રાજા બિમ્બિસારને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તરત જ તેમણે આવા રોગીઓની દવાની વ્યવસ્થા કરાવી. સત્તાની ખુરશી પ્રશ્નો ઉકેલવામાં મહત્ત્વનો પ્રભાવ ધરાવતી હોય છે, પણ તથાગતે સૌની સલાહ લઈને નક્કી કર્યું કે હવે પછી અસાધ્ય રોગીને – ખાસ કરીને સંક્રામક રોગીઓને ભિક્ષુદીક્ષા આપવી નહીં. પહેલાં પૂરી તપાસ કરીને આરોગ્ય સારું હોય તેને જ દીક્ષા આપવી.

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ બન્યો.

ભિક્ષુઓ આહારવસ્ત્રાદિ લોકોની પાસેથી પૈસા વિના મેળવી લેતા હતા. પણ આવાસ માટે લાકડાંની જરૂર પડતી. વેળુવનની બાજુમાં જ રાજ્યની માલિકીનું મોટું વન હતું. ઘણા ભિક્ષુઓ તેમાંથી ઇમારતી લાકડાં લઈ આવતા. બધા એમ સમજતા કે જે રાજ્યનું તે આપણું જ કહેવાય. જીવનનિર્વાહની પાંચ કક્ષાઓ છે: 1. મફતનું, 2. માગીને, 3. ચોરીને, 4. લૂંટીને અને 5. હક્કનું. આમાં જે છેલ્લું છે તેના

ઉપર જોઈએ તેવો ભાર ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ અપાતો નથી. તેથી બાકીના ચાર પ્રકારવાળા માણસો ભારતમાં બહુ મળે છે. ખરેખર તો હક્કનું જ ખવાય, હરામનું તો ન જ ખવાય તેવો દબાણભર્યો ઉપદેશ જોઈએ તેવો અપાતો નથી.

બે ભિક્ષુઓ લાકડાના બે થાંભલા લઈને આવતાં ચોકીદારો દ્વારા પકડાઈ ગયા. મોટો ખળભળાટ મચી ગયો. કાયદા પ્રમાણે તેમને દશ વર્ષની સજા અને સો-સો ફટકા દંડ થાય, પણ અંતે રાજાએ દબલ કરી અને ભિક્ષુઓ માટે ગમે તેવો અપરાધ કર્યો હોય તોપણ સજા માફ કરવાનો વટહુકમ બહાર પાડી દીધો. બંને ભિક્ષુઓ છૂટી ગયા. પણ તે પછી ઘણા અપરાધીઓ સજાથી બચવા માટે ભિક્ષુ થઈ જવા લાગ્યા, તેથી ભિક્ષુસંઘમાં અપરાધીઓનો ભરાવો થઈ ગયો. એક ઉદાહરણ લઈએ.

વૈશાલીમાં વસતી લિચ્છવીકુળની સુપ્રિયા નામની સ્ત્રીએ વ્યભિચાર કર્યો. વ્યભિચારમાં તે પકડાઈ ગઈ. આ દોષ પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવે છે. ધર્મ, સમાજ અને રાજસત્તાએ આને નેસ્તનાબૂદ કરવા ભારે પ્રયત્નો કર્યા છે તોપણ તે સંપૂર્ણ નેસ્તનાબૂદ થઈ શક્યો નથી. વ્યભિચારની સજા મોત હતી. સુપ્રિયાની ફાંસી નક્કી હતી. તેણે તેમાંથી છૂટવા ઉપાય વિચાર્યો. જો તે રાજગૃહીના રાજ્યમાં જતી રહે અને ભિક્ષુણી થઈ જાય તો પછી ફાંસી ન થાય. આયોજનપૂર્વક તે વૈશાલીના રાજ્યમાંથી નદી પાર કરીને ગમે તેમ મગધના રાજ્યમાં પેસી ગઈ. ત્યાં ભિક્ષુણીસંઘમાં દીક્ષિત પણ થઈ ગઈ. હવે તે ફાંસીથી મુક્ત થઈ ગઈ, કારણ કે ભિક્ષુઓને સજા કરાતી નહીં. આવા અપરાધ-રાહત-કાયદાઓથી પણ કેટલાક અપરાધીઓ ભિક્ષુસંઘમાં જોડાવા લાગ્યા હતા.

રાજા બિમ્બિસાર અને રાજકુમાર અજાતશત્રુને આવી બાબતોમાં મોટો મતભેદ હતો. અજાતશત્રુને આવા એકપક્ષી કાયદા ગમતા નહીં. અસંતોષપૂર્વક તે પિતાના શાસનને સહન કરતો હતો.

પ્રત્યેક સંસારી સદ્ગૃહસ્થની ઇચ્છા પોતાનો વંશ ચાલતો રહે એવી હોય જ છે. તેથી તો તે લગ્ન કરે છે. પશુ-પક્ષીઓ પણ પોતાના વંશની વૃદ્ધિ માટે કામોપભોગ કરતાં હોય છે. જો વંશવૃદ્ધિની અને કામોપભોગની પ્રબળતાની આવશ્યકતા જ ન હોય તો કોઈ પુરુષ લગ્ન કરે જ નહીં અને આ બે ઇચ્છાઓ જે સ્ત્રીથી પૂરી થતી ન હોય તેવી સ્ત્રીને પરણીને કદી કોઈ પુરુષ સુખી ન થાય. માણસમાં અને પશુ-પક્ષીઓમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ છે. પશુ-પક્ષીઓને સંતાનભૂખ તો હોય છે, પણ તેમને સુસંતાન કે કુસંતાનની ચિંતા નથી હોતી, તેથી તેમનાં સંતાનોની કોઈ જ્યોતિષી જન્મકુંડળી નથી બનાવતા, પણ માણસ માટે તો સુસંતાન જરૂરી છે. જો કુસંતાન પેદા થાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય.

રાજા બિમ્બિસાર બેઠાબેઠા ચાકુથી સફરજન કાપીને ખાઈ રહ્યા હતા. તેવામાં તેમની આંગળી કપાઈ ગઈ. ઘડઘડ લોહી નીકળવા માંડ્યું. પાસે બેઠેલી રાણીએ તરત જ તે આંગળી પોતાના મોઢામાં મૂકીને લોહી ચૂસવા માંડ્યું. રાજાને નવાઈ લાગી કે રાણી આમ કેમ કરે છે. રાણી ત્યારે સગભાઈ હતી. આ અવસ્થામાં ખરાં-ખોટાં દોહદ-ઇચ્છા થયા કરતાં હોય છે. રાણીએ કહ્યું કે કેટલાય દિવસથી મને તમારું લોહી પીવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી તે આજે પૂરી થઈ. રાજાએ જ્યોતિષીઓને બોલાવીને રાણીની ઇચ્છાનો અર્થ જાણવા માગ્યો, તો જ્યોતિષીઓએ કહ્યું: “આ ઇચ્છા રાણીની નથી, ગર્ભસ્થ બાળકની છે. તે બાપનું લોહી પીશે.”

જ્યોતિષીઓની વાત સાંભળીને રાજા-રાણી બંને ચકિત થઈ ગયાં. “આ ગર્ભનો નાશ કરી નાખવો જોઈએ” – બધાએ સલાહ આપી, પણ રાજા ન માન્યા. “લોકો ભલે ગમે તે કહે, પણ મારો પુત્ર એવો નહીં થાય, મહાન થશે.” માતા-પિતાનો સંતાનમોહ સંતાનના દોષોથી દૂર રાખે છે. મોહ વિનાનું જીવન કદાચ દોષદષ્ટિભર્યું થઈ જાય અને દોષદષ્ટિ આંતરબાહ્ય ઘૃણા જ ઘૃણા ફેલાવતું હોય છે. મોટા ભાગના નિર્મોહીઓ પત્ની અને પરિવારના દ્રોહી થઈ જતા હોય છે. તેઓ પત્ની-પરિવારને સુખી કરી શકતા નથી અને પત્ની-પરિવાર દ્વારા પોતે પણ સુખી થઈ શકતા નથી. અંતે રાણીને પ્રસૂતિ થઈ. ચારેતરફ ધૂમધામ મચી ગઈ. ખૂબ મીઠાઈઓ વહેંચાઈ. જેમની પ્રસૂતિમાં બહુ મીઠાઈઓ વહેંચાતી હોય છે અને ખૂબ ધૂમધામ મચાવાતી હોય છે તેવાં સંતાનો માતા-પિતાને સુખ દેનારાં ભાગ્યે જ બનતાં હોય છે.

પુત્રનું નામ અજાતશત્રુ રાખવામાં આવ્યું. એક વાર એવું બન્યું કે અજાતશત્રુ એક વર્ષનો થયો હશે અને તેની આંગળી પાકી. ભયંકર બળતરા બળે. ચીસો પાડે. રાત્રે સુવાય નહીં, સૂવા દે નહીં. રાજાએ પાય ઝરતી તેની આંગળી પોતાના મોઢામાં રાખી, જેથી તેને ઊંઘ આવી ગઈ. તેની ઊંઘ બગડે નહીં અને તેને પીડા ન થાય એટલા માટે જરાય પડખું ફર્યા વિના બિમ્બિસારે આખી રાત તેની આંગળી મોઢામાં મૂકી રાખી. ભગવાને મોહ બનાવ્યો ન હોત તો ખરેખર તો એકે છોકરું ઊછરીને મોટું થાત જ નહીં. મોહમાં જ જીવન છે. તેમાં જ ત્યાગ અને બલિદાન છે. નિર્મોહીઓ એકાકી જીવન તો જીવી શકે, કોઈ ગુફામાં પુરાઈને જીવન પૂરું કરી શકે, પણ બલિદાન ન આપી શકે. ભગતસિંહ જેવા માતૃમોહની પ્રબળતામાં ફાંસીએ લટકી જાય એ યાદ રાખવું જોઈએ.

અજાતશત્રુ જુવાન થઈ ગયો. હવે તેને દેવદત્તની સંગત મળી. દેવદત્ત ભિક્ષુ બન્યો તે પહેલાં સિદ્ધાર્થનો સાળો હતો. સિદ્ધાર્થની પત્ની યશોધરાનો તે સગો ભાઈ થતો હતો. જોકે તેણે બુદ્ધની દીક્ષા લીધી હતી તોપણ અંદરખાનેથી તે બુદ્ધનો વિરોધી પણ હતો. આ દેવદત્ત અજાતશત્રુને રાતદિવસ ગાદી પચાવી પાડવાની કાનભંભેરણી કર્યા કરતો હતો. અજાતશત્રુને તેની સલાહ ગમતી હતી. દેવદત્તની યોજના હતી કે જો અજાતશત્રુ રાજા થઈ જાય તો બુદ્ધનું કાસળ કઢાવી પોતે સંઘનો અધ્યક્ષ થઈ જાય. તેની પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી જ. અંતે અજાતશત્રુએ ષડ્યંત્ર રચીને બિમ્બિસારને જેલમાં પૂરી દીધા અને પોતે ગાદીએ ચઢી બેઠો. મથુરાના કંસે પણ પિતા ઉગ્રસેન અને માતા રોહિણીને કારાવાસમાં પૂરી દીધાં હતાં. તેમને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરાવવા શ્રીકૃષ્ણે રાજસભામાં કંસની હત્યા કરી નાખી હતી અને ફરીથી ઉગ્રસેનને ગાદીએ બેસાડ્યા હતા. અહીં એવું ન થયું. અજાતશત્રુ પિતાને રિબાવી-રિબાવીને મારવા માગતો હતો. તેણે જેલમાં આહાર આપવાનો બંધ કરાવી દીધો. તેને ચપટી આહાર આપવા રાણી જ્યારે મળવા જતી ત્યારે પોતાના અંબોડામાં ભાત છુપાવીને લઈ

જવા લાગી. તે પકડાઈ જવાથી ભાત બંધ થયા તો રાણીએ બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી. પોતાના શરીર ઉપર એટલો બધો મેકઅપ કરતી કે તેને ઉખાડીને તેનો આહાર બનાવી દેવાતો. અંતે રાણીને મળવા જવાની જ મનાઈ કરવામાં આવી. ભૂખ-તરસથી તડપી-તડપીને બિમ્બિસાર જેલમાં જ મરણ પામ્યા. ન તેની કોઈ ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી, ન ભવ્ય અગ્નિદાહવિધિ થયો. આવા પુત્રો હોય તે કરતાં તો વાંઝિયા મરી જવું સારું.

બધાં દુઃખોનું મૂળ મોહને માનવામાં આવે છે. પણ જીવનનું મૂળ પણ મોહ જ છે. મોહ નથી તો જીવન નથી. નિર્મોહીને જીવન ન હોય. તે યંત્રવત્ હાલતા-ચાલતા મડદાની માફક શ્વાસ લીધા કરે. બિમ્બિસારની રાણીને જો પતિમોહ ન હોત તો પતિ માટે છેવટની ઘડી સુધી સાથીદાર બની શકી ન હોત. વિશાળ જનસમૂહમાં કોઈ એકાદ વ્યક્તિ નિર્મોહી થઈ જાય તો તે પૂજ્ય થઈ જાય, કારણ કે બધા મોહમાં ડૂબેલા છે અને પોતે તરતો માણસ છે તેવું તે વારંવાર પ્રસ્થાપિત કરે છે અને લોકો સ્વીકારે પણ છે. પણ જો બધા જ નિર્મોહી થઈ જાય તો જીવવું મુશ્કેલ થઈ જાય. નિર્મોહીનું જીવન પણ મોહી લોકોના આપેલા આહાર-આવાસથી ચાલતું હોય છે. નિર્મોહી પણ પોતાના પ્રત્યે મોહ રાખનારા ટોળાથી ધન્યતા અનુભવતો હોય છે. એટલે મોહ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં જીવન માટે જરૂરી છે. યોગ્ય પાત્ર અને યોગ્ય કાળ પૂરતો મોહ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ, પરિવારત્યાગ અને પત્ની-પુત્ર-ત્યાગ કરી મહા-ભિનિષ્ક્રમણ કર્યું હતું. તેને હવે સાત વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. સિદ્ધાર્થ તો ઘર-પરિવારને ભૂલી ગયા હતા, કારણ કે નવું લક્ષ્ય અને નવા સંબંધો જૂની દુનિયાને ભુલાવી દેતાં હોય છે. જેમને નવું લક્ષ્ય કે નવા સંબંધો નથી હોતા તે જૂના સંબંધોને ભૂલી શકતા નથી. સક્ષમ વ્યક્તિઓ જ્યાં જાય ત્યાં એમના માટે નવા સંબંધો તૈયાર જ હોય છે. જૂના સંબંધોને મરણપર્યંત નિભાવવા એ પણ એક ખાનદાની કહેવાય. ગરજ વિનાના જૂના સંબંધોને દફનાવી દેવા તેથી શાંતિ તો મળે, પણ સંબંધભંગનો દોષ પણ મળે.

રાજા શુદ્ધોદન, મહારાણી ગૌતમી, યશોધરા અને રાહુલ હજી પણ સિદ્ધાર્થને જોવા તડપી રહ્યાં હતાં. પુત્ર ક્યારે આવે અને મનભરીને હું તેને જોઈ લઉં પછી મરું તો વાંધો નહીં! રાજા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. તેમને ખબર પડી કે સિદ્ધાર્થ તો હવે બુદ્ધ થઈ ગયા છે અને હજારો ભિક્ષુઓનો સંઘ લઈને ઉપદેશ આપે છે. તેઓ રાજગૃહમાં જ આવેલા છે. તેમને બોલાવી લાવવા રાજાએ બે ડાહ્યા મંત્રીઓને મોકલ્યા. બંને ડાહ્યા મંત્રીઓ રાજગૃહમાં બુદ્ધ પાસે ગયા. ત્યારે બુદ્ધ દેશના આપી રહ્યા હતા. બધા ભિક્ષુઓ એકધ્યાનથી ઉપદેશ સાંભળી રહ્યા હતા. ચાલુ પ્રવચનમાં વિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ તેવી વિવેકપૂર્ણ સભ્યતાને માનનારા બંને પ્રધાનો એક તરફ ઊભા રહીને પ્રવચન સાંભળવા લાગ્યા. બુદ્ધની વાણી ધીરગંભીર અને મોહક હતી. શ્રોતા ઉપર તરત જ તેનો પ્રભાવ પડતો. વ્યક્તિના પ્રભાવ પછી વાણીનો પ્રભાવ શ્રોતાઓને જકડી રાખવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. છેક છેવટમાં ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ શ્રોતાઓ ઉપર જામતો હોય છે. જે લોકો દૂરથી આવીને છટાદાર પ્રવચન આપીને ચાલ્યા જતા હોય છે તેમના ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ બાકી રહેતો હોય છે, પણ જેઓ સ્થાયી રહીને ઉપદેશ આપતા હોય છે તેમના ચારિત્ર્યનો ભાગ પણ ઊપસી આવતો હોય છે.

પ્રવચન સાંભળીને બંને પ્રધાનો તરબોળ થઈ ગયા. તેઓ એટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા કે રાજાનો સંદેશો આપીને બુદ્ધને કપિલવસ્તુ લઈ જવાની જગ્યાએ બંનેએ ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી. બુદ્ધ બંનેને ઓળખી ગયા અને તરત જ પાકેલા ફળને તોડી લેવાય તેમ સારિપુત્રને બોલાવીને બંનેને ચીવર પહેરાવી દીધાં.

રાજા શુદ્ધોદન તો બંને પ્રધાનોની રાહ જોતા જ રહી ગયા. જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે બંને પ્રધાનોએ દીક્ષા લઈ લીધી છે ત્યારે તેમને આઘાત લાગ્યો. રાજ્યના શ્રેષ્ઠતમ ડાહ્યા પ્રધાનો ઓચિંતા આમ વિદાય થઈ જાય તો રાજતંત્ર ભાંગી પડે. તેમણે ખાસો સમય આપીને, બીજી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી જ દીક્ષા લેવી જોઈએ તેવું શુદ્ધોદનને લાગતું હતું. બીજી તરફ બંને પ્રધાનોના પરિવારો કપિલવસ્તુના રાજમહેલમાં જઈને ભારે રોકકળ કરવા લાગ્યા. આવી દીક્ષાથી બધા અપ્રસન્ન હતા, પણ શું થાય? બુદ્ધની પાસે કોઈ તાંત્રિક વિદ્યા છે, જેના પ્રભાવથી સંપર્કમાં આવનાર તરત જ પ્રભાવિત થઈને દીક્ષા લઈ લે છે તેવું લોકો માનવા લાગ્યા.

રાજાએ બુદ્ધના જૂના ગોઠિયા મિત્ર કાળુદાયીને આ કામ સોંપવાનું નક્કી કર્યું. મૂળમાં તેનું નામ ઉદાયી હતું પણ તેનો રંગ કાળો

હોવાથી લોકો તેને કાળુદાયા કહેતા. કાળુદાયાએ લગ્ન કર્યા ન હતાં. કાંઈક વૈરાગ્યથી અને કાંઈક પોતાના કદરૂપાપણાથી તે લગ્નજીવનમાં જોડાયો ન હતો. કદરૂપા માણસે કદી પણ રૂપાળી સ્ત્રીને પરણવું ન જોઈએ. સ્ત્રીઓ રૂપગર્વિતા હોય છે. રૂપગર્વિતા પત્ની પતિને તુચ્છ તણખલા બરાબર માનીને તેની ઉપેક્ષા કરે. પત્નીની ઉપેક્ષા એ હડહડતું અપમાન કહેવાય. આવું રોજનું અપમાન મરણથી પણ વધારે દુઃખ દેનારું થઈ શકે છે.

રાજાના આગ્રહથી કાળુદાયા જીતવનમાં ગયો અને ત્રણ દિવસ સુધી સંતાઈને બુદ્ધનાં પ્રવચનો સાંભળતો રહ્યો. અંતે તે પણ દીક્ષા લેવા તૈયાર થઈ ગયો. બુદ્ધે મૌદ્ગલ્યાયનને બોલાવીને તેને દીક્ષા આપી દીધી. આમ જે ગયો, જેટલા ગયા તે બધા દીક્ષિત થઈ ગયા. આ બધા સમાચારો જાણીને કપિલવસ્તુના લોકો નારાજ થવા લાગ્યા હતા. રાજ્યનું યુવાધન અને કીમવર્ગ જો આ પ્રમાણે ભિક્ષુ થઈ જાય તો રાષ્ટ્રની કફોડી દશા થઈ જાય. બધાની ચિંતા સાચી હતી, પણ નિર્વાણનું લક્ષ્ય રાષ્ટ્ર કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનું હોવાથી બુદ્ધ બધાને ધડાધડ ભિક્ષુ બનાવી રહ્યા હતા.

અંતે બુદ્ધ પોતે જ વિશાળ ભિક્ષુસંઘની સાથે કપિલવસ્તુ જવા પ્રયાણ કર્યું. રાજગૃહથી કપિલવસ્તુ 600 કિ.મી.નું અંતર બે મહિનામાં કાપીને બુદ્ધ કપિલવસ્તુ પહોંચી ગયા. રાજા અને પ્રજાએ ખૂબ ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. સાવકી માતા ગૌતમી તો હરખઘેલી થઈ ગઈ હતી. રાજપરિવાર માટે આઠ વર્ષ પછી પોતાનો પુત્ર પાછો વતનમાં આવી ગયો હતો, તો પ્રજાને ઉત્સુકતા હતી કે સિદ્ધાર્થ કેવો ભિક્ષુ થયો છે!

બુદ્ધે ન્યગ્રોધવનમાં ઉતારો કર્યો. સૌને ભાવપ્રેમ સ્વીકાર કરીને વિદાય કર્યા. બધું બદલાઈ ગયું હતું. આ જ કપિલવસ્તુની ધૂળમાં સિદ્ધાર્થે 29 વર્ષ વિતાવ્યાં હતાં. હવે તેઓ 37 વર્ષના થઈ ગયા હતા, પણ હવે તેઓ સિદ્ધાર્થ નહીં, બુદ્ધ હતા. રાજપરિવાર તથા લોકોને જૂની આંખે જોયેલા સિદ્ધાર્થની જગ્યાએ બુદ્ધને સ્વીકારવા એ બહુ કઠિન કામ હતું. જૂના સંબંધો ઉપર નવા સંબંધોનું પ્લાસ્ટર જલદી જામતું નથી.

બીજો દિવસ થયો. બુદ્ધ ભિક્ષાપાત્ર હાથમાં લઈને ઘરેઘરે ભિક્ષા માગવા નીકળી પડ્યા. હાહાકાર થઈ ગયો. જેમણે દશ્ય જોયું તે બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. રાજા સ્વયં દોડતા આવ્યા. “આપણે ક્ષત્રિય છીએ, આપણાથી ભીખ ન મગાય. મારા મહેલે ચાલો. હું બધાને જમાડીશ. આ રીતે તો હું લાજ મરું છું.” રાજાએ બુદ્ધને બહુ સમજાવ્યા, પણ બુદ્ધ ન માન્યા. તેમણે કહ્યું: “ભિક્ષુને કુળગૌરવ ન હોય. અમારું કુળ ભિક્ષુઓનું છે. ભીખ માગીને ખાવાથી અહંકાર ઊતરે છે. હું હવે શાક્ય ક્ષત્રિય નથી.”

બુદ્ધની વાત સાંભળીને રાજા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભીખના રોટલા ખાવા એ ગૌરવ કહેવાય કે લજ્જા કહેવાય? તેઓ નક્કી કરી શકતા ન હતા. ભારતમાં ભિક્ષાવૃત્તિને ગૌરવનું સ્થાન આપવામાં શ્રમણોનો મોટો ફાળો કહેવાય. તેની માઠી અસર તરીકે દેશમાં મફતખોરી વધી ગઈ. અંતે બીજા દિવસે રાજાને ઘરે ભિક્ષા કરવા જવું તેવું આમંત્રણ બુદ્ધે સ્વીકાર્યું.

જ્યાં રાષ્ટ્ર હોય ત્યાં રાજધાની પણ હોય અને જ્યાં રાજધાની હોય ત્યાં રાજમહેલ પણ હોય. રાજમહેલ અને રાજા બંને અસામાન્ય હોવાં જોઈએ. તેમને ઓળખાવવાં ન પડે. તે સ્વયંભૂ ઓળખાઈ જાય. સામાન્યની ઓળખાણ હોય, અસામાન્યની ન હોય. તારા ઓળખવા પડે, સૂર્યને ઓળખાવવાની જરૂર જ ન હોય. જે લોકો અસામાન્યને ત્યજીને સામાન્ય – અતિસામાન્યને રાજા બનાવે છે તેઓ પસ્તાતા હોય છે. પ્રત્યેક પ્રજામાં થોડાક તો અસામાન્ય માણસો હોય જ છે, પણ તેમને ઓળખવા અને સ્વીકારવા કઠિન હોય છે. આવી ઓળખ અને આવી સ્વીકૃતિ ધરાવનારી પ્રજા પણ અસામાન્ય કહેવાય.

શાક્ય રાજ્યની રાજધાની કપિલવસ્તુ છે. અહીં કેટલાય રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું છે, તેમનો ભવ્ય મહેલ છે, જે આપોઆપ ઓળખાઈ જાય છે. વ્હાઈટહાઉસ કે તાજમહેલની ઓળખ આપવાની ન હોય. જેવો મહેલ તેવો જ તેમાં રહેનારો રાજા પણ સ્વયંભૂ ઓળખવાળો હોય. કદાચ કોઈ ઠિંગુજી મહેલમાં પેસી જાય કે ખુરશી ઉપર ચઢી બેસે તો તે રાષ્ટ્ર અને મહેલ માટે રોતો કાળ કહેવાય.

આજે આ ભવ્ય મહેલમાં બુદ્ધ ભિક્ષા માટે પધારવાના છે. મહેલને ખૂબ શણગાર્યો છે. સુંદરને જ શણગાર હોય, બેડોળને શણગાર પણ વધુ બેડોળ બનાવે. મહેલના દરવાજે રાજા શુદ્ધોદન, રાણી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી અને બધા મંત્રીઓ ઊભાં છે. અતિથિનું સ્વાગત કરવા બધાં થનગની રહ્યાં છે. માત્ર યશોધરા અને રાહુલ જ નથી. યશોધરા ધૂંઆપૂંઆ થઈને પોતાના ઓરડામાં આંટા મારી રહી છે. આઠ વર્ષનો નાનો રાહુલ કશું સમજ્યા વિના ટગર-ટગર જોઈ રહ્યો છે. કેટલાંક બાળકો પિતા મરી જવાથી નબાપાં થઈ જતા હોય છે, રાહુલ છતાં પિતાએ નબાપો થઈ ગયો હતો અને યશોધરા છતાં પતિએ વિધવા થઈ ગઈ હતી. પશુ-પક્ષીઓને ભાગ્યશાળી કહી શકાય કે તેઓ મોક્ષના રવાડે નથી ચઢતાં; તેથી તો તેઓ ભરપૂર જીવન જીવી શકતાં હોય છે. માત્ર ને માત્ર માણસજાત જ મોક્ષ અને નિર્વાણના રવાડે ચઢી છે કે ચઢાવવામાં આવી છે અને તેથી હજારોનાં જીવન બરબાદ થઈ ગયાં છે. સાચી આબાદી તેને કહેવાય, જેમાં કોઈને પણ બરબાદ કર્યા વિના આબાદી મેળવી હોય, પણ આવી આબાદી દુર્લભ કહેવાય.

ભિક્ષુસંઘની સાથે જયજયકાર કરતા-કરાવતા બુદ્ધ આવી પહોંચ્યા. ભિક્ષુઓ તાલબદ્ધ રીતે ધૂન ગાતા હતા:

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં શરણં ગચ્છામિ ।

તાલબદ્ધ સંગીતથી વાતાવરણ પવિત્ર અને આદ્વાદક બની ગયું હતું. વાતાવરણ વ્યક્તિને આકર્ષક બનાવે છે.

બુદ્ધ પધાર્યા. એક હાથની વરદ-મુદ્રા – અભય-મુદ્રાથી તેઓ વધુ દિવ્ય લાગતા હતા. શુદ્ધોદન નમી પડ્યા, પગમાં પડ્યા. ધન્ય છે! આ મારો પુત્ર ધન્ય છે! કેટલી બધી આત્મા પ્રસરી રહી છે! સાવકી માતા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પણ પગે લાગી. બધા મંત્રીઓ પણ પગે લાગ્યા. સ્થિતપ્રજ્ઞ રહીને બુદ્ધે બધાને આશીર્વાદ આપ્યા.

યશોધરા નહીં આવે તેની તેમને ખાતરી હતી. તેનો રોષ સાચો હતો. સ્વજનોના સાચા રોષને સહન કરવો એ પણ મહાનતા જ કહેવાય. બુદ્ધ મહાન છે. તેઓ જાતે યશોધરાના ઓરડામાં ગયા. આ ઓરડો તેમનો પરિચિત હતો. વર્ષો સુધી યશોધરા સાથે અહીં લગ્નજીવન જીવ્યા હતા. બધી સ્મૃતિઓ તાજી થઈ ગઈ. પણ આ શું? ઓરડામાંનો પેલો છત્રીપલંગ વગેરે ક્યાં ગયાં? જે દિવસે સિદ્ધાર્થે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો તે દિવસથી જ યશોધરાએ બધું કઢાવી નાખ્યું હતું. ઓરડામાં માત્ર એક ભૂમિ ઉપર પાથરેલું દર્ભાસન હતું. યશોધરા આ દર્ભાસન ઉપર સૂતી હતી. બુદ્ધની તપસ્યાને આખી દુનિયા જાણતી હતી અને વંદન કરતી હતી, પણ યશોધરા જેવી હજારો પત્નીઓની ઘરતપસ્યા કોઈની નજરે ચઢતી ન હતી. સિદ્ધાર્થની તપસ્યા રંગ લાવી. તેઓ બુદ્ધ થઈ ગયા, પણ યશોધરા યશોધરા જ રહી

ગઈ. નથી તેને કોઈ વંદન કરતું કે નથી તે પ્રવચન કરતી. તે પ્રવચન ન કરે તો જ સારું. તેનું પ્રવચન કદાચ કોઈની પોલ ખોલી દે. સ્ત્રીઓ તો મૂંગી જ સારી.

બુદ્ધના ઓરડામાં આવતાં જ રોકી રાખેલી અશ્રુધારાનો ધોધ વહી નીકળ્યો. હવે રડવા સિવાય છેવ શું? બુદ્ધ અહંત છે. અહંતને લાગણી ન હોય. તેઓ સ્થિતપ્રજ્ઞ ઊભા રહ્યા. તેમનું ઊભા રહેવું અને દષ્ટિપાત પણ ઉપદેશ જ કહેવાય.

રાહુલ તો દિફ્ફૂઠ થઈને જોવા લાગ્યો. બુદ્ધ પાછા ફર્યા. યશોધરાએ રાહુલને કહ્યું: “જા, તારા બાપને પૂછ કે મને શો વારસો આપો છે?”

શિખવાડેલો રાહુલ બુદ્ધની પાછળ-પાછળ ગયો અને વારસો માગ્યો. કશું જ બોલ્યા વિના બુદ્ધે પોતાનું કમંડલુ રાહુલને પકડાવી દીધું અને પોતાની સાથે ન્યગ્રોધવન લઈ ગયા. હજી તે આઠ વર્ષનો હતો એટલે તેને શ્રામણેર દીક્ષા આપી દીધી. રાહુલ હવે ભિક્ષુ થઈ ગયો હતો.

યશોધરાએ આઠ વર્ષ ઉપર પતિ ખોયો હતો અને હવે આજે એકનો એક પુત્ર પણ ખોઈ નાખ્યો. રાહુલની પ્રવ્રજ્યા જોઈને શુદ્ધોદન ગુસ્સે થઈ ગયા: “અરે! આ તમે શું કર્યું? કપિલવસ્તુના સિંહાસનને વાંઝિયું કરી નાખ્યું!”

બુદ્ધે બહુ શાંતિથી કહ્યું, “એ સિંહાસનમાં અશાંતિ જ અશાંતિ જ છે. હું એને જે સિંહાસન ઉપર બેસાડીશ તેમાં શાંતિ જ શાંતિ છે.”

શુદ્ધોદનના હૃદયમાં આ વાત ન ઊતરી. તેમણે આક્રોશ સાથે કહ્યું: “હવે પછી સગીર વયના બાળકને તેનાં માતા-પિતાની આજ્ઞા વિના દીક્ષા નહીં આપવાનો નિયમ જાહેર કરો.”

યશોધરાએ હઠ પકડી: “તો પછી મને પણ દીક્ષા આપો. હવે અહીં રહીને હું શું કરીશ?”

બુદ્ધે કહ્યું: “ભિક્ષુસંઘમાં ભિક્ષુણીઓનું સ્થાન નથી. માત્ર પુરુષો જ ભિક્ષુ થઈ શકે, સ્ત્રીઓ નહીં.”

વાત પૂરી થઈ.

વિશ્વના લગભગ બધા ધર્મો શ્રીઓને પુરુષો જેટલી સમાનતા નથી આપતા. કોઈ શ્રી પયગમ્બર નથી થઈ, કોઈ શ્રી ઈશુ કે પોપ નથી થઈ. કોઈ શ્રી તીર્થંકર નથી થઈ. એક મલ્લિકાથને કેટલાક શ્રી માને છે, પણ એ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત નથી. કોઈ શ્રી શંકરાચાર્ય નથી થઈ. લગભગ બધા ધર્મોમાં બધી શ્રીઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં અનુયાયી તો થઈ છે. તેમાં શ્રીઓનો ત્યાગ કરાવનારા મહાન પુરુષોની પાછળ શ્રીઓનાં જ મોટાંમોટાં ટોળાં ફરતાં હતાં અને આજે પણ ફરે છે. કદાચ સમાનતા વ્યાવહારિક કે કુદરતી નહીં હોય. કુદરતી તો નથી જ. એટલે અસમાનતા માટે પહેલો દોષ તો કુદરતને જ દેવો જોઈએ. કુદરત પણ એક વ્યવસ્થા કરે છે, જેના આધારે માનવ જ નહીં, પશુ-પક્ષીઓ વગેરેનું પણ જીવન ચાલે છે. વૈદિક પરંપરામાં તો શ્રીને પુરુષની પૂરક માનવામાં આવી છે. તેને ઘણા-બધા ધાર્મિક અધિકારો નથી. તે વેદમંત્ર ભણી ન શકે, ઓમકાર બોલી ન શકે. સંન્યાસ ગ્રહણ કરી ન શકે, વગેરે-વગેરે. જોકે પાછળથી સુધારકોએ આ બધા અધિકારો શ્રીઓને આપ્યા છે અને અત્યારે અમલમાં પણ છે.

બુદ્ધની સામે પણ શ્રીઓની દીક્ષાનો પ્રશ્ન આવ્યો. પોતાની સાવકી માતા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી સ્વયં ઘણી શ્રીઓને સાથમાં લઈને દીક્ષા લેવા બુદ્ધ પાસે પહોંચી ગઈ. બુદ્ધ ત્યારે કપિલવસ્તુના ન્યગ્રોધ વનમાં નિવાસ કરતા હતા. તેમણે બુદ્ધની પાસે દીક્ષાની યાચના કરી, પણ બુદ્ધે અસ્વીકાર કરી દીધો. તે નિરાશ થઈને રોતીરોતી પાછી ચાલી ગઈ. કહેવાય છે કે તેણે જાતે જ પોતાના વાળ કાપી નાખ્યા અને ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં.

ગૌતમીએ ફરી વાર દીક્ષા માટે પ્રયત્ન કર્યો. હવે બુદ્ધ વૈશાલીમાં રહેતા હતા. ચાલી-ચાલીને ગૌતમીના પગ સૂજી ગયા હતા અને તે ધૂળ-ધૂળ થઈ ગઈ હતી. તેણે બુદ્ધને ફરી વાર પ્રાર્થના કરી, પણ બુદ્ધે બીજી વાર પણ અસ્વીકાર કર્યો. તે નિરાશ થઈને કૂટાગારની બહાર ઊભી રહી ગઈ.

નિરાશ અને ખિન્ન હૃદયથી તેને ઊભેલી જોઈને આનંદ તેની પાસે આવ્યો. બધા સમાચાર પૂછ્યા. મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ કહ્યું કે બુદ્ધ શ્રીઓને દીક્ષા નથી આપતા તેથી હું દુઃખી છું, નિરાશ છું.

અંતે આનંદ વચ્ચે પડ્યો. તેણે બુદ્ધની સામે બહુ દલીલો કરી, જેમાંની મુખ્ય હતી: બ્રાહ્મણો શૂદ્રો અને શ્રીઓને સમાનતાનો અધિકાર નથી આપતા. જો આપણે પણ તેવું જ કરીએ તો પછી તેમાં અને આપણામાં ભેદ શો?

અંતે ઘણી રકઝક પછી બુદ્ધે આઠ શરતો સ્વીકારવાની શરતે શ્રીઓને દીક્ષા આપવાનું સ્વીકાર કર્યું.

તે દિવસે મહાપ્રજાપતિ, યશોધરા, વગેરે 500 શાક્ય શ્રીઓએ નન્દક નામના ભિક્ષુ પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. યશોધરાનું નવું નામ ભદ્રા કચ્ચાના, અર્થાત્ ભદ્રા કાત્યાયના રાખવામાં આવ્યું. ભિક્ષુસંઘમાં એકસાથે પાંચસો ભિક્ષુણીઓનો પ્રવેશ થયો.

જે આઠ નિયમો ભિક્ષુણીઓ માટે વિશેષ કરવામાં આવ્યા તે આ પ્રમાણે હતા:

1. વૃદ્ધ અને જૂની ભિક્ષુણી પણ તરતના નવા મૂંડેલા ભિક્ષુને પ્રણામ કરે. ભિક્ષુ બાળક હોય તોપણ તે ભિક્ષુણીને પ્રણામ ન કરે.
2. જે ગામમાં કોઈ ભિક્ષુ ન હોય ત્યાં એકલી ભિક્ષુણીએ રહેવું નહીં.
3. દરેક પખવાડિયે ઉપોસથનો નિર્ણય ભિક્ષુને પૂછીને કરવો તથા પોતાના દોષો પ્રગટ કરવા.
4. ચોમાસું પૂરું થાય પછી પ્રત્યેક ભિક્ષુણીએ બંને સંઘોને પ્રાર્થના કરી પોતાના દોષો કહેવા વિનંતી કરવી.
5. જે ભિક્ષુણીથી સંઘાદિરોષ દોષ થયો હોય તેણે પંદર દિવસ સુધી સંઘમાંથી બહાર રહેવું.

6. જે કિશોરી શ્રામણોરીએ બે વર્ષ સુધી ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેને બંને સંઘો તરફથી ઉપસંપદા આપવી.
7. ગમે તે કારણ હોય, પણ કોઈ ભિક્ષુણીએ કદી કોઈ ભિક્ષુને ગાળ દેવી નહીં.
8. કોઈ પણ ભિક્ષુણીએ ભિક્ષુને ઉપદેશ આપવો નહીં, પણ ભિક્ષુએ ભિક્ષુણીઓને ઉપદેશ આપવો.

મહાપ્રજાપતિ અને પાંચસો નવી બનેલી ભિક્ષુણીઓએ આ આઠે નિયમોનો સ્વીકાર કર્યો.

બુદ્ધે આનંદને કહ્યું: “તારા આગ્રહથી મેં સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપવાની મંજૂરી આપી છે, પણ હવે મારો ધર્મ પાંચસો વર્ષ જ ટકશે. જો સ્ત્રીઓને દીક્ષા ન આપી હોત તો તે હજાર વર્ષ ટકવાનો હતો.”

આનંદ ચૂપ રહ્યો.

જીવન એક જવાબદારી છે. જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવન જ ન કહેવાય. જવાબદારીમાંથી કર્તવ્યનું નિર્માણ થાય. અને કર્તવ્યપરાયણતા એ જ ધર્મ કહેવાય. આમ જુઓ તો પ્રત્યેક માણસ ઉપર અનેક જવાબદારીઓ હોય જ છે. પણ બધી જવાબદારીઓમાં પોતાને મળેલું કે પ્રાપ્ત કરેલું ઐશ્વર્ય વગેરે કોઈને હસ્તાંતરિત કરી દેવું એ પણ એક મહત્ત્વની જવાબદારી કહેવાય. જેને વારસો કહેવાય છે. વારસો વારસદારને સોંપી દેવો એ કર્તવ્ય કહેવાય. વિમાનનો પાઇલોટ બીજા કુશળ પાઇલોટને જવાબદારી સોંપીને પછી જ નિવૃત્ત થઈ શકે. ઊડતા વિમાને કોઈને જવાબદારી સોંપ્યા વિના જ કોઈ નિવૃત્ત થઈ જાય તો અનર્થ થઈ જાય. આવું જ રાજસત્તાનું કહેવાય. જેને આધીન હજારોનાં જીવન હોય તેને અધવચ્ચે છોડીને ભાગી ન જવાય. કદાચ કોઈ ભાગે તો તે ધર્મભ્રષ્ટ કહેવાય.

રાજા શુદ્ધોદને પોતાના પછી રાજસત્તાનો પૂરો ભાર પુત્ર સિદ્ધાર્થને સોંપવા તેને પાટવી કુંવર જાહેર કર્યો હતો. તેથી તે નિશ્ચિંત હતો પણ સિદ્ધાર્થને વૈરાગ્ય ચઢ્યો અને તેણે ગૃહત્યાગ કરી દીધો. હવે સત્તાનું ખાલીપણું સર્જવાનો ભય ઊભો થયો. પ્રશ્ન ઊભો થાય એટલે ચિંતા ઊભી થાય જ. જેટલો પ્રશ્ન મોટો તેટલી ચિંતા મોટી. જવાબદાર માણસ નિશ્ચિંત હોય જ નહીં.

સિદ્ધાર્થના ગૃહત્યાગથી રાજાને માત્ર પુત્ર ખોવાનું જ દુઃખ ન થયું પણ એક સક્ષમ ઉત્તરાધિકારી ખોવાનું પણ ભારે દુઃખ થયું. પણ રાજા માટે એક બીજો પુત્ર આશ્વાસનનું કારણ હતો. રાણી મહાપ્રજાપતિની કૂખથી એક બીજો પુત્ર થયો હતો. જેનું નામ નંદ રાખવામાં આવ્યું હતું. હવે નંદ વારસદાર થશે અને બધું સંભાળી લેશે તેવી હામથી રાજા જીવન જીવી રહ્યો હતો. હામ વિના જીવન જિવાય નહીં. ખાસ કરીને પાછલી જિંદગીમાં તો હામ જોઈએ જ. રાજા શુદ્ધોદનની હામ હવે નંદ હતો. એટલે જ રાજા-મહારાજા તથા શ્રીમંત લોકોએ હંમેશાં અનેક પુત્રો પેદા કરવા જોઈએ. યુદ્ધમાં કે અકસ્માતમાં કોઈ પુત્ર મરી જાય તોપણ વારસાનો પ્રશ્ન ઊકલી જાય.

નંદ હવે જુવાન થયો હતો. તેને ઉત્તરાધિકારી જાહેર કરીને યુવરાજપદે સ્થાપિત કરી દીધો, એટલું જ નહીં, નંદને લગ્નબંધનથી બાંધી દેવા એક રૂપગુણસંપન્ન શાક્ય કન્યા સાથે તેને પરણાવી પણ દીધો. આવનાર નવી પુત્રવધૂનું નામ ‘જનપદ કલ્યાણી’ હતું. નંદ અને કલ્યાણી લગ્નચોરીમાંથી ચાર ફેરા ફરીને બહાર નીકળ્યાં, તો રાજાની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓ મોટા ભાઈ બુદ્ધને પગે લાગવા આગળ વધ્યાં. લગ્નપ્રસંગે બને ત્યાં સુધી ત્યાગી-વૈરાગી સાધુ-સંતોને બોલાવાય નહીં અને કદાચ કોઈ બોલાવે તો જવાય નહીં એવી ધર્મમર્યાદા ચાલે છે. પણ કેટલીક વાર ભાવના અતિરેકથી મર્યાદાભંગ પણ થઈ જતો હોય છે. પોતાનું ગૌરવ વધારવા અથવા પોતે ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવા સ્વયં ત્યાગીઓ લગ્નપ્રસંગે પહોંચી જતા હોય છે.

બુદ્ધ પણ લગ્નમાં હાજર હતા. સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પરણેલાં પતિ-પત્ની બુદ્ધને પગે લાગવા તેમની આગળ ગયાં અને નમન કર્યું બુદ્ધે પોતાના હાથનું કમંડળ નંદને આપી દીધું સાથે ખભા ઉપરનું ઉપવસ્ત્ર પણ આપ્યું. નંદ પાછળ-પાછળ ચાલવા મંડ્યો. નવવધૂ કલ્યાણી અટકી ગઈ. તેને એમ કે આંગણા સુધી પહોંચાડીને પતિ પાછા ફરશે, પણ પતિ તો બુદ્ધની પાછળ-પાછળ છેક ન્યગ્રોધવનમાં પહોંચી ગયો. પછી તેણે કમંડળ અને ચીવર આપીને પાછા ફરવાની રજા માગી, પણ બુદ્ધે તેને સંસારદુઃખોનો એવો ઉપદેશ આપ્યો અને નિર્વાણ સુખોની એવી વાત સમજાવી કે નંદ ભિક્ષુદીક્ષા લેવા તૈયાર થઈ ગયો. બુદ્ધે તરત જ તેને દીક્ષા આપી દીધી. સૌરાષ્ટ્રમાં મીઠળબંધા રાજપૂતો ધીંગાણે ચઢતા અને પાળિયા થઈને ખપી જતા તેવી કેટલીયે કથાઓ છે. અહીં નંદ ગામરક્ષા માટે કોઈ ધીંગાણે નથી ચઢ્યો, પણ નિર્વાણ પામવા માટે મીઠળબંધો વરરાજા ભિક્ષુ થયો. આ સમાચાર જ્યારે કલ્યાણીએ જાણ્યા ત્યારે તેની આંખે અંધારાં આવી ગયાં. ચક્કર ખાઈને તે ભોંય ઉપર પડી ગઈ. પૂરા રાજપરિવારમાં હાહાકાર થઈ ગયો. શાક્ય રાજ્યનો બીજો યુવરાજ ભિક્ષુ થઈ ગયો હતો.

કપિલવસ્તુથી વિદાય થઈને બુદ્ધે અનુપિયા પહોંચ્યા. રાજા શુદ્ધોદનને બીજા ચાર ભાઈઓ હતા, જેમનાં નામ પૂર્વે આવી ગયાં છે. આ ચારેને એકએક પુત્ર હતો. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: 1. ભૃગુ, 2. કિંબિલ, 3. અનુરુદ્ધ અને 4. ભદ્રીય.

આ ચારે કાકાના પુત્રો પણ તેમની સાથે ચાલતા હતા. આગળ જતાં સિદ્ધાર્થનો સાળો કાકા સુપ્રબુદ્ધનો પુત્ર દેવદત્ત પણ જોડાઈ ગયો. આગળ જતાં ઉપાલિ નામનો નાઈ પણ જોડાયો. આ છ જણા સંઘ આગળ પહોંચી ગયા. પાંચે રાજકુમારોએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણોનું પોટલું બાંધીને ઉપાલિને સોંપ્યું અને તેમાંથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવાની આજ્ઞા આપી, પણ ઉપાલિએ પોટલું વહેતી નદીમાં પધરાવી દીધું. બધા બુદ્ધની પાસે ગયા અને ભિક્ષુદીક્ષા આપવા વિનંતી કરી. બુદ્ધ કદી પણ ભિક્ષુદીક્ષા માટે આવનારને તરછોડતા નહીં. તેમણે તરત જ છયે છને દીક્ષા આપી દીધી. તેમાં સૌપ્રથમ ઉપાલિને દીક્ષા આપી તેથી તે બધાનો સિનિયર – પૂજ્ય થયો. યુવરાજોએ પોતાના વાળંદને વંદન કર્યા. જોકે દેવદત્તને આ ન ગમ્યું, તોપણ સૌની સાથે તેણે પણ વંદન કર્યા.

બધા રાજકુમારો દીક્ષિત થઈ જવાથી રાજસત્તાનું વારસાપદ ખાલી રહી ગયું. શુદ્ધોદનની ચિંતા વધી ગઈ.

ધર્મપ્રચારનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. ધર્મપ્રચાર માટે દેશ-વિદેશ, ગામેગામ, ઘરેઘર ફરી-ફરીને લોકોને ધર્મનો સંદેશો સંભળાવવો અને પોતાની સંખ્યા વધારવી. 2. માત્ર સુખી-શ્રીમંત-વર્ગ સુધી જ ધર્મની વાતો કહેવી. દુઃખી-પછાત-અસંસ્કારી લોકો સુધી જવું નહીં. પેલાં સામે ચાલીને આવે તોપણ તેમને રોકવાં. અને 3. ધર્મપ્રચાર જોર-જુલમ, લોભ-લાલચથી કરવો. જેહાદ જગાવવી અને જીવતા રહેવા માટે ધર્મપરિવર્તન અનિવાર્ય બનાવવું.

બીજી કક્ષા આપણી હિન્દુઓની છે. અહીં હજારો વિદ્વાનો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ, વગેરે છે અને પ્રતિવર્ષ તે હજારો સપ્તાહો, સમૈયા, યજ્ઞો, આયોજનો વગેરે કરે છે, પણ તેમનું ક્ષેત્ર પ્રજાનો સુખી-શ્રીમંત-સંસ્કારી ગણાતો વર્ગ જ હોય છે, નીચેનો પછાત-દલિત, અસ્પૃશ્ય, અશિક્ષિત, અસંસ્કારી વર્ગ નથી હોતો. તેમને દૂર રાખવામાં જ ધર્મની રક્ષા થતી મનાય છે. આ કારણે હિન્દુ ધર્મમાં ધાર્મિક રીતે બે વર્ગ બની ગયા છે. ઉપલો વર્ગ અને નીચેનો વર્ગ. નીચેનો વર્ગ ધીરેધીરે વિદેશી ધર્મો તરફ વળવા લાગ્યો છે. તેનું પ્રમાણ એટલું વધી ગયું છે કે ઉપલા વર્ગને હવે ચિંતા થવા લાગી છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો ઉપલા વર્ગમાં પણ ધર્મનો નહીં, દર્શનનો પ્રચાર કરતા રહે છે; ચોમાસાના ચાર મહિના સુધી માત્ર ‘હું બ્રહ્મ છું’ અને ‘જગત મિથ્યા છે’ એવી અવધારણા ગોખાવવામાં જ પાંડિત્ય જમાવતા-બતાવતા રહે છે, જેનું કશું જ પરિણામ નથી આવતું.

રાજગૃહની પાસે ગૃધ્રકૂટ પર્વત હતો, તેની પાછળ એક ગામ હતું. તેમાં બ્રાહ્મણોનાં સિત્તેર ઘર ત્રીસ પેઢીથી વસેલાં હતાં અને ચીલાચાલુ જીવન જીવતાં હતાં. એક દિવસ બુદ્ધ સ્વયં તે ગામમાં પહોંચી ગયા અને બ્રાહ્મણોની સભા કરી ધર્મપ્રશ્નો પૂછ્યા. તે બધા સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, ઇન્દ્ર, વરુણ, કુબેર, વગેરે પરંપરાનાં દેવી-દેવતાઓની પૂજા કરતા હતા. બુદ્ધે તેમને સમજાવ્યું કે આવી પૂજાથી નિર્વાણ ન મળે. આ સત્યમાર્ગ નથી. નિર્વાણનો સાચો માર્ગ તો મારી પાસે છે.

લગભગ બધા ધર્મો પરલોકવાદી હોય છે અને મોક્ષ, નિર્વાણ કે સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ માટે જ માનવજીવન હોવાનું બતાવે છે, અને પરલોકમાં જે સર્વોચ્ચ લોક છે તે માત્ર અમારી પાસે જ છે અને અમારા દ્વારા જ મળી શકે છે એવું ઠાંસી-ઠાંસીને સમજાવે છે. લગભગ બધા જ ધર્મો એવું પણ સમજાવે છે કે અમારા ધર્મને નહીં માનીને અન્ય ધર્મને માનનારા બધા જ લોકો નરકમાં જવાના છે.

બ્રાહ્મણોના ગામમાં બુદ્ધનો એવો પ્રભાવ પડ્યો કે બધાએ દીક્ષા લઈ લીધી. સિત્તેર બ્રાહ્મણોને ભિક્ષુ બનાવીને આ ટોળાને લઈને બુદ્ધે વિચરણ શરૂ કરી દીધું. થોડા દિવસ થયા હશે ત્યાં આ સિત્તેર બ્રાહ્મણોને પોતપોતાની પત્નીઓ યાદ આવી. ગૃહસ્થોને સૌથી વધુ પત્નીઓ યાદ આવતી હોય છે અને વિયોગકાળમાં પત્નીઓને પતિઓ યાદ આવતા હોય છે. જ્યાં તીવ્ર રાગ હોય ત્યાં તીવ્ર સ્મૃતિ પણ હોય. બધાને થયું કે પાછા ફરી જવામાં સાર છે. આ ભિક્ષુજીવનમાં કશો સાર નથી. આવી વૈચારિક ગડમથલ ચાલવા લાગી. બુદ્ધને તેની ગંધ આવી ગઈ. ટોળું ભેગું કરવું એ કઠિન કામ છે, પણ ભેગા થયેલા ટોળાને કાયમ સાચવી રાખવું એ તેનાથી પણ વધુ કઠિન કામ કહેવાય. જેને સાચવતાં ન આવડે તેનું ટોળું જોતજોતાંમાં વીખરાઈ જાય. ટોળાને સાચવવા વારંવાર વૈરાગ્યનું ઇજેકશન આપતા રહેવું જોઈએ.

સંસાર અનિત્ય છે, નશ્વર છે, ભોગો દુઃખદાયી છે અને સ્ત્રીઓ તો માયારૂપ છે, ફસાવનારી છે. નિર્વાણ જ ખરું જીવન છે. આવી વારંવાર આવૃત્તિ કરીકરીને વાતો સંભળાવવાથી ટોળું સચવાય. બુદ્ધે બધાને વારંવાર આવો જ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. બુદ્ધની વાણીની ચમત્કારિક અસર થઈ. પેલા સિત્તેર બ્રાહ્મણોના વિચારો બદલાઈ ગયા અને તેઓ ભિક્ષુજીવનમાં સ્થિર થઈ ગયા.

સાંસારિક જીવનમાં ભોગસુખની પ્રધાનતા રહે છે. મોટા ભાગે ભોગસુખ રાત્રે ભોગવાતું હોય છે. આખો દિવસ લોકો કામધંધામાં રચ્યાપચ્યા રહે અને રાત્રે ભોગસુખ ભોગવે. ભોગસુખ એટલું પ્રબળ હોય કે તેમાં અંતરાય નાખનાર ઉપર વ્યક્તિને મહાક્રોધ ચઢે. પશુ-પક્ષીઓ તો કામસુખમાં અંતરાય નાખનાર ઉપર હુમલો પણ કરી દેતાં હોય છે. હાથી, સિંહ, પાડો, આખલો, વગેરે જ્યારે કામસુખમાં તત્પર હોય ત્યારે તેમને છંછેડાય નહીં. માણસોનું પણ તેવું જ છે. કામાસક્ત માણસને પણ અવરોધનાર કોપનો ભાજન થઈ શકે છે.

એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રી આખી રાત કામાતુર થઈને પતિની રાહ જોતી રહી, તડપતી રહી, પણ પતિ ન આવ્યો. પતિ જેતવનમાં બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવા જતો રહ્યો હતો. જે લોકો સાધુ-સંતોના સત્સંગ તરફ વળી જતા હોય છે તેમની કામેચ્છા મંદ થઈ જતી હોય છે. મંદ કામેચ્છાવાળું પાત્ર બીજા પાત્રને સંતોષ નથી આપી શકતું. તેથી કલહ થાય છે. પેલા બ્રાહ્મણે આખી રાત બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી સવારે ભિક્ષુઓને પાણી પિવડાવ્યું, તેથી પુણ્ય બંધાયું અને બીજા જન્મે તે વૃક્ષદેવતા થયો. ખરેખર તો આખી રાતના ઉજાગરા કરીને સત્સંગ ન કરાય. આવા ઉજાગરા કરનારા પછી આખો દિવસ ઊંઘતા હોય છે. આમ કરવાથી દરિદ્રતા આવે છે. ભારતમાં ભક્તોની દરિદ્રતાનું એક કારણ આ પણ છે. તેઓ રાત્રે ભજન કરતા હોય છે અને દિવસે ઊંઘતા હોય છે, તેથી ધંધોરોજગાર બરાબર કરી શકતા નથી. ધંધારોજગાર વિના દરિદ્રતા આવે જ.

એક વાર એવું બન્યું કે શ્રાવસ્તીના પૂર્વમાં પાંચસો બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેઓ બધા પોતાનો પરલોક સુધારવા ગંગાતટે જવા નીકળ્યા. ગંગાતટે એક નિર્ગ્રંથ તપસ્વી રહેતા હતા. તેઓ આ બ્રાહ્મણોના ગુરુ હતા. બ્રાહ્મણો કોઈકોઈ વાર તપસ્વી ગુરુની પાસે જ્ઞાન લેવા જતા-આવતા રહેતા હતા. આ વખતે ભરજંગલ પાર કરતાં રસ્તો ભૂલી ગયા અને જંગલમાં ભટકવા લાગ્યા. ભૂખ-તરસથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા, રોકકળ કરતા તેઓ પેલા વૃક્ષ પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમની રોકકળથી વૃક્ષદેવતાને દયા આવી, તે પ્રગટ થયો અને બધાને આહાર-જળ આપી તૃપ્ત કર્યા. પ્રસન્ન થઈને બધા વનદેવતાના પગે પડ્યા અને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આમ અહીં વૃક્ષદેવતા થઈને ઊભા રહેવાનું પ્રયોજન શું છે?

વૃક્ષદેવતાએ બધી પૂર્વની કથા સંભળાવી: ભિક્ષુઓને જેતવનમાં પાણી પાવાના પુણ્યથી હું વૃક્ષદેવતા થયો છું, પણ કામાતુર પત્નીને આખી રાત તડપાવી તે પાપથી સ્થાવર જન્મ મળ્યો છે, વગેરે-વગેરે.

પછી તો પેલા પાંચસો બ્રાહ્મણોને જિજ્ઞાસા જાગી કે જેતવનમાં બુદ્ધ કોણ હતા? દેવતાએ વિસ્તારથી બધી વાતો કરી અને બુદ્ધનો મહિમા સ્થાપિત કર્યો. મહિમાથી માન વધે, માનથી આકર્ષણ થાય. બ્રાહ્મણોને બુદ્ધ પ્રત્યે ભારે માન થયું. બધાએ ગંગાતટે પેલા તપસ્વી ગુરુ પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું અને સીધા શ્રાવસ્તીના જેતવનમાં પહોંચી ગયા, બુદ્ધનાં દર્શન કર્યા અને બધા ઉપદેશ સાંભળવા બેસી ગયા. બુદ્ધે વૈરાગ્યનો ભરપૂર ઉપદેશ આપ્યો: “આ જીવાત્મા ચોરાશી લાખ યોનિઓ ભટકતો-ભટકતો માનવદેહમાં આવે છે. આ દેહથી જ નિર્વાણ મેળવી શકાય. નિર્વાણ હોમ-હવન કરવાથી કે જટા વધારવાથી, શરીરે ભસ્મ ચોળવાથી કે ગંગાસ્નાનથી નથી મળતો, નિર્વાણ તો જ્ઞાનથી મળે છે અને તે જ્ઞાન હું આપું છું. મારા સિવાય આ જ્ઞાન બીજે ક્યાંય નથી,” વગેરે-વગેરે. પાંચસો બ્રાહ્મણો એટલા બધા પ્રભાવિત થઈ ગયા કે તરત જ તેમણે ભિક્ષુદીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી. બધા મહાસ્વરથી નાદ ગુંજવવા લાગ્યા:

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં શરણં ગચ્છામિ ।

આ સમાચાર જ્યારે તેમની પત્નીઓએ સાંભળ્યા તો બધી ભારે રોકકળ કરવા લાગી. કોઈના નિર્વાણ માટે કોઈએ તો કાંઈક ખોવું

40 અછૂતોને દીક્ષા

સામર્થ્ય અને દુર્બળતાનો જ્યાં-જ્યાં યોગ હોય ત્યાં-ત્યાં અન્યાય અને શોષણ પણ હોય જ. દુર્બળતા જીવન માટે અભિશાપ હોય છે અને સામર્થ્ય વરદાન બની જતું હોય છે. ધર્મનું કામ અન્યાય અને શોષણને રોકીને ન્યાય અને સમાનતાની સ્થાપના કરવાનું હોય છે. પણ જ્યારે ધર્મ પોતે જ અન્યાયના આધાર ઉપર ઊભો કરાયો હોય ત્યારે રાજકીય, સામાજિક અને જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો ઉપર તેની માઠી અસર પડે જ. ભારતમાં જે વર્ણશ્રમધર્મ સ્થાપિત થયો હતો તેનો મૂળ આધાર જ અન્યાય હતો. બધા વિશેષાધિકારો બળવાનો ભોગવતા હતા અને બધા અન્યાયો દુર્બળો ભોગવતા હતા. વળી ધર્મને પ્રાયઃ ઈશ્વરીય તત્ત્વ સાથે જોડી દેવાતો હોય છે, જેથી તેમાં સુધારો કરી શકાતો નથી. ત્યારે ધર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, મહાશૂદ્ર અને અંત્યજ એમ ચઢ-ઊતર ઘટકોમાં પ્રજા વહેંચાયેલી હતી. બધાને જન્મજાત કર્મોની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી, તેથી કેટલાક જન્મથી પૂજ્ય-પવિત્ર હતા, તો કેટલાક જન્મથી જ અપવિત્ર-ઘૃણિત-અસ્પૃશ્ય હતા. કેટલાક જન્મજાત યોદ્ધા હતા અને તેથી રાજા હતા, તો કેટલાક જન્મજાત વ્યાપારીઓ હતા અને બહુ સમૃદ્ધ હતા. પ્રજાનો મોટો વિશાળ વર્ગ શૂદ્રો, મહાશૂદ્રો, દલિતો અને અંત્યજોનો હતો. તેઓ બધા રોજી વિનાના હડધૂત થયા કરતા. સત્તા અને શિક્ષણનું નામ ન હતું. આવી સ્થિતિમાં તેમાંની મોટા ભાગની પ્રજા ભૂખે મરતી, એઠવાડ ખાતી, ચીંથરેહાલ જીવન જીવતી હતી.

બુદ્ધ જ્યારે રાજગૃહમાં રહેતા હતા ત્યારે નગરની સડકોનો કચરો વાળનારો સુણીત નામનો હરિજન અવારનવાર તેમની નજરે પડતો. બુદ્ધને જ્યારેજ્યારે આવતા જોતો ત્યારેત્યારે તે દૂર દીવાલ આગળ ઊભો થઈ જતો. આવો રિવાજ જ હતો. કોઈ પવિત્ર પુરુષ કે કોઈ મોટા પુરુષ સડક ઉપર આવતા-જતા હોય ત્યારે પોતાની છાયાથી તેમને અભડાવાય નહીં એવા ડરથી સુણીત અને બધા હરિજનો આવું જ કરતા. આવું કરવામાં ચૂક ન કરાય. કદાચ ચૂક થઈ જાય તો ભારે દંડ ભોગવવો પડતો. અને દંડ પણ અપરાધના આધારે નહીં, વર્ણના આધારે થતો. એક વાર બુદ્ધની નજર તેના ઉપર પડી ગઈ. તેમણે કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે “હું હરિજન છું. મારી છાયાથી પણ તમે અભડાઈ ન જાઓ તેથી મારે આમ ખસી જવું પડે છે.”

બુદ્ધે કહ્યું, “તારે મારા સંઘમાં દાખલ થવું છે?”

“અરે! બાપા! મારાં ભાગ્ય ક્યાં?” સુણીત બોલ્યો.

“આ બધું ભાગ્યથી નહીં, માનવીય વ્યવસ્થાથી થતું હોય છે. સ્વાર્થી માણસોએ ધર્મની અન્યાયપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી છે તેથી આવું થયું છે. હું આવી અન્યાયી વ્યવસ્થાને નાબૂદ કરવા માગું છું, તેથી મારા સંઘમાં આવું નહીં હોય.”

સુણીતને નવાઈ લાગી. તે ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ થઈ ગયો. તેને પણ સરખી જ પ્રવ્રજ્યા આપી અને ચીવર વગેરે આપ્યાં. આમ ધાર્મિક અન્યાય અને શોષણ ઉપર બુદ્ધે પ્રથમ કુઠારાઘાત કર્યો.

આવી જ બીજી દીક્ષા સોપાક અછૂતની થઈ. સોપાકનાં માતા-પિતા અછૂત હતાં. પ્રસૂતિકાળમાં તેની માતાનું મૃત્યુ થઈ ગયું. સ્મશાનમાં ચિતા ઉપર ચઢાવી, પણ તે જ સમયે પ્રચંડ વર્ષા થઈ. બધાં લાકડાં પલળી ગયાં. અગ્નિદાહ દીધા વિના જ અછૂતો ભાગી ગયા. પછી માતા ચિતા ઉપર જ જીવતી થઈ અને બાળકની પ્રસૂતિ કરી. સ્મશાનના ચોકીદાર ચાંડાલને ખ્યાલ આવ્યો. તેણે બાળકને ઉઠાવી લઈ અને પાળીપોષીને મોટું કર્યું. યોગાનુયોગ તે જ દિવસે તેની પત્નીને પણ પ્રસૂતિ થઈ અને પુત્રજન્મ થયો, તેનું નામ સુપ્પિય રાખ્યું. સોપાક અને સુપ્પિય સાથે ઊછરીને મોટા થયા.

સોપાક જ્યારે સાત વર્ષનો થયો ત્યારે યોગાનુયોગ બુદ્ધ સ્મશાન પાસેથી નીકળ્યા. સોપાકે પોતાને દીક્ષા આપવા વિનંતી કરી.

બુદ્ધે કહ્યું, “તું બાળક છે માતા-પિતાની અનુમતિ લઈ આવ.”

સોપાક પાલક પિતાને લઈ આવ્યો. તેણે અનુમતિ આપી. સોપાકની દીક્ષા થઈ ગઈ. તેની દેખાદેખી તેના મિત્ર સુપ્પિયની પણ દીક્ષા થઈ ગઈ. સુપ્પિય તો ચાંડાલ હતો. આગળ જતાં સોપાક ભિક્ષુસંઘમાં મહાન સ્થવિર બન્યો. બીજા ધર્મવાળા જેની છાયા પણ લેવા તૈયાર ન હતા, ત્યારે બુદ્ધે સ્વીકાર કરી તેને સમાનતાનો હક્ક આપ્યો.

આવી રીતે નીચમાં નીચ જ્ઞાતિના અનેક લોકોને બુદ્ધે પોતાના સંઘમાં સ્થાન આપ્યું અને અન્યાય-શોષણ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જોકે આ સુધારો બહુ લાંબો સમય ચાલ્યો નહીં. બુદ્ધના દિવંગત થયા પછી ફરી પાછું લોકવાતાવરણ હતું તેવું જ થવા લાગ્યું હતું.

41 કોઢીનો સ્વીકાર

કેટલાક દુર્ભાગી લોકો ઘૃણિત જીવન જીવવા મજબૂર રહેતા હોય છે. ઘૃણિત જીવન ચાર પ્રકારનાં હોય છે: 1. નીચ કુળમાં જન્મીને, 2. કલંકિત થઈને, 3. ઘૃણિત રોગિષ્ઠ થઈને. 4. ઘૃણિત જીવન જીવીને.

1. જ્યાં વ્યક્તિનું મૂલ્ય વર્ણ કે જાતિજ્ઞાતિને આધારિત હોય છે ત્યાં કેટલીક જાતિ-જ્ઞાતિઓ ઘૃણિત થઈને જીવતી હોય છે. કશા જ દોષ વિના કે કશા જ કર્મ વિના માત્ર જન્મને આધારે તેમને જન્મતાં જ વારસામાં હડહડતી ઘૃણા મળે છે અને જીવનભર લોકતિરસ્કારમાં જીવન જીવવું પડે છે.

2. જેમજેમ માનવસમાજ ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરે તેમતેમ તેને કલંકિત થઈ જવાની બીક વધતી જાય. કુળવધૂ કલંકથી ફફડી ઊઠે. વારવધૂને કલંક હોય જ નહીં. ઊંચા લોકોને કલંક બહુ લાગે. અને ઊંચા લોકો કલંકથી ભારે ઘૃણા કરતા હોય છે. તેથી કદાચ તેમનામાં કોઈ જાણતાં-અજાણતાં અથવા આરોપિત કલંકિત થઈ જાય તોપણ તેમનું જીવન ઘૃણિત થઈ જાય. ઊંચા લોકોને દુર્ગંધ બહુ આવે, સુગંધ ઓછી આવે.

3. કેટલાક અસાધ્ય રોગો એવા છે કે લોકો તેમનાથી ભારે ઘૃણા કરતા હોય છે, જેમાંનો એક રોગ ગલિતકુષ્ઠ છે. ગલિતકુષ્ઠ રોગ થઈ જાય તો વ્યક્તિ બહિષ્કૃત થઈ જાય. તેના પ્રત્યે ભારે ઘૃણા પેદા થાય, તે એટલે હદ સુધી કે હિમાલયના અમુક ભાગોમાં તો તેને ગામબહાર લઈ જઈને જીવતો બાળી મૂકે. બાળી મૂકે એટલા માટે કે તેના સંક્રામક કીટાણુઓ બીજા કોઈને ચેપ ન લગાડે.

4. પહેલાં વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વેશ્યાઓ, વગેરે પણ એક પ્રકારનું ઘૃણિત જીવન જીવતી. જોકે હવે તેમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

ત્યારે બુદ્ધ રાજગૃહના જેતવનમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક ગલિતકુષ્ઠ, રોગી સુપ્રબુદ્ધ રહેતો હતો. તે ભારે દરિદ્ર, ઘૃણિત જીવન જીવતો હતો. કેટલાક ધર્માચાર્યો આવા જીવન માટે પૂર્વનાં કર્મોને જ જવાબદાર માનતા હતા. પૂર્વજન્મકર્મવાદ પુરુષાર્થપ્રેરક નથી હોતો. ભોગવી લેવાની કાયરવૃત્તિ તેને નમાલો બનાવી દેતો હોય છે.

એક વાર સુપ્રબુદ્ધ બુદ્ધની આગળ શ્રોતાઓની ભારે ભીડ જોઈ. તેને થયું કે ત્યાં ભોજન મળતું હશે, એટલે ભોજનની આશાએ તે ત્યાં ગયો. અનાથ-અક્ષમ ભૂખ્યા ભિખારીને ચારે તરફ આહાર જ દેખાતો હોય છે. શરીર આવેગચિંતક હોય છે, અર્થાત્ જે સમયે શરીરમાં જે આવેગ ઊઠે તે સમયે તેને તેવું ચિંતન થવા લાગે. તરસ્યાને પાણીનું, ભૂખ્યાને આહારનું ચિંતન થાય. ભૂખ્યા-તરસ્યા માણસને કામવાસનાનું ચિંતન ન થાય. કામવાસનાનું ચિંતન તો અન્ન-જળથી ધરાયેલા તૃપ્ત માણસને થાય. જ્યારે બધા આવેગો તૃપ્ત થઈ ચૂક્યા હોય ત્યારે કામાવેગ જાગે.

પેલો કોઢિયો માણસ આહારની અપેક્ષાથી બુદ્ધની સમીપ ગયો, પણ ત્યાં તો આહાર નહીં, ઉપદેશ વહેંચાતો હતો. તે ઉપદેશ સાંભળવા સૌથી દૂર અલગ બેસી ગયો. તેણે ધરાઈને ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેને શાંતિ મળી. તેની શારીરિક પીડા અને આવશ્યકતા શાંત થવા લાગી. તેણે બુદ્ધનું શરણ ગ્રહણ કર્યું. હવે આ જન્મે તો કશું થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે રોગ અસાધ્ય છે. પણ અસાધ્યતા સ્વીકારી લેવાથી પણ શાંતિ મળે છે. બુદ્ધે તેનો સ્વીકાર કર્યો એ જ બહુ મોટું આશ્વાસન હતું. જ્યારે ચારે તરફથી વ્યક્તિ હડધૂત થતી હોય ત્યારે કોઈ વિશાળ વડની છાયામાં શરણું મળે એ શું ઓછું કહેવાય? આ બુદ્ધની ઉદારતા જ કહેવાય.

જોકે સુપ્રબુદ્ધ લાંબું જીવ્યો નહીં. એક તોફાની વાછરડાના હુમલામાં તે માર્યો ગયો.

આવાં સેંકડો કોઢિયાંઓને આશ્રય આપી, તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરનારી ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ – સાધુઓને જેટલાં વંદન કરીએ તેટલાં ઓછાં કહેવાય. હવે તો હિન્દુ ધર્મના લોકો પણ રક્તપિત્ત કેમ્પો ચલાવે છે. આ બધા બહુ મોટું સેવાકાર્ય કરે છે. તેમને વંદન. આ બધા યોગી નહીં હોય પણ ઉપયોગી જરૂર છે.

પરણ્યા પહેલાં પ્રેમ કરનારી સ્ત્રીઓના પાંચ પ્રકાર હોય છે:

1. અર્થપ્રેમ, 2. રૂપપ્રેમ, 3. વાસનાપ્રેમ, 4. ગુણશીલપ્રેમ અને 5. સમજણ વિનાનો આંધળો પ્રેમ.

1. જે સ્ત્રીઓ ધનવાન પુરુષોને ખોળતી રહે છે તેઓ અર્થપ્રેમી હોય છે. તેમનો પ્રેમ વિશ્વસનીય નથી હોતો.
2. જે સ્ત્રીઓ રૂપદીવાની હોય છે તેઓ છેલબટાઉ જેવા પુરુષોમાં ફસાઈ જતી હોય છે. તેમનો કરુણ અંજામ આવતો હોય છે.
3. જે સ્ત્રીઓ કામવાસનાપ્રેમી હોય છે તેઓ શીલવતી નથી હોતી. તેઓ પાત્રો બદલતી રહે છે.
4. જે સ્ત્રીઓ ગુણશીલપ્રેમી હોય છે તેઓ મહાન હોય છે. તેઓ ઉચ્ચ આદર્શભર્યું જીવન જીવતી હોય છે.
5. જે સ્ત્રીઓ જ્ઞાન-સમજણ વિના જ આંધળી થઈને કોઈને વળગતી હોય છે તેઓ એકપક્ષીય મોહમાં દુઃખી થતી હોય છે અને દુઃખી કરતી હોય છે.

આપણે પાંચમા પ્રકારની વાત કરવાની છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ઝોડની માફક પુરુષને વળગતી હોય છે. “માન ન માન મૈં તેરા મહેમાન” જેવી તેમની સ્થિતિ હોય છે. ખાસ કરીને મોટી ઉંમર સુધી જે સ્ત્રીને કોઈ પ્રેમી નથી મળ્યો હોતો તે પુરુષઝંખી બની જતી હોય છે.

બુદ્ધ સ્વયં રૂપાળા હતા. ભિક્ષુઓમાં કેટલાક રાજકુમારો અને કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ રૂપાળા હતા. આવા ભિક્ષુઓ અને આવી જ ભિક્ષુણીઓનો સંઘ લઈને વિચરણ કરવું બહુ જોખમી હતું, એટલે કેટલાક મહાન્તો માત્ર પુરુષ-બાવાઓની જમાત લઈને ફરતા હોય છે અથવા માત્ર સાધ્વીઓની જ ટોળીનું ભ્રમણ થતું હોય છે. બંનેને એકસાથે રાખવા અને પ્રશ્નો ઊભા ન થવા એ બહુ કઠિન કામ કહેવાય.

ભિક્ષુઓમાં આનંદ બહુ રૂપાળો હતો. તે બ્રાહ્મણ હતો અને બુદ્ધને પ્રિય હતો. બુદ્ધે ઘણો વાર્તાલાપ આનંદ સાથે કરેલો છે. એક વાર પ્રવાસ કરતાં-કરતાં આનંદને તરસ લાગી. તે નજીકના કૂવે પાણી પીવા ગયો. કૂવા ઉપર એક ચાંડાલ બાઈ પાણી ભરતી હતી. આનંદે પાણી માગ્યું, પણ બાઈએ પોતે ચાંડાલ છે અને તમે બ્રાહ્મણ જેવા દેખાઓ છો તેથી તમારાથી મારું પાણી ન પિવાય એમ કહ્યું. પણ આનંદે જવાબ આપ્યો: “હું નાતજાતમાં માનતો નથી. પાણીની કોઈ નાત હોતી નથી. મને પાણી આપ.” ચાંડાલ બાઈને નવાઈ લાગી. આવો માણસ તો તેને આજ સુધી કોઈ મળ્યો ન હતો. તે મોહી પડી. સ્ત્રીની એક મુગ્ધાવસ્થા હોય છે. આ અવસ્થામાં તેને સાચવવી જોઈએ. તે ગમે ત્યારે ગમે તેના ઉપર મોહી પડતી હોય છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનો મોહ બહુ પ્રબળ હોય છે. તે આનંદની પાછળપાછળ જેતવનમાં આવી અને બધું ઠામઠેકાણું સમજી ગઈ. ઘરે આવીને પોતાની માતા માતંગીને કહ્યું કે “મારે તો આનંદ સાથે પરણવું છે. હું બીજા કોઈ સાથે પરણીશ નહીં.” એમ કહીને તે ભૂમિ ઉપર આળોટવા માંડી.

પુત્રીની તીવ્ર ઇચ્છા જોઈને માતંગી જેતવનમાં ગઈ અને પૂરી તપાસ કરી પાછી આવી. તેણે પુત્રીને કહ્યું કે આનંદ તો ભિક્ષુ છે. તેનાથી લગ્ન કરાય નહીં. માતાની વાતથી પુત્રી બહુ દુઃખી થઈ. તેણે વશીકરણ જેવા મંત્રોનો પ્રયોગ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ.

બીજા દિવસે માતંગીએ આનંદને જમવા માટે પોતાના ઘરે બોલાવ્યો. સાધુ-સાધ્વીઓને એકાંતમાં મળવાનું નિમિત્ત ભિક્ષાટન છે. આ નિમિત્તે ગૃહસ્થના ઘર સુધી – કદાચ અંદર સુધી પ્રવેશ પામે છે અને પછી કોઈ વાર અનિચ્છાએ કે ઇચ્છાએ પણ ન થવાનું થઈ જાય છે. આનંદ ભોજન કરવા માતંગીના ઘરે આવ્યો. ચાંડાલકન્યા પ્રકૃતિએ તેને ખૂબ મનભાવતું ભોજન કરાવ્યું અને પછી માતાની ઇચ્છાથી બારણાં બંધ કરી દીધાં પણ આનંદ ડગ્યો નહીં. કામુક સ્ત્રી આક્રમક બને ત્યારે પુરુષનું આવી બને! ભગવાન જ લાજ રાખે! આખી રાત રોકાઈને હેમખેમ આનંદ સવારે જેતવન પહોંચી ગયો. આવી સ્થિતિ છતી થઈ જાય તો પુરુષ જ દોષિત ઠરે. લોકો બધો આરોપ પુરુષ ઉપર જ લગાડે. પુરુષની નિર્દોષતાને કોઈ માને નહીં.

બીજા દિવસે કન્યા બુદ્ધની પાસે ગઈ અને કહ્યું કે “આનંદ સાથે લગ્ન કરાવી દો.” બુદ્ધે કહ્યું કે “આનંદના માથે વાળ નથી. તું પણ મૂંડન કરાવી લે. પછી તારી શાદી કરાવું.”

કન્યાએ મૂંડન કરાવી દીધું. પછી બુદ્ધે એવું પ્રવચન આપ્યું કે ચાંડાલકન્યા પ્રકૃતિને વૈરાગ્ય થઈ ગયો. અંતે તેને ભિક્ષુણીની દીક્ષા આપી દેવામાં આવી. આ રીતે ભિક્ષુણી સંઘમાં ચાંડાલકન્યા પણ દીક્ષિત થઈ ગઈ. પ્રેમદીક્ષા વૈરાગ્યદીક્ષામાં બદલાઈ ગઈ.

24-2-15

મિગારમાતા વિશાખાને દીક્ષા

ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાયમાં બદલાય ત્યારે કેટલાય પૂર્વગ્રહો અને ગ્રહો ઊભા થાય. પૂર્વગ્રહો અણગમા વિનાના હોતા નથી, તેથી ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકો ભારે અણગમો ધરાવતા જોવા મળે છે. પૂર્વગ્રહો વિનાની સાંપ્રદાયિક વ્યક્તિ ભારે દુર્લભ કહેવાય. તેથી આપણે ત્યાં સફળ લગ્નજીવન માટે પતિ-પત્નીએ સમાન ધર્મો સ્વીકાર્યા છે. અસમાનધર્મી પતિ-પત્ની હોય, પણ બેમાંથી કોઈ એક – ખાસ કરીને પત્ની-પતિનો ધર્મ સ્વીકારી લે તો ઘણી સરળતા થઈ જાય. કેટલીક વાર પતિ કરતાં પત્ની વધારે પ્રભાવશાળી હોય, તો પોતાનો ધર્મ આખા ઘર ઉપર ફેલાવી દે. પણ જો આવું ન થઈ શકે અને બંને સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાનો ધર્મ પાળતાં રહે, પણ જો ચુસ્ત ન હોય અને ઉદાર હોય તોપણ ચાલે. ચાલે તો ખરું, પણ સમાન ધર્મોમાં જે આનંદ આવે તે ચલાવી લેવામાં ન આવે.

શ્રાવસ્તીમાં મિગાર નામના એક બહુ મોટા શ્રીમંત શેઠ રહેતા હતા. તેઓ દિગંબર નિર્ગ્રંથ ધર્મ પાળતા હતા. તેમની મોટી હવેલી હતી અને ભારે પ્રભાવ હતો. ધનાઢ્ય વ્યક્તિએ પોતાની હવેલી શક્તિ પ્રમાણે ભવ્યાભિભવ્ય બાંધવી જોઈએ. સમાજ-પ્રતિષ્ઠામાં વ્યક્તિનું નિવાસસ્થાન પણ મહત્વનું પ્રદાન કરતું હોય છે. સમાજજીવન માટે લોકપ્રતિષ્ઠા પણ જરૂરી હોય છે.

મિગાર શેઠના પુત્રનું નામ પૂર્ણવર્ધન હતું. પૂર્ણવર્ધનનાં લગ્ન પાડોશના સાકેતનગરના નગરશેઠની કન્યા વિશાખા સાથે થયાં હતાં. પોતાના પુત્ર પુણ્યવર્ધનનાં લગ્ન મિગાર શેઠે વિશાખા સાથે કર્યાં હતાં, પણ લગ્ન વખતે કન્યા અને તેનાં માતા-પિતાએ ચોખવટ કરી હતી કે “અમે બૌદ્ધધર્મી છીએ, તેથી મારી પુત્રીને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે રહેવાની પૂરી છૂટ મળવી જોઈએ.”

મિગાર શેઠે આ શરતને પૂરેપૂરી માન્ય કરી હતી. પણ માન્ય કરવી અને પાળવી એ બેમાં અંતર છે. એક જ ઘરમાં પરસ્પર વિરોધી કહી શકાય તેવા બે ધર્મો પળાવા લાગ્યા.

એક વાર મિગાર શેઠની હવેલીએ ઘણા દિગંબર નિર્ગ્રંથ સાધુઓ જમવા માટે પધાર્યા. મિગાર શેઠ અવારનવાર પોતાના સાધુઓને આવી રીતે ભાવપૂર્વક આમંત્રીને પ્રેમથી જમાડતા હતા. આ દિગંબરોની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે મોક્ષ તો માત્ર દિગંબરને જ મળી શકે – અને તે પણ માત્ર પુરુષને, કારણ કે સ્ત્રી દિગંબર ન થઈ શકે, તેથી સ્ત્રી જ્યારે કોઈ ભવમાં પુરુષ થાય પછી જ મોક્ષ મળે. મોક્ષ અને નિર્વાણ માટે લોકોએ શું-શું નથી કર્યું! આટલું કષ્ટ રાષ્ટ્ર માટે કે માનવતા માટે થયું દેખાતું નથી. સૌને આત્મા અને પરલોકની જ ચિંતા થતી રહી છે.

પોતાની હવેલીના ભવ્ય દીવાનખાનામાં દિગંબર સાધુઓના મોટા ટોળાને બેસાડીને મિગાર શેઠના ઘરનાં બધાં માણસો તેમની વંદના કરવા આવવા લાગ્યાં. દિગંબરો હાથ ઊંચા કરીને બધાને આશીર્વાદ આપતા રહ્યા. સાધુ-બ્રાહ્મણ પોતાને આશીર્વાદ આપવાનો અધિકાર માને છે, તેથી તેઓ હાથ જોડીને વંદન કરનારને સામે હાથ નથી જોડતા, પણ એક હાથ ઊંચો કરીને અભિનિવેશપૂર્વક આશીર્વાદ આપતા હોય છે. કેટલીક વાર આશીર્વાદ આપનાર કરતાં આશીર્વાદ લેનારની કક્ષા ઘણી ઊંચી હોય છે. સંતમાર્ગમાં પહેલાં હાથ જોડી દેવાની મહત્તા હોય છે, અર્થાત્ હું તમારાથી નાનો છું તેવી નમ્રતા બતાવવાની હોય છે. આનાથી તેઓ અભિનિવેશમુક્ત, હળવા-ફૂલ રહી શકે છે. પેલા પોતાના જ ભાર નીચે દબાતા રહે છે.

મિગાર શેઠના ઘરનાં બધાં માણસો દિગંબરોને પગે લાગી ગયાં. છેવટમાં વિશાખા આવી. દીવાનખાનામાં પ્રવેશતાં જ બધા દિગંબરોને જોઈને તેને આઘાત લાગ્યો. સ્નાન ન કરવાથી તથા સૂર્યના તાપમાં તપવાથી બધા પ્રભાવહીન – અતેજસ્વી દેખાતા હતા. તે તરત જ ઉંબરેથી પાછી વળી ગઈ.

દિગંબરોને પોતાનું અપમાન લાગ્યું. ત્યાગીઓ ભલે વસ્ત્રત્યાગી હોય, પણ માનત્યાગી નથી હોતા. તેમની માનભૂખ ચરમ કક્ષાની હોય

છે. દિગંબરોએ મિગાર શેઠને ખખડાવી નાખ્યા: “આવી કુસંસ્કારી પુત્રવધૂ ક્યાંથી લઈ આવ્યા છો?”

મિગાર શેઠને શરમાવું પડ્યું, તેમણે માફી માગી અને ફરીથી આવું નહીં થાય તેની ખાતરી આપી.

બધા દિગંબર નિર્ગ્રંથો જમીપરવારીને વિદાય થયા. પછી એકાંતમાં મિગાર શેઠે પુત્રવધૂ વિશાખાને ઠપકો અને ઉપદેશ આપવા બોલાવી બધી વાત કરી. ઘરના વડીલોને જુનિયરોને ઠપકો તથા ઉપદેશ આપવાનો હક્ક હોય છે. પણ આ હક્કનો ઉપયોગ બધાની વચ્ચે ન કરાય. કદાચ કોઈ બધાની વચ્ચે આવો ઉપયોગ કરે તો તે વડીલ પોતાનાં માન અને પ્રભાવ ખોઈ બેસે.

એકાંતમાં મિગાર શેઠે વિશાખાના માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું: “જો, બેટા, અમારી પરંપરાના સાધુ-સંતોનું તારે માન-સન્માન સાચવવું જોઈએ. તેમની ઉપેક્ષા-અપમાનથી આખા ઘરનું અપમાન થયું ગણાય.” મિગાર શેઠે થોડી ઉગ્રતાથી સંભળાવી પણ દીધું કે “હવે પછી જો આવું થયું તો આ ઘરમાં તારું સ્થાન નહીં હોય.” અર્થાત્ ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી પણ આપી દીધી. ભારતીય પત્નીનું ઘર તેનું સાસરું છે. ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાનો અર્થ થાય છે કે તે નાલાયક છે.

કોઈ પણ કુળવધૂ – સન્નારી માટે આવી ધમકી મૃત્યુ બરાબર કહેવાય.

વિશાખા ચૂપચાપ બધું સાંભળી રહી. કેટલી સહનશક્તિ હોય ત્યારે કુળવધૂ પારકા ઘરમાં પોતાને માટે જગ્યા કરી શકતી હોય છે. વાતાવરણ શાંત થયા પછી વિશાખાએ ધીરે રહીને નમ્રતાથી કહ્યું: “એક વાર મારા ગુરુજીને તો જમવા બોલાવો!” મિગાર શેઠને વાત ગમી. ઉગ્રતા શમી જાય પછી શાંતિથી વાત કરતાં આવડે તો ઘણા પ્રશ્નો ઊકલી જતા હોય છે.

બીજા દિવસે મિગાર શેઠ શ્રાવસ્તીના જેતવનમાં ગયા અને બુદ્ધને જમવા આવવાનું આમંત્રણ આપી આવ્યા. તદનુસાર બીજા દિવસે ભિક્ષુસંઘ સાથે બુદ્ધ “બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ”ની ધૂન મચાવતા-મચાવતા મિગાર શેઠની હવેલીએ પહોંચ્યા. બધા જ ભિક્ષુઓ ચીવરધારી, મૂંડિત અને ઓજસ્વી હતા. જોતાં જ પ્રભાવિત થઈ જવાય તેવું દેશ્ય હતું. ખૂબ ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. બધા જમ્યા. બુદ્ધે એવું પ્રવચન આપ્યું કે મિગાર શેઠના વિચારો બદલાઈ ગયા. મોક્ષ માટે નગ્ન થવાની જરાય જરૂર નથી. ખરો ત્યાગ-વૈરાગ્ય આંતરિક હોય છે. આંતરિક ત્યાગ-વૈરાગ્ય વિના માત્ર નાગા ફરવાથી કલ્યાણ ન થાય, વગેરે-વગેરે.

અંતે મિગાર શેઠે બુદ્ધ પાસેથી ઉપાસકની દીક્ષા લીધી. અને સાચા ગુરુ મેળવી આપવા માટે વિશાખાનો આભાર માન્યો. ત્યારથી વિશાખા મિગારમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ.

ઈર્ષ્યા નિંદા અને ષડ્યંત્ર વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. કોઈની ચઢતી કે વધુપડતો પ્રેમ જોવા મળે એટલે સાથીદારોને ઈર્ષ્યા થાય. ઈર્ષ્યાથી બળી મરતા માણસો ગમે તેવાં ષડ્યંત્રો કરીને ઉપર ચઢેલા કે આગળ વધેલા માણસને પછાડીને જ જંપતા હોય છે. આમ કેટલાય નિર્દોષ લોકો ષડ્યંત્રમાં હોમાઈને બળી મરતા હોય છે.

રાજા પ્રસેનજિતને ગાર્ગ્ય નામનો પુરોહિત હતો. પુરોહિત એટલે પ્રધાનમંત્રી. ગાર્ગ્યના ઘરમાં મંતાલી પત્નીની કૂખે મોડેમોડે એક પુત્રજન્મ થયો. પુત્રજન્મથી આખું ઘર ભર્યુંભર્યું થઈ ગયું. જીવતું જીવન ખાલીપાથી મરી જતું હોય છે અને ખાલીપો સંતાન વિના પણ આવી જતો હોય છે. ખાલીપાની પીડા સતત રહેનારી પીડા હોય છે. પહેલાં પત્ની વિના ખાલીપો આવે, પછી સંતાન વિના ખાલીપો આવે. કોઈને ધનનો ખાલીપો આવે. ખાસ કરીને જેને બહુ સંતાન હોય તેને દરિદ્રતા પણ હોય. સંતાનોનો ભરાવો અને ધનનો ખાલીપો પણ પીડા જ પીડા ઉત્પન્ન કરે.

ગાર્ગ્ય ભાગ્યશાળી હતો કે તેને ધનનો ખાલીપો ન હતો. પુત્રજન્મ વખતે જ તલવારનો ઝબકારો થયો હતો, પણ કોઈને કશી હાનિ થઈ ન હતી, તેથી પુત્રનું નામ ‘અહિંસક’ રાખવામાં આવ્યું. બધી તલવારો હિંસક નથી હોતી. કેટલીક અહિંસક પણ હોય છે.

ગાર્ગ્યપુત્ર મોટો થયો. તેને પૂર્ણ વિદ્વાન બનાવવા ગાર્ગ્યે તક્ષશિલા મોકલ્યો. તક્ષશિલા ત્યારે સર્વોચ્ચ વિદ્યાધામ ગણાતું હતું.

અહિંસક પ્રતિભાશાળી અને સેવાભાવી છાત્ર હતો, તેથી થોડા જ સમયમાં તે આચાર્યને પ્રિય થઈ ગયો. આચાર્યની પ્રિયતાથી અહિંસકના સાથીદાર છાત્રો ચિઢાઈ ગયા. તેઓ તેની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. આમે મંદબુદ્ધિ લોકો બુદ્ધિમાનોને સહન કરી શકતા નથી. આમ વિરોધીઓનું એક મંડળ રચાઈ ગયું. ગમે તેમ કરીને અહિંસકને આચાર્યની નજરમાં હીન બનાવીને તેને કાઢવો જોઈએ તેવી સંતલસ કરવા લાગ્યા.

અહિંસક અવારનવાર આચાર્યના નિવાસે પણ જતો અને આચાર્યપત્નીની સેવા પણ કરતો, આચાર્યપત્ની પુત્ર સમજીને અહિંસકને વહાલ કરતી અને અહિંસક પણ માતા સમજીને આજ્ઞાપાલન કરતો. વિરોધીઓને આ પવિત્ર સંબંધને કલંકિત કરવાનું ષડ્યંત્ર સૂઝ્યું. થોડાક છાત્રોએ, આચાર્યની કાનભંભેરણી ચાલુ કરી દીધી, પણ આચાર્યને વાતમાં જરાય તથ્ય દેખાયું નહીં. પછી બીજા છાત્રોએ એ જ વાતને બીજી રીતે આચાર્ય આગળ મૂકી. ધીરેધીરે કાનભંભેરણી વધવા લાગી. બધા વિરોધીઓએ મળીને વાત ઉડાડવા માંડી. કેટલાક લોકો વાતો ઉડાડવામાં બહુ પ્રવીણ હોય છે અને તેમને આવા કામમાં બહુ રસ પણ પડતો હોય છે. પેલી બકરા-કૂતરાની કથાની માફક અંતે આચાર્ય ષડ્યંત્રમાં સપડાઈ ગયા. લોકોને ચારિત્ર્યસંબંધી હીન ચર્ચા તરત જ ગળે ઊતરી જતી હોય છે. પૂરી તપાસ કર્યા વિના જ તેઓ તરત જ બધું માની લેતા હોય છે. કરોડના માણસને કોડીનો થઈ જતાં વાર નથી લાગતી. એક વાર અહિંસક અને પત્નીને હસીહસીને વાતો કરતાં આચાર્ય જોઈ ગયો. તેના વહેમને ખાતરી થઈ ગઈ કે અહિંસક અને પત્ની ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ છે. તે ઉશ્કેરાઈ ગયો. હત્યા કરી નાખવાની તૈયારીમાં આવી ગયો. બધા ઉશ્કેરાટો કરતાં પત્નીના ચરિત્રસ્ખલનથી પતિને વધુ ઉશ્કેરાટ થતો હોય છે. તે ન કરવાનું કરી મૂકતો હોય છે. પણ આચાર્ય વિદ્વાન હતો. મોટા ભાગના વિદ્વાનો કાયર હોય છે. હિંસા માટે ઉગ્રતા જોઈએ પણ બુદ્ધિમત્તા વિચારપ્રેરક હોય છે. તેમાંથી ભાવી દેખાવા લાગે છે. જેને ભાવી દેખાય તે ધીંગાણે ન ચઢે. ધીંગાણે ચઢવા માટે નજીકનું જ દેખાવું જોઈએ.

આચાર્ય ગમ ખાઈ ગયા, પણ હવે આ કાંટાને ગમે તેમ યુક્તિ કરીને પણ કાઢવો જોઈએ. તેની ચિંતામાં લાગી ગયા. થોડા જ દિવસોમાં અહિંસકને બોલાવીને કહ્યું કે “તારી વિદ્યા પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે તું તારે ઘેર શ્રાવસ્તી પાછો જઈ શકે છે.”

અહિંસકને વિદાય મળી ગઈ, પણ જતાં પહેલાં ગુરુદક્ષિણા આપવી જરૂરી હતી, તેથી આચાર્યની પાસે જઈને બેત્રણ વાર દક્ષિણા માગવા આગ્રહ કર્યો. અંદરથી ધૂંઆપૂંઆ થયેલા આચાર્યના મગજની કમાન છટકી. તેમણે માગ્યું કે “જ્યાં સુધી તું હજાર હત્યાઓ ન કરે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીશ નહીં. આ મારી ગુરુદક્ષિણા છે.” અહિંસક ઉપર તો વીજળી ત્રાટકી. આવી ગુરુદક્ષિણા હોય!

તે ઘરે શ્રાવસ્તી પહોંચ્યો. બધાંને દક્ષિણાની વાત કરી. માતા-પિતા સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ભાવિ પત્ની પણ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. આવા કેવા આચાર્ય કે એક વ્યક્તિને રાક્ષસી જીવન જીવવાની દક્ષિણા માગી! સામૂહિક જીવનમાં વધુપડતા આગળ પડવાનું આ પરિણામ હતું. “આવી ગુરુદક્ષિણા અપાય જ નહીં” એવી મક્કમ સલાહ આપનાર કોઈ ન નીકળ્યું.

છેવટે તે રાક્ષસ થઈ ગયો. પોતાની પાસે અધ્યયન કરેલાં શાસ્ત્રોનું પોટકું હતું તે પાસેના સરોવરમાં ફેંકી દીધું અને શ્રાવસ્તીની પાસેના જાલિની નામના ઘનઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશી ગયો. આ અરણ્યમાંથી આગળ જવાના કેટલાય માર્ગો જતા હતા; તે માર્ગો ઉપર આવતાજતા પ્રવાસીઓને આંતરીને તેમની હત્યા કરી નાખવા માંડી. તેની હિંસાથી હાહાકાર થઈ ગયો. અધૂરામાં પૂરું આ નરરાક્ષસ ગાર્ગ્ય પુરોહિતનો દીકરો છે તેવી વાતથી તો નગરીમાં પ્રલય આવી ગયો હતો. પવિત્ર ગણાતા આબરૂદાર માણસોના ઘરમાંથી જ્યારે કોઈ રાક્ષસી કાર્ય કરનાર નીકળે ત્યારે લોકોને વધુ આઘાત લાગે.

જાલિની વનના બધા માર્ગો બંધ થઈ ગયા. ભયના માર્યા લોકોએ ત્યાંથી આવવા-જવાનું જ બંધ કરી દીધું.

હજારની સંખ્યા પૂરી કરવા અહિંસક હવે આજુબાજુનાં ગામડાંઓ ઉપર ત્રાટકવા લાગ્યો. તેના ભયથી કેટલાંય ગામો ઉજ્જડ થઈ ગયાં. આ રીતે મનુષ્યવધ કરવાથી તેના ગળામાં નવસો નવ્વાણું આંગળીઓ ભેગી થઈ ગઈ હતી. પ્રત્યેક વધની નોંધ રાખવા માટે તે મૃતકની એક આંગળી કાપી લેતો અને તેનો હાર બનાવીને ગળામાં પહેરતો, તેથી તેનું નામ અંગુલિમાલ પડ્યું હતું. ખરેખર તો તે અહિંસક જ હતો, પણ તેને અંગુલિમાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આવા અનેક નિર્દોષોને સમાજના હલકા માણસો અંગુલિમાલ બનાવી દેતા હોય છે.

જ્યારે અંગુલિમાલનો હાહાકાર વધી ગયો ત્યારે રાજા પ્રસેનજિતે સેનાને હુકમ આપ્યો કે “તેને જીવતો કે મરેલો તરત જ પકડો અને લોકોને નિર્ભય બનાવો.”

રાજાની આજ્ઞાથી વિશાળ સેના તૈયાર થઈ અને ચારે તરફથી જાલિની- વનને ઘેરી લીધું હતું. રાજા પોતે સેનાની મોખરે હતો.

બરાબર આ જ સમયે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અને બીજો એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ જુદીજુદી કેડીએથી જંગલમાં પ્રવેશી રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધ સ્ત્રી અંગુલિમાલની માતા હતી, જે તેને બચાવવા – ભાગી જવાની ચેતવણી આપવા આવી રહી હતી. ભિક્ષુ સ્વયં બુદ્ધ હતા. અંગુલિમાલને હવે એક જ આંગળી ખૂટતી હતી, તેથી તે બુદ્ધ તરફ શસ્ત્ર ઉગામીને સામે ગયો. બુદ્ધ અને અંગુલિમાલ બંને મળ્યા. બંનેની આંખો ચાર થઈ. બુદ્ધની આંખોમાં અનહદ કરુણા અને પ્રકાશ હતાં. શરીરમાં જેટલું આંખો બોલે છે તેટલું બીજું કોઈ અંગ બોલતું નથી અને જેટલું આંખો સાંભળે છે તેટલું બીજું કોઈ અંગ સાંભળતું નથી.

અંગુલિમાલ સ્થિર થઈ ગયો. પછી બુદ્ધે એવું પ્રવચન આપ્યું કે આંગળીઓની માળા ફેંકી દઈને તે પગમાં પડી ગયો. બુદ્ધે તરત જ તેને દીક્ષા આપી દીધી. કોસલદેશનો એવો કાયદો હતો કે ભિક્ષુ ગમે તેવો અપરાધી હોય તોપણ તેને સજા ન કરાય. તેને આ કાયદાનો લાભ મળી ગયો.

બીજી તરફ આખું વન ખંખોળવા છતાં અંગુલિમાલ ન મળવાથી હારી-થાકીને રાજા જેતવનમાં આવ્યો અને બુદ્ધને પગે લાગ્યો, આશીર્વાદ માગ્યા કે જેથી જલદી અંગુલિમાલ મળી જાય.

બુદ્ધે કહ્યું, “જેને તું શોધી રહ્યો છે તે અહીં જ છે.” એમ કહીને તરત જ દીક્ષિત ભિક્ષુ અંગુલિમાલને બતાવ્યો. રાજા તો જોતો જ

રહી ગયો. હવે તે કાયદાથી પર હતો, તેથી તેને પકડી શકાયો નહીં.

અંગુલિમાલ શ્રાવસ્તીનગરીમાં ભિક્ષા માગવા જતો ત્યાં લોકો તેને પથ્થરો મારતા, ગાળો દેતા, ધૂળ ઉડાડતા. આ બધું તે સહન કરતો રહ્યો.

એક વાર લોકોએ એવો હુમલો કર્યો કે તેના રામ રમી ગયા. તેણે છેલ્લા આસ બુદ્ધનાં ચરણોમાં લીધા.

45

500 ડાકુઓને દીક્ષા

જીવનની કરોડરજ્જુ આજીવિકા છે. આજીવિકાથી માત્ર પેટ જ નથી ભરાતું, પૂરું જીવન બને છે અને બગડે છે. આજીવિકાના પાંચ પ્રકાર પાડી શકાય: 1. પરમાર્થભરી આજીવિકા, 2. સ્વાર્થભરી આજીવિકા, 3. પાપભરી આજીવિકા, 4. લાચારીભરી આજીવિકા અને 5. ભિક્ષાવૃત્તિની આજીવિકા.

1. જે લોકોની આજીવિકામાં પારકા પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય તે ધન્ય છે.
2. જે લોકો માત્ર પોતાના જ પ્રશ્નો ઉકેલે છે તેઓ સ્વાર્થભરી જીવિકા જીવતા હોય છે. તેઓ ધન્ય તો ન કહેવાય, પણ ધિક્કારને પાત્ર પણ ન કહેવાય.
3. જે લોકો સવારથી સાંજ સુધી પાપ કરીને જીવન જીવતા હોય છે તેઓ ધિક્કારને પાત્ર કહેવાય. છળકપટ, ચોરી-લૂંટ, રુશવત, હિંસા, વગેરે પાપાચાર કરીને પેટ ભરતા હોય તેઓ ગમે તેટલો વૈભવ ભોગવતા હોય તોપણ ધિક્કારને પાત્ર કહેવાય.
4. જે લોકો પોતે પોતાની આજીવિકા રળી શકતા નથી, તેથી પરાશ્રિત થઈને પેટ ભરે છે તે તેમની લાચારી છે. આવા લોકો લાચાર આજીવિકા જીવતા હોય છે.
5. જે લોકો ભીખ માગીને જીવન જીવે છે તેઓ ભિક્ષાવૃત્તિની આજીવિકાથી જીવન જીવે છે.

સૌથી ઉત્તમ સ્વાવલંબી પરમાર્થભર્યું જીવન જીવવું તે છે. લુખ્ખો તો લુખ્ખો પણ પોતાના હક્કનો, કમાણીનો, પરસેવાનો રોટલો સંતોષપૂર્વક ખાય છે તે ધન્યધન્ય કહેવાય.

આપણે ત્રીજા નંબરની ચર્ચા કરવાની છે. કેટલાક લોકો વંશપરંપરાથી જન્મજાત પાપ કરવાની આજીવિકા જીવતા હોય છે.

રાજગૃહની દક્ષિણમાં એક મોટો પર્વત હતો. ત્યાંથી દક્ષિણ ભારત તરફ જવા માટે એક ઘાટ હતો. આ ઘાટના રસ્તેથી પ્રવાસીઓની આવજા થયા કરતી હતી. આ ઘાટની સમીપમાં જ એક ગામ હતું, જ્યાં 500 લોકો રહેતા હતા. બધા ચોરી-લૂંટનો ધંધો કરતા હતા. વંશપરંપરાથી બાપદાદાનો આ જ ધંધો તેમને ફાવી ગયો હતો. રાજ્ય સરકારે ઘણી વાર તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હાથમાં ન આવ્યા, તેથી તેમનાથી સરકાર પણ થાકી હતી.

બુદ્ધે આ 500 ચોર-લૂંટારાઓને સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો. એક કીમતી ઘોડા ઉપર સવાર થઈને તેઓ ઘાટ પાર કરવા લાગ્યા. તેમની પાસે ઘણું સોનું-હીરા વગેરે હતું. ચોરો લૂંટવા આવ્યા પણ ચક્કર ખાઈને નીચે પડ્યા. અંતે બુદ્ધે એવું પ્રવચન આપ્યું કે બધા સુધરી ગયા અને ચોરી છોડીને ભિક્ષુ થઈ ગયા.

46 શિકારીઓને દીક્ષા

માણસ માણસને સૌથી વધુ સુખી કરે છે અને માણસ માણસને સૌથી વધુ દુઃખી પણ કરે છે. દુઃખી કરનારા માણસોને જો સુધારી શકાય તો સંસારમાં ઘણાં દુઃખો ઓછાં થઈ જાય. આવા સુધારાને જ ધર્મ કહેવાય. આવા ધર્મનો પ્રચાર થાય તો લોકો દુઃખોથી હળવા થઈ જાય. ધર્મ દ્વારા જો વ્યક્તિ કે પ્રજા દુઃખી થતી હોય તો સમજવું કે તે ધર્મ જ નથી, ધર્માભાસ છે અથવા ધર્મને નામે અધર્મ છે. આવો ધર્માભાસ અથવા અધર્મ લોકોને સૌથી વધુ નડતો હોય છે.

રાજગૃહથી પોણાબસો માઈલ દૂર એક ગામમાં 122 વનવાસી લોકો રહેતા હતા. તેઓ શિકાર કરીને પેટ ભરતા હતા. રોજ સવાર થાય અને પુરુષો તીરકામઠાં લઈને શિકાર કરવા નીકળી પડે. નાનાંમોટાં પ્રાણીઓ મારીને લાવે, તેમની સ્ત્રીઓ તેમાંથી રસોઈ બનાવે અને આખું ઘર જમે. આ લોકોએ કામ વહેંચી લીધાં હતાં. બાળઉછેર અને ઘરનું બધું કામ સ્ત્રીઓ કરે, પુરુષો શિકાર કરે અને બધાંનાં પેટ ભરે, સાથેસાથે બીજા કબીલાથી બાળબચ્ચાંની રક્ષા પણ કરે. આ કુદરતી ક્રમ હતો તેથી ઘરકંકાસ ઓછો થતો. સૌનાં કામની જવાબદારી સૌની.

પુરુષો જ્યારે શિકાર કરવા જંગલમાં જતા ત્યારે ગામમાં એકલી સ્ત્રીઓ જ રહી જતી. એક દિવસ બુદ્ધ ત્યાં પહોંચી ગયા. બધી સ્ત્રીઓ ઘરકામમાં મશગૂલ હતી. બુદ્ધે સૌની સભા કરી અને એવું પ્રવચન આપ્યું કે સૌને વૈરાગ્ય થઈ ગયો. બુદ્ધે તરત જ બધી સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપી ભિક્ષુણી બનાવી દીધી.

થોડી જ વારમાં મારેલાં પ્રાણીઓને ઉપાડીને પેલા શિકારી પતિઓ પાછા ફર્યા. તેમને પોતાની પત્નીઓને ભિક્ષુણીરૂપમાં જોઈને ગુસ્સો આવ્યો. તરત જ તીરકમાન ચઢાવી બુદ્ધને મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે પડી તેથી બધા અટકી ગયા. પછી બુદ્ધે એવું પ્રવચન આપ્યું કે તે શિકારીઓ પણ ભિક્ષુ બની ગયા. તેમણે તીરકામઠાં છોડી દીધાં અને બધા બુદ્ધના સંઘમાં દાખલ થઈ ગયા.

પ્રાચીનકાળથી લોકોને જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર રસ રહ્યો છે. ભાખેલું ભવિષ્ય ઘટે કે ન ઘટે તોપણ તેને જાણવાની ઉત્કંઠા રાજા-મહારાજાઓથી માંડીને ગરીબવર્ગ સુધી સૌને રહેતી હોય છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનું પેટાશાસ્ત્ર લક્ષણશાસ્ત્ર છે. તેને સામુદ્રિકશાસ્ત્ર પણ કહેવાય છે. વ્યક્તિનાં હાથપગ, આંખકાન, છાતી-પેટ, વગેરે જોઈને તેના વિશે અમુક ધારણાઓ બંધાતી રહે છે. આવી જ રીતે શરીર ઉપર તલ, લાખાં, ચાઠાં, વગેરે પણ ભવિષ્યના જીવનમાં પ્રેરક અથવા દર્શક હોય છે તેવું લોકો માને છે. આવી માન્યતા શતપ્રતિશત વૈજ્ઞાનિક નથી હોતી તોપણ જીવન ઉપર તેનો પ્રભાવ તો હોય જ છે. અને કોઈનું પણ જીવન શતપ્રતિશત વૈજ્ઞાનિક નથી હોતું. જીવનમાં કેટલીયે માન્યતાઓ અને ધારણાઓ પણ કામ કરતી હોય છે. જે લોકો બધી લોકમાન્યતાઓ અને અવધારણાઓને તિરસ્કૃત કરીને માત્ર બૌદ્ધિક જીવન જ જીવવા માગતા હોય છે તેઓ જીવનનો રસ ખોઈ બેસતા હોય છે.

માગન્દિય નામના એક બ્રાહ્મણને ત્યાં એક કન્યાનો જન્મ થયો. બ્રાહ્મણ પોતે લક્ષણશાસ્ત્રી હતો. તેણે પોતાની દીકરીના શરીર ઉપરનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો જોયાં અને તેને નક્કી થઈ ગયું કે આનો પતિ કોઈ અત્યંત મહાન તેજસ્વી પુરુષ જ થશે. પુત્રીનું નામ સુપ્રિયા રાખવામાં આવ્યું અને તે કોઈ મહાન વરને શોધવા લાગ્યો. ત્યારે કેડ ઉપરનાં વસ્ત્રો પહેરવાનો ઓછો રિવાજ હતો તેથી આખા શરીરનાં લક્ષણો દેખાઈ આવતાં. માગન્દિય પોતાની સુપ્રિયા પુત્રી માટે પ્રત્યેક બાળકનાં અને પછી યુવાનનાં લક્ષણો જોતો રહેતો. એવામાં એક દિવસ તેની નજર ભિક્ષાટન કરતા બુદ્ધ ઉપર પડી. તેને નવાઈ લાગી કે જે લક્ષણો સુપ્રિયામાં છે તે બધાં બુદ્ધમાં પણ છે.

કેટલાક દિવસ બરાબર નજર રાખીને પછી એક દિવસ તે બુદ્ધ પાસે ગયો અને સીધો જ પ્રસ્તાવ મૂકી દીધો: “હે મહારાજ, તમે મારી કન્યાના પતિ બનો.” લગ્ન જેવા ગંભીર પ્રસ્તાવને આમ ઓચિંતો મુકાય નહીં, પણ પુત્રીમોહમાં બ્રાહ્મણથી ધીરજ રહી નહીં, આવી બાબતમાં કમેકમે આગળ વધવું જોઈએ. જીવનમાં ઘણા પ્રસ્તાવો આવતા હોય છે અને જતા પણ હોય છે, પણ ડાહ્યા માણસે એવી રીતે પ્રસ્તાવની શરૂઆત કરવી જોઈએ કે જેથી જરૂર પડે તો પાછા પણ પડી શકાય.

બ્રાહ્મણનો પ્રસ્તાવ સાંભળીને બુદ્ધ માત્ર હસ્યા. બુદ્ધના હસવાને પેલાએ સ્વીકૃતિ માની લીધી. તે વધુ ખુશ થયો અને સુપ્રિયાએ જ્યારે બુદ્ધને જોયા ત્યારે તે તો મોહિત જ થઈ ગઈ. વાત બહુ આગળ વધે તે પહેલાં જ બુદ્ધને ચોખવટ કરવી જરૂરી લાગી. પ્રેમપ્રસ્તાવ કે કામપ્રસ્તાવને ગોળગોળ આગળ ગબડાવાય નહીં. અનર્થ થઈ શકે છે, જો ગેરસમજ ઊભી થઈ હોય તો. અંતે બુદ્ધે ચોખવટ કરી દીધી: “હું ભિક્ષુ છું. મારાથી લગ્ન થઈ શકે નહીં. તમે મારી આશા રાખતા નહીં.” બુદ્ધની ચોખવટથી સુપ્રિયા છંછેડાઈ ગઈ. સ્ત્રીને ગમી ગયેલો પુરુષ જો હાથમાંથી છટકી જાય તો તે છંછેડાઈ જાય. તે જલદી આગળ વધતી નથી, પણ આગળ વધ્યા પછી જલદી પાછળ પણ પડી શકતી નથી. સ્ત્રીનો નિષ્ફળ પ્રેમ ક્યારે શત્રુતાનું રૂપ ધારણ કરે તે કહેવાય નહીં. તેથી ડાહ્યા માણસો તેનાથી દૂર રહેવાના જ પ્રયત્નો કરતા રહે છે. જોકે દૂર રહેવા માગતા આવા ડાહ્યા લોકો ક્યારે નજીક થઈ જાય તે પણ કહેવાય નહીં, કારણ કે કુદરત પ્રબળ છે. જીવન કુદરતી પ્રક્રિયાના દોર ઉપર ચાલતું હોય છે.

પોતાનો અસ્વીકાર સુપ્રિયાને અપમાનજનક લાગ્યો. અપમાન બદલો લેવાની ઇચ્છા જગાડે. તેને થયું કે કોઈ પણ હિસાબે મારે બુદ્ધને બદલો આપવો જોઈએ. તે કૌસંબીના રાજા ઉદયનની રાણી બની ગઈ, કારણ કે તેની પાસે ઉત્તમ રૂપ હતું. મોટા ભાગના રાજાઓ રૂપભોગી હોય છે. રૂપભોગ સ્થાયી નથી હોતો બદલાતો રહે છે. આ રીતે રાજાના અંતઃપુરમાં ઘણી રાણીઓ ભેગી થઈ હતી.

સુપ્રિયાના પિતા માગન્દિય વેળુવનમાં બુદ્ધના પ્રભાવમાં આવીને ભિક્ષુ થઈ ગયા હતા, તેથી સુપ્રિયાની બધી જવાબદારી તેના કાકાની હતી. કાકાને પોતાની ભત્રીજી રાજરાણી બને એ સૌભાગ્યની વાત લાગી.

નવી રાણી વ્હાલી હોય તેમ રાજાને નવી રાણી સુપ્રિયા બહુ વ્હાલી થઈ ગઈ. બરાબર આ જ સમયે બુદ્ધ પોતાના ભિક્ષુસંઘને લઈને

કૌસંબી પધાર્યા હતા. સુપ્રિયાએ નગરના દુષ્ટ જનોને હાથ ઉપર લઈને ભિક્ષુઓની સત્તામણી શરૂ કરી. જ્યારે પણ ભિક્ષુઓ ભિક્ષા માગવા જાય ત્યારે તેમને પુષ્કળ ગાળો આપે, ધૂળ ઉડાડે, પથરા મારે, કોઈ ભિક્ષા જ ન આપે. તેથી ત્રાસીને ભિક્ષુઓએ બુદ્ધને ફરિયાદ કરી. ભિક્ષાજીવી કાં તો શ્રદ્ધાજીવી હોય છે, કાં પછી દયાજીવી હોય છે. જો પ્રજામાંથી શ્રદ્ધા ઊઠી જાય અથવા દયા જતી રહે તો ભિક્ષાજીવી હડધૂત થવા લાગે. ભિક્ષુઓએ બુદ્ધને પ્રાર્થના કરી: “આપણે આ નગરને છોડી દઈએ. બીજે ક્યાંક જઈએ.” પક્ષીઓ અને ભિક્ષુઓ સારું ચણાગાર શોધતાં હોય છે. ખારા રણમાં પક્ષીઓ ન રહે તેમ લુખ્યા લોકો વચ્ચે ભિક્ષુઓ ન રહે. પણ ભિક્ષુઓનો પ્રસ્તાવ બુદ્ધને ગમ્યો નહીં. તેમણે કહ્યું: “બીજે પણ આવા જ લોકો હશે તો?” અને સ્થળાંતર તો માનપૂર્વક થવું જોઈએ. કંટાળીને કે અપમાનિત થઈને જે લોકો સ્થળાંતર કરી મૂકતા હોય છે, તેઓ વિરોધીઓને રાજી કરનારા બની જતા હોય છે, કારણ કે વિરોધીઓ તેમને ભગાડવા માટે તો ત્રાસ આપતા હોય છે. આવા ત્રાસમાં પણ ટકી જવું એ ખરી સહનશક્તિ કહેવાય.

બુદ્ધની વાત ભિક્ષુઓના ગળે ઊતરી. તેમણે ત્રાસ સહન કરીને પણ કૌસામ્બી ન ત્યજવું. વિરોધીઓની ઉપેક્ષા કરી, વિરોધીઓનો વિરોધ કરીને પણ રહી તો શકાય પણ તેથી સ્થાયી વિરોધ ઊભો થઈ જાય. ચૂપચાપ સહન કરવું એ જ મોટું તપ કહેવાય.

વિરોધીઓએ થોડો સમય ત્રાસ આપીને પછી ત્રાસ આપવાનું બંધ કરી દીધું. વાતાવરણ સુધરી ગયું. વ્યક્તિની ગેરહાજરીથી વાતાવરણ વધુ ડહોળાતું હોય છે, એટલે હાજર રહીને વાતાવરણને સુધરવાની પ્રતીક્ષા કરવી એ જ ડહાપણ કહેવાય.

આપણને ગમે કે ન ગમે પણ ગણિકાવૃત્તિ બહુ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. વેશ્યા અને ગણિકામાં ભેદ કરવો જોઈએ. માત્ર દેહવ્યાપાર કરી આજીવિકા ચલાવે તે વેશ્યા કહેવાય, પણ સંગીત-નૃત્ય-કલા દ્વારા નગરના ઉચ્ચ વર્ગનું મનોરંજન કરે તે ગણિકા કહેવાય. કેટલાક લોકો તેને નગરવધૂ અથવા વારવધૂ પણ કહે છે.

વૈશાલીમાં લિચ્છવીઓનો પ્રભાવ હતો. તેમને ત્યાં જેમ એક રાજા, એક નગરશેઠ હોય, તેમ એક નગરવધૂ પણ હોય. આ ગૌરવનું પદ મનાતું અને નગરની ઉત્તમ રૂપાળી સ્ત્રીને આ પદ મળતું. અત્યારે આમ્રપાલી આ પદે સ્થાપિત હતી. આખા નગરના લિચ્છવી યુવાનો આમ્રપાલી ઉપર મરતા હતા. તેની પાસે સારો એવો વૈભવ ભેગો થઈ ગયો હતો અને મોટામોટા શ્રીમંતો તથા અમલદારો જીહજૂરી કરતા હતા. તેને એક પુત્ર પણ થયો હતો. નગરવધૂના પુત્રનો બાપ કોણ એ ચર્ચાનો વિષય બન્યો હતો. પુત્ર વિમલ યુવાન થયો અને તેણે બુદ્ધની પાસે દીક્ષા લઈ લીધી, ભિક્ષુ થઈ ગયો.

લોકો અને ભિક્ષુઓ પોતે પણ પૂર્વાશ્રમની ભવ્યતાથી ગૌરવ અને હીનતાથી લાંછન અનુભવતા હોય છે. વિમલ કૌંડિન્યના જીવનથી આમ્રપાલીને પોતાના ધંધા પ્રત્યે ધિક્કાર છૂટવા લાગ્યો. રસપૂર્વક કુમાર્ગામી થનારનો કદી ઉદ્ધાર થતો નથી, પણ લાચારીથી કુમાર્ગ સ્વીકાર્યા પછી કાળાંતરે જાગૃતિ આવે અને પોતાના કુમાર્ગ પ્રત્યે ધિક્કારભાવ વધવા લાગે તો તેવી વ્યક્તિનો જરૂર ઉદ્ધાર થઈ જતો હોય છે. બુદ્ધ નિમિત્ત બન્યા.

બુદ્ધનાં પ્રવચનો સાંભળવા આખું નગર ઊમટતું હતું. તેમાં આમ્રપાલી પણ આવતી, પણ પોતાને પતિતા સમજીને તે લોકોથી દૂર એક ખૂણામાં બેઠીબેઠી પ્રવચન સાંભળતી. તેની અશ્રુધારા વહ્યા કરતી. તેને થતું કે તેણે જીવનમાં ઘણી ભૂલો કરી છે અને ઘણાં પાપ કર્યાં છે. તેનો પસ્તાવો તેને થવા લાગ્યો. બુદ્ધની અસ્ખલિત પ્રભાવશાળી વાણી તેને આપ્લાવિત કરી રહી હતી. ભૂલો કરવી કે પાપો કરવાં એ બહુ મોટો દોષ નથી. તે તો માનવસહજ પ્રવૃત્તિ છે. પણ ભૂલો કરીને કે પાપો કરીને તેનો પસ્તાવો ન કરવો એ જ મોટો દોષ કહેવાય. પસ્તાવો ન કરનારા કદી પવિત્ર થતા નથી. જેઓ સતત સ્વગૌરવની વાતો કરતા રહે છે તેઓ અભિમાની થઈ જતા હોય છે. અભિમાન દ્વિમુખી હોય છે. એક તરફથી તે બીજાનું અપમાન કરતું રહે છે અને બીજી તરફથી પોતાને ઘમંડી બનાવે છે. આને પતનમાર્ગ કહેવાય.

આમ્રપાલી પતનમાર્ગી જીવન જીવતી હતી, જેમાં પોતાની સાથે અનેક યુવાનોને પણ પતનની ખીણમાં ખેંચી લઈ જતી હતી. પતનમાર્ગીને પતનમાં પણ આનંદ આવતો હોય છે. અઘોરીને વિષ્ટામાં પણ સ્વાદ આવતો હોય છે.

બુદ્ધનાં પ્રવચનોએ તેને હયમચાવી નાખી. તેને સાચું ભાન થયું. જીવનનું લક્ષ્ય માત્ર સુખ ભોગવવાનું જ નથી. જીવન તો પરમ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. તે પશ્ચાત્તાપની આગમાં બળતી રહી. જેમજેમ બળતી ગઈ તેમતેમ શુદ્ધ થતી ગઈ. શુદ્ધ વિચારો આંતરિક શુદ્ધતાની નિશાની કહેવાય.

અંતે એક દિવસ જ્યારે કોઈ ન હતું ત્યારે તે બુદ્ધની પાસે પહોંચી ગઈ. પોતે પતિત, અપવિત્ર, કર્મચાંડાલ અને બુદ્ધ સંસારના સર્વોચ્ચ પવિત્ર મહાનુભાવ. તેમની સમીપમાં જતાં પણ સંકોચ થવા લાગ્યો. તેમ છતાં હિંમત કરીને તે પહોંચી જ ગઈ. હવે તે યૌવન પાર કરીને પ્રૌઢતાએ પહોંચી ગઈ હતી, તેમ છતાં તેનું દૈહિક વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત હતું. બુદ્ધે આવકાર આપ્યો અને બેસાડી. શરૂઆતમાં જ આમ્રપાલીએ પોતાનો સાચો પરિચય આપી દીધો. હીન વ્યક્તિએ ઉત્તમ વ્યક્તિની મુલાકાતમાં પોતાની હીનતા પ્રથમ જ જણાવી દેવી જોઈએ. દબાવેલી હીનતા જ્યારે મોડેમોડે પ્રગટ થાય ત્યારે બહુ ખોટી છાપ ઊભી કરે. આવી જ રીતે ઉત્તમ વ્યક્તિએ પોતાની ઉત્તમતા શરૂઆતમાં જ કહી દેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. જેટલી પાછળથી મોડેમોડે તે પ્રગટશે તેટલી જ ભવ્ય લાગશે.

જેમ આમ્રપાલી બુદ્ધથી પ્રભાવિત થઈ હતી, તેમ જ બુદ્ધ પણ આમ્રપાલીથી પ્રભાવિત થયા હતા. આમ્રપાલી જન્મજાત પાપી ન હતી. તે અભિજાત હતી. પરિસ્થિતિએ તેને પાપી બનાવી હતી. મૂળમાં તો તે સોનું જ હતી. સોનું મેલું થાય તો કાળું દેખાય: પણ તેથી તે લોખંડ ન થઈ જાય. સોનું તો સોનું જ છે. કોઈ સોની અરીઠાં લઈને ઘસે તો તેને ચમકતાં વાર ન લાગે.

આમ્રપાલીએ બુદ્ધને બીજા દિવસે પોતાને ત્યાં ભિક્ષા કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. બુદ્ધે પ્રેમથી સ્વીકાર્યું. પણ જ્યારે લોકોએ જાણ્યું તો હાહાકાર થઈ ગયો. લોકો પોતાના પવિત્ર પુરુષની પવિત્રતાને આંચ આવે તેવું સહન કરી શકતા નથી. બુદ્ધ આમ્રપાલી જેવી પતિત ગણિકાને ત્યાં જમવા જાય એ લોકો માટે અસહ્ય વાત હતી. કેટલાક શ્રેષ્ઠી-શ્રીમંતો તો બુદ્ધ પાસે પહોંચી પણ ગયા અને કદાચ બુદ્ધે અણજાણતાં નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું હશે તેમ માનીને તેમની આગળ આમ્રપાલીની ચોખવટ કરવા લાગ્યા. લોકચાહના સશરત હોય છે. જો લોકોની શરત માનો તો જ લોકો તમારા ચાહક થાય. લોકોની શરતથી વિરુદ્ધ આચરણ કરો તો લોકો ધૂળ ઉડાડતાં પણ વાર ન કરે. તેથી લોકપ્રતિષ્ઠાના ગુલામ લોકો સત્યવાદી કે સ્પષ્ટવાદી નથી થઈ શકતા, કેટલીક વાર તો નાટકિયા વિદૂષક જેવા થઈ જતા હોય છે.

બધું સાંભળી લીધા પછી બુદ્ધ શાંતિથી બોલ્યા, “હે શ્રેષ્ઠીઓ, તમે જે કહ્યું તે બધું આમ્રપાલી વિશે હું જાણું છું, મારા માટે તે નવું નથી. પણ હું તમને પણ જાણું છું. એ જેવી છે તેવી ઉઘાડી છે. ગણિકાને સતીપણાનો દાવો ન હોય, પણ તમે જે સોનેરી કિનખાબમાં લપેટાયેલા છો તે જો ખસેડી નાખવામાં આવે તો તમે તેના કરતાં પણ ભૂંડા છો. તમે તો ઢાંકેલા જ ઊંજળા છો એ પણ હું જાણું છું.”

બધા શરમિંદા થઈ ગયા. ચાડીચુગલી કરીને કોઈનું ચારિત્રહનન કરનારા ઘણો અનર્થ કરતા હોય છે, પણ તેઓ બુદ્ધ પાસે સફળ નથી થતા હોતા, કારણ કે બુદ્ધ અર્હતપદ-પ્રાપ્ત પુરુષ છે.

બીજા દિવસે બુદ્ધ ભિક્ષુસંઘ સાથે આમ્રપાલીને ત્યાં જમવા ગયા. લોકોએ – ખાસ કરીને લિચ્છવીઓએ બહુ કચવાટ કર્યો, પણ બુદ્ધે કોઈની પરવા ન કરી. જમ્યા પછી આમ્રપાલીએ પોતાનું વિશાળ આમ્રવન અને બધી સંપત્તિ દાનમાં આપી દીધી. હવે તે ભિક્ષુણી થઈ ગઈ હતી. તેનો નવો જન્મ થયો હતો. માતાની કૂખેથી થનારા જન્મ કરતાં જ્ઞાનની કૂખેથી થયેલો નવો જન્મ અતિદિવ્ય હોય છે.

બે વાર જન્મે તેને દ્વિજ કહેવાય. જનોઈધારી બ્રાહ્મણો દ્વિજ કહેવાય છે. પણ ખરેખર બહુ ઓછામાં દિવ્યતા હોય છે, કારણ કે બીજો જન્મ જ નથી થયો હતો. પ્રભાવશાળી દેહચષ્ટિ ધરાવનારી આમ્રપાલી ભિક્ષુણી-વેશમાં પણ દીપી ઊઠી.

“રાજામિત્રં કેન દષ્ટં શ્રુતં વા”

કોઈ રાજા કોઈનો કાયમી મિત્ર બન્યો હોય તેવું ન તો જોવા મળ્યું છે કે ન સાંભળ્યું છે.

આ સૂક્તિ ભર્તૃહરિની લોકપ્રસિદ્ધ છે. ઘણા લોકો રાજસંબંધન સ્વગૌરવનો વિષય માનતા હોય છે. કેટલાક આવા સંબંધમાં ખૂબ આગળ નજીક થઈ જતા હોય છે. પણ રાજા સ્વાર્થનો જ સંબંધ રાખે; તેની ખબર આપત્તિ કે વિપત્તિના સમયે પડતી હોય છે. જેની પાસેથી મદદની ઘણી અપેક્ષા રાખી હોય તે ખરા સમયે મોઢું પણ ન બતાવે ત્યારે ભારે આઘાત લાગતો હોય છે.

રાજા પ્રસેનજિત જ્યારે શ્રાવસ્તીનો રાજકુમાર હતો, ત્યારે તે તક્ષશિલા વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયો હતો. ત્યાં તેને શ્રાવસ્તીનો જ બંધુલા નામનો યુવાન મળી ગયો હતો. તે પણ તક્ષશિલામાં ભણવા માટે આવ્યો હતો. ધીરેધીરે બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી ગઈ. જન્મભૂમિથી દૂર દેશમાં વસનારા વતનવાસીઓથી બહુ જ સંબંધ બાંધતા હોય છે. દૂરી નજીક થવામાં નિમિત્ત બનતી હોય છે. ત્યારે રાજકુમારે નક્કી કરેલું કે જ્યારે હું શ્રાવસ્તીનો રાજા બનીશ ત્યારે બંધુલાને સેનાપતિ બનાવીશ. ખરેખર બન્યું પણ એવું જ. રાજકુમાર પ્રસેનજિત જ્યારે રાજા બન્યા ત્યારે સર્વપ્રથમ કામ કર્યું જૂના મિત્ર બંધુલાને સેનાપતિ બનાવવાનું. બંધુલાએ પણ જોતજોતાંમાં શ્રાવસ્તીનો રાજવિસ્તાર કરી બતાવ્યો. આંતર શત્રુઓ અને બાહ્ય શત્રુઓથી પ્રજાને મુક્ત કરી નિર્ભય બનાવી. બંધુલા જુનિયર હતો તોપણ સિનિયર મંત્રીઓનો પણ ઉપરી બનાવી દીધો. તેના વધતા જતા પ્રભાવથી જૂના મંત્રીઓ ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા હતા. વળી બંધુલા બૌદ્ધધર્મી હતો તેથી વૈદિકોની તુલનામાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માટે વધુ ખર્ચ કરતો રહેતો. આવાં બધાં અનેક કારણોસર બીજા મંત્રીઓ નારાજ રહેવા લાગ્યા. તેમણે મળીને ષડ્યંત્ર રચવા માંડ્યું. રાજાની કાનભંભેરણી શરૂ કરી. વારાફરતી મંત્રીઓ રાજા આગળ કાનભંભેરણી કરતા રહે. રાજા કાચા કાનનો હતો, ભંભેરણીમાં આવી ગયો અને પોતાના પરમ વફાદાર સેનાપતિ બંધુલાને પરમ શત્રુ માની બેઠો. તેણે બંધુલા અને તેના પુત્રની હત્યા કરાવી નાખી. ત્યારે રાજાનામાનો યુગ ન હતો, હત્યાનો યુગ હતો. રાજાને ગમે ત્યાં સુધી નોકરી કરો, નહીં તો તમારી હત્યા થઈ જાય અથવા તમે હત્યા કરીને હત્યાથી બચી જાઓ. છેક મોગલો સુધી આવી પરંપરા ચાલતી રહી. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી આ પરંપરા બંધ થઈ. અંગ્રેજો રાજાનામામાં માનતા. રાજાનામું આપીને છૂટા થઈ જાય. અને છૂટા થયા પછી ખટપટો ન કરે.

બંધુલાની હત્યા પછી રાજ્યની પડતી શરૂ થઈ. યોગ્ય વ્યક્તિને અનાડી માણસો સાચવી શકતા નથી. તેને ખોઈ બેસવી એ રાજ્ય ખોવા કરતાં પણ વધુ નુકસાનકારક બનતું હોય છે. સેના શિસ્ત વિનાની થઈ ગઈ. તેનો પ્રભાવ સમાપ્ત થઈ ગયો. પછી મોડેમોડે રાજાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. રાજાએ પોતાની ભૂલ સુધારવા બંધુલાના નાના ભાઈ કાર્યાયનને સેનાપતિ બનાવ્યો. કાર્યાયન પણ કુશળ સેનાપતિ બન્યો, પણ તેના મનમાં રાજાએ પોતાના ભાઈની તથા ભત્રીજાની હત્યા કરાવી નાખી છે તેવો ડંખ રહી ગયો હતો, તેથી તે ઊંડેઊંડે રાજા પ્રત્યે શત્રુભાવ રાખતો. શાણા રાજાએ ડંખીલા માણસને કદી મહત્ત્વના પદે બેસાડવો નહીં. તેનો ડંખ ક્યારે તેને ગદાર બનાવે તે કહી શકાય નહીં. તે મનમાં ને મનમાં કપિલવસ્તુનો નાશ ઇચ્છી રહ્યો હતો. તેવામાં તેને નિમિત્ત મળી ગયું.

પ્રસેનજિતનો રાજકુમાર વિદુર્દભ રાજાથી નારાજ રહેતો હતો. તે યુવરાજ થવા ઉતાવળો થયો હતો, પણ રાજા તેમાં વિલંબ કર્યા કરતા હતા. સત્તાલોલુપતા કામલોલુપતા કરતાં પણ ભયંકર બની જતી હોય છે. સેનાપતિએ તેને હાથ ઉપર લીધો. લોલુપ વ્યક્તિ જલદી કોઈનો હાથો બની જતી હોય છે. અને શિયાળ-મંત્રી હંમેશાં પોતાના ષડ્યંત્રનો હાથો શોધતો હોય છે. તેને એવો હાથો મળી પણ રહે છે. સેનાપતિને રાજકુમાર વિદુર્દભ મળી ગયો. બંનેએ મળીને ષડ્યંત્ર રચ્યું કે પ્રસેનજિતને પદભ્રષ્ટ કરી તેની હત્યા કરીને વિદુર્દભને ગાદીએ બેસાડી દેવો. આ માટેનું આયોજન ગોઠવાઈ ગયું.

ત્યારે બુદ્ધ મલ્લપ્રદેશના સીમાડે આવેલા મેદાલુમ્પા ગામમાં વિહાર કરી રહ્યા હતા. ત્યાં સત્સંગ કરવા જવા માટે કોસલનરેશ

પ્રસેનજિતે આયોજન ગોઠવ્યું. રાજકારણ એક ગંધાતી ગટર છે. ખટપટો, ષડ્યંત્રો અને કાવાદાવાની ગંદકીથી ખદબદતી આ ગટર સજ્જનને થકવી નાખતી હોય છે. તેમાંથી છૂટીને ચોખ્ખી હવા લેવા મન તડપે, તો કોઈ સાધુ-સંતની છાયામાં જવાથી થાક ઊતરે અને તાજગી મળે.

સેનાપતિ કાર્યાયન વગેરેને રથમાં લઈને પ્રસેનજિત મેદાલુમ્પા જવા નીકળ્યા. ગામની સીમા આવતાં જ વિહારની મર્યાદા ખાતર રાજાએ રાજમુગટ, તલવાર, કમરપટ્ટો, વગેરે રાજચિહ્નો ઉતારી નાખ્યાં અને કાર્યાયનને સોંપ્યાં અને કહ્યું: “હું પાછો ફરું ત્યાં સુધી અહીં જ આ રથને લઈને ઊભા રહેજો.” વિહારમાં કે ધર્મસ્થાનોમાં સત્તાનાં ચિહ્નો સાથે પ્રવેશ ન કરાય તેવી મર્યાદા હતી.

બુદ્ધની પાસે જઈને મોડી રાત સુધી સત્સંગ કર્યો અને પછી જ્યારે રાજા પાછા ફર્યા તો રથ, સેનાપતિ, વગેરે બધું ગાયબ થઈ ગયેલું જણાયું. ભારે ચિંતા થઈ. ક્યાં ગયા હશે, શું થયું હશે તેવો વિચાર કરતા હતા ત્યાં વનમાં છુપાયેલો એક સાચો વફાદાર સૈનિક બહાર નીકળ્યો અને કહ્યું: “જલદીથી ભાગી છૂટો! રાજકુમાર અને સેનાપતિએ મળીને સત્તાપલટો કરી નાખ્યો છે. તેઓ તમારી હત્યા માટે તમને શોધી રહ્યા છે માટે ભાગો અહીંથી ભાગો!” આટલું કહીને સૈનિક ભાગી છૂટ્યો. હજારો ગદ્ગદો વચ્ચે પણ એકાદ વફાદાર માણસ મળી જાય તો ખરા સમયે પ્રાણ બચી જાય.

રાજા પરિસ્થિતિને પામી ગયા. રાજચિહ્નો છોડીને જવામાં પોતાની ભૂલ સમજાઈ. બીજી ભૂલ સમજાઈ કે બંધુલાના નાના ભાઈ કાર્યાયનને સેનાપતિ બનાવ્યો. પણ હવે ભૂલ સમજવામાં ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું. રાજા ઉઘાડા પગે ખેતરોમાં ભાગ્યા. આખી રાત કાંટા-કાંકરામાં ભાગભાગ કરતાં પરોઢિયે તેઓ ગંડક નદી પહોંચ્યા. ગંડકના આ કિનારે કોસલ અને પેલા કિનારે મગધ રાજ્ય શરૂ થતું હતું. જો ગંડક પાર કરીને પેલા કિનારે પહોંચી જવાય તો મગધનો રાજ્યાશ્રય મળી જાય અને પ્રાણ બચી જાય. કડકડતી ઠંડીમાં છોંતેર વર્ષના રાજા પ્રસેનજિતે નદીમાં ઝંપલાવ્યું અને જેમતેમ કરીને પેલી પાર પહોંચી ગયા. પણ ઠંડી એટલી બધી લાગી હતી કે કોકડું થઈને પડી ગયા. ચાલવાની જરાય શક્તિ ન હતી તોપણ તેઓ જેમતેમ લથડિયાં ખાતાખાતા રાજગૃહના દરવાજે પહોંચી ગયા.

રાજગૃહના રાજા બિમ્બિસાર સાથે પોતાની બહેન પરણાવી હતી. રાજાને રિબાવી-રિબાવીને તેના પુત્ર અજાતશત્રુએ ભૂખેતરસે મારી નાખ્યો હતો અને બહેન બૌદ્ધ ભિક્ષુણી થઈ ગઈ હતી. ભાણો અજાતશત્રુ ગાદીએ ચઢી બેઠો હતો. પ્રસેનજિતે દરવાજો ખોલાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ હજી સૂર્યોદય થયો ન હોવાથી ચોકીદારે દરવાજો ન ખોલ્યો. હારીથાકીને તેઓ સામેના વૃક્ષ નીચે ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ ગયા. તેમને બહુ ઠંડી ચઢી હતી.

સવારે દરવાજો ખોલ્યો. દરવાનની નજર વૃક્ષ નીચે પડેલા પ્રસેનજિત તરફ ગઈ. જોયું તો પ્રાણ નીકળી ગયા હતા. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. સગો મામો ભાણાના દરવાજે ઠંડીમાં થયરીને મરણ પામ્યો હતો.

બિમ્બિસારની ભૂંડી દશા તેના સગા દીકરાએ કરી હતી. આવું જ પ્રસેનજિતની પણ ભૂંડી દશા તેના જ દીકરાએ કરી હતી. બંને રાજવીઓ ખૂબ જાહોજલાલી ભોગવી, અંતે કમોતે મર્યા.

નંદાની પ્રસૂતિ અને બદનામી

સાધુબાવાએ કે ભિક્ષુઓની જમાતનું સંચાલન કરવું કદાચ સરળ હશે, પણ સાધ્વીઓ કે ભિક્ષુણીઓની જમાતને સાચવવી અત્યંત કઠિન છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો વધારે હોય છે. ખરેખર તો સ્ત્રીઓ પોતે જ પ્રશ્નરૂપ થઈ જતી હોય છે. સ્ત્રીઓ હોય અને પ્રશ્નો ન હોય તેવું બને નહીં; અને સ્ત્રીપ્રશ્નો સાથે શાંતિ ન હોય.

આનંદના આગ્રહથી બુદ્ધે સ્ત્રીઓને ભિક્ષુણી થવાની છૂટ તો આપી, પણ જોતજોતાંમાં તેમનો સંઘ બહુ મોટો થઈ ગયો. ભિક્ષુઓ કરતાં ત્રણચારગણી સ્ત્રીઓ ભિક્ષુણી થઈ ગઈ. આ બધા સંઘને લઈને બુદ્ધ ગામેગામ વિહાર કરતા. એક જ પ્રકારના પોશાકવાળું મોટું ટોળું લોકોને પ્રભાવિત તો કરતું, પણ અંદરના પ્રશ્નો ઢાંકેલા-દબાયેલા જ રહે તેની કાળજી રાખવી પડતી.

એવામાં એક દિવસ ભારે હોબાળો મચી ગયો. નંદા નામની એક ભિક્ષુણીએ બાળકને જન્મ આપ્યો હતો. ભિક્ષુણી અને પ્રસૂતિ! લોકોના ગળે વાત ઊતરતી ન હતી. બધાની આંગળી બુદ્ધ તરફ ઊઠવા લાગી. તેમાં પણ દેવદત્તને તો આવું નિમિત્ત જોઈતું જ હતું. તેણે તો જોર-જોરથી ચારે તરફ પ્રચાર શરૂ કરી દીધો. બુદ્ધ માટે આ યશોમૃત્યુ હતું. યશસ્વી પુરુષનો યશસૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હોય અને ઓચિંતું ગ્રહણ લાગી જાય, તેમ બુદ્ધને ગ્રહણ લાગી ગયું. પણ બુદ્ધ જરાય વિચલિત ન થયા. ખૂબ ધીરજથી વિશાખાને પૂરી અને સાચી તપાસ કરવા આગ્રહ કર્યો. કેટલીક વાર નિર્દોષ પણ દોષી થઈ જતો હોય છે અને દોષી નિર્દોષ થઈને ફરતો હોય છે.

નંદાની પ્રસૂતિના સમાચાર ફેલાયા કે તરત જ વેળુવનમાં આવનારા ભક્તોની સંખ્યા ઘટી ગઈ. જ્યાં બુદ્ધનાં દર્શન કરવા માટે લોકોનો મેળો ભરાતો હતો ત્યાં કાગડા ઊડવા માંડ્યા. વેળુવનમાં સ્મશાનશાંતિ છવાઈ ગઈ.

શ્રદ્ધાનાં સ્થાનોમાં આવનારાઓના ચાર પ્રકાર હોય છે: 1. સૌથી મોટો વર્ગ પ્રસાદિયો હોય છે. 2. બીજો વર્ગ લાલચુ, ચમત્કારલોભી, પોતાનું કામ થઈ જવાની આશાએ આવતો હોય છે. 3. ત્રીજો વર્ગ સાચા શ્રદ્ધાળુઓનો હોય છે, પણ તે કાયર-બીકણ હોય છે. 4. ચોથો વર્ગ કુતૂહલપ્રેમીઓનો હોય છે, જેમને છિદ્રો જોવામાં અને તેમને મોટાં કરીને બહાર કહેવામાં વધુ રસ હોય છે.

જો ભોજનવ્યવસ્થા ન હોય તો સપ્તાહો અને સમૈયાઓમાં ચોથા ભાગના શ્રોતાઓ પણ જોવા ન મળે. આ પ્રસાદિયા ભક્તો છે. તેમનાથી જ બધું ભર્યુંભર્યું લાગતું હોય છે.

જેઓ ચમત્કારથી અંજાઈને આવનારા હોય છે, તેઓ પ્રચારના જોરે સર્જાયેલા હોય છે. પ્રચાર જ્યારે કુપ્રચારમાં બદલાઈ જાય તો તેઓ આપોઆપ આવતા બંધ થઈ નવી જગ્યા શોધવા લાગે છે.

આવા મેળામાં ખરેખર સાચી શ્રદ્ધાવાળા પણ હોય છે, પણ મોટા ભાગે તેઓ કાયર હોય છે. જો સ્થાન કે વ્યક્તિ ઉપર કલંકનાં વાદળો ઘેરાય તો ઊભી પૂંછડીએ નાસી છૂટે. કુતૂહલવાળા તો છિદ્રાન્વેષી હોવાથી નાનું-મોટું છિદ્ર દેખાતાં જ તેમને મજા પડી જાય છે. ફરીફરીને તેઓ છિદ્રનો જ પ્રચાર કરવા લાગી જતા હોય છે.

આવા કપરા સમયમાં પણ અંગદના પગની માફક અડગ થઈને ઊભા રહેનારા આંગળીના વેઢે ગણાય તેટલા જ – ગણ્યાગાંઠ્યા હોય છે. તેમની ઓળખ આવા સમયે જ થતી હોય છે.

નંદાના કારણે વેળુવન શૂન્ય થઈ ગયું. જેની પ્રતિષ્ઠા વધુ હોય તેની જ અપ્રતિષ્ઠા થાય. પ્રતિષ્ઠાનું પ્રમાણ જેટલું મોટું, અપ્રતિષ્ઠાનું પ્રમાણ પણ તેટલું જ મોટું. અપ્રતિષ્ઠાની અપ્રતિષ્ઠા નથી થતી, તે નિર્ભય થઈને જીવન જીવી શકે છે. આબરૂ અને નિર્ભયતા સાથે ન રહે. બ્લેકમેલિંગ આબરૂદારનું જ થાય, નાગાનું ન થાય.

બહારના લોકો તો ઠીક, પણ સ્વયં સંઘમાં રહેનારામાં પણ બે ભાગ પડી ગયા. એક ભાગનું નેતૃત્વ દેવદત્ત કરતો હતો. તે બુદ્ધનો પિતરાઈ ભાઈ હતો અને સંઘનો અધ્યક્ષ થવા ઉતાવળો થયો હતો. રાજગાદીનો જેમ વારસો હોય, તેમ ધર્મગાદીનો પણ વારસો હોય. અને જેટલા કાવાદાવા રાજવારસા માટે થાય, તેટલા જ ધર્મગાદી માટે પણ થતા હોય છે. બુદ્ધ વૃદ્ધ થયા હતા અને હવે સંઘની જવાબદારી પોતાને મળે તેવું માનનારામાં દેવદત્ત અગ્ર હતો.

વ્યક્તિની આધ્યાત્મિકતાનું માપ આવી કલંક-વિપત્તિ વખતે જ થતી હોય છે. મોટા ભાગના તથાકથિત આધ્યાત્મિક યોગીઓ વગેરે પ્રચારજોરથી જ થયા હોય છે. વાસ્તવમાં તેઓ તેવા હોતા નથી.

બુદ્ધ આ કપરા કાળમાં સ્થિર રહ્યા. લોકોનાં ટોળેટોળાં આવે તોય વાહવાહ અને કોઈ ચકલુંચ ન ફરકે તોય વાહવાહ – એવી અર્હતસ્થિતિ રહી, પણ ભિક્ષુણીસંઘની અધ્યક્ષા વિશાખાએ ઊંડી તપાસ આદરી તેમાં સત્ય બહાર આવ્યું. નંદા રાજગૃહના નગરશેઠની કન્યા હતી. તે પ્રથમથી જ બુદ્ધ-સત્સંગમાં રસ ધરાવતી હતી, લગ્ન કરવાની તેની જરાય ઇચ્છા ન હતી તોપણ માતા-પિતાના આગ્રહથી શ્રાવસ્તીના મોટા શ્રીમંત ઘરમાં તેનાં લગ્ન થઈ ગયાં. પહેલાં સ્ત્રીઓને લગ્ન કરવા કે ન કરવાની સ્વતંત્રતા ન હતી. જેવું માતા-પિતા નક્કી કરે તેવું જ જીવન જીવવું પડતું. નંદા પરણીને સાસરે પોતાને ઘેર ગઈ. અનિચ્છાએ તેનો સંસાર શરૂ થયો. પણ થોડા જ સમયમાં તેના પતિને ખ્યાલ આવી ગયો કે નંદાને કામરસ છે જ નહીં. તે વૈરાગ્યવતી છે. પોતે તેના ઉપર જુલમ કરી રહ્યો છે એમ સમજીને તેને ભિક્ષુણી થઈ જવાની રજા આપી. નંદા રાજરાજ થઈ ગઈ. તે ભિક્ષુણી થઈ ત્યારે જ તેના ગર્ભમાં બાળક રોપાઈ ગયું હતું. કોઈને તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો. હવે તે પ્રગટ થયું. વિશાખાએ સમયની ગણતરી કરીને તાળો મેળવી લીધો કે આ બાળક તેના પતિનું જ છે. પણ આ સત્યને લોકો સુધી પહોંચાડવું કેવી રીતે? જ્યાં સુધી પૂરેપૂરી સાચી વાત લોકો સ્વીકારે નહીં ત્યાં સુધી તો બદનામી ભોગવવી જ જોઈએ. બધાએ નક્કી કર્યું કે નંદા અને બાળકને સંઘમાંથી કાઢી મૂકો. આ તો આપણી ફજેતી કરે છે. બધાં દુઃખો સહન થાય, પણ ફજેતી સહન ન થાય.

બુદ્ધ અડગ રહ્યા: “ના, નંદા અને તેનું બાળક અહીં જ રહેશે. જેને જે માનવું અને સમજવું હોય તે માને અને સમજે. તે સંઘની શરણે આવેલી છે. સંઘ તેની રક્ષા કરશે.”

પારકી ખોટી બદનામીને સ્વીકારવી અને સહન કરવી એ પણ એક પ્રકારની વીરતા જ કહેવાય. બુદ્ધ વીર હતા. હવે પછી કોઈ પણ સ્ત્રીને ભિક્ષુણી બનાવતાં પહેલાં તે સગર્ભા તો નથી ને તેવી ચોકસાઈ કરવાનું નક્કી થયું.

સ્પર્ધા વિનાનું જીવન દુર્લભ છે. સત્તા, વ્યાપાર, પ્રતિષ્ઠા, વગેરે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્પર્ધા થતી હોય છે. સ્પર્ધાથી જ વિકાસમાં ગતિ આવે છે. ઘોડાં દોડતાં હોય તો આગળ નીકળી જવાની સ્પર્ધા હોય એટલે ગતિશીલતા આવે. એકલું ઘોડું દોડે તો સ્પર્ધા ન હોય, તો તીવ્ર ગતિ પણ ન આવે. જોનારને પણ મજા ન આવે. માત્ર રમત-ગમતમાં જ નહીં, એકેએક ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધા થઈ જતી હોય છે. અને આવી સ્પર્ધા ગતિશીલતાનું પ્રદાન કરે છે. પણ સ્પર્ધાની બીજી અસર પણ થાય છે. સ્પર્ધક પ્રત્યે – ખાસ કરીને તે આગળ નીકળી જતો હોય ત્યારે ઈર્ષ્યાદ્વેષ પણ જાગતાં હોય છે, આવાં ઈર્ષ્યા-દ્વેષ શત્રુતામાં પણ પરિણત થઈ જતાં હોય છે. જો શત્રુ દાનો હોય તો શત્રુતા વીરતાભરી હોય, પણ જો શત્રુ હલકો હોય અને દુર્બળ હોય તો શત્રુતા લુચ્ચાઈભરી પણ થઈ જતી હોય છે. સિંહની શત્રુતા અને શિયાળની શત્રુતામાં આ જ ફરક હોય છે. આપણને નવાઈ લાગે કે ત્યાગી-વૈરાગી લોકોમાં પણ માન, પ્રતિષ્ઠા અને અર્થની પણ સ્પર્ધા હોય છે. અને પછી લુચ્ચાઈભરી શત્રુતા અનર્થો પેદા કરે છે.

જ્યારથી બુદ્ધનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો ત્યારથી જૂના તૈથિકોનો પ્રભાવ ઘટવા લાગ્યો હતો. તૈથિકોની આજીવિકા લોકોનાં કર્મકાંડો, હોમ-હવન વગેરે કરાવવાની હતી તે ઓછી થઈ ગઈ. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ અનેક રીતે આવક થતી હોય છે. આવી આજીવિકાથી જીવન જીવનારાને પોતાની આજીવિકા ઓછી કરાવનારા પ્રત્યે દ્વેષ થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ સામી છાતીની શત્રુતા કરી શકાતી ન હોય ત્યારે લુચ્ચાઈભરી શત્રુતાનું આયોજન થાય. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠાનો મૂલાધાર શ્રદ્ધા હોય છે. જો શ્રદ્ધાને અંધશ્રદ્ધા સુધી પહોંચાડી શકાય તો આજીવિકાના ઢગલા થઈ જાય, પણ આવા ઢગલાને ઉડાડી મૂકવો હોય તો લોકોનો શ્રદ્ધાભંગ થાય તેવા ગુપ્ત કે પ્રગટ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ બધા પ્રયત્નોમાં સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી પ્રયત્ન ચારિત્ર્યહનનનો હોય છે. પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય વિશે ખરી-ખોટી અફવાઓ ફેલાવો. લોકો સાચી તપાસ કરશે નહીં અને જોતજોતાંમાં વ્યક્તિ કોડીનો થઈ જશે. પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને જાનથી મારવી તેના કરતાં તેને આબરૂથી મારવી સરળ હોય છે. જેમની આજીવિકાને બહુ મોટો ફટકો પડ્યો હતો તેવા તૈથિકોએ મળીને એક લુચ્ચાઈભરી યોજના ગોઠવી.

તે વખતે શ્રાવસ્તીમાં ચિંચા નામની એક તૈથિક સાધ્વી રહેતી હતી. હજી તે યુવાન અને રૂપાળી હતી. તેને બધાં ચરિત્રો કરતાં આવડતાં હતાં, તેથી તેને ષડ્યંત્રનો હાથો બનાવવાનું વિરોધીઓએ નક્કી કર્યું.

સ્રી મહાશક્તિ છે. જ્યાં મોટી સેના વિજય ન મેળવી શકે ત્યાં એક સ્રી વિજયી થઈ શકે છે. તેની મહાશક્તિ તારનારી અને ડુબાડનારી બંને બનતી હોય છે. જ્યારે તે તારનારી બને છે ત્યારે તે પોતે તરે છે અને તારે છે, પણ જ્યારે ડુબાડનારી બનતી હોય છે ત્યારે પોતે ડૂબે છે અને ડુબાડે છે. તારનારી સ્રીઓ વંદનીય – પૂજ્ય બની જતી હોય છે અને ડુબાડનારી સ્રીઓ માયાવી રાક્ષસી બની જતી હોય છે.

બધા તૈથિકોએ મળીને ચિંચાને સાધી કે તું ગમે તેમ કરીને બુદ્ધની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળમાં મેળવી દે, તે આપણા ધર્મનો દુશ્મન છે, વગેરે-વગેરે.

ચિંચાએ મોહિનીરૂપ ધારણ કર્યું. તે રોજ બુદ્ધનાં દર્શન કરવા જવા લાગી અને સેવા કરવા લાગી. મોટા ત્યાગી પુરુષો સેવામાં પરાશ્રિત હોય છે, અર્થાત્ તેમને સેવકો જોઈએ જ. સેવકોમાં પુરુષો કરતાં સેવિકાઓનું પ્રમાણ વધુ હોય. સેવિકાઓ વધુ ને વધુ નજીક જતી થાય. નાહવું-ધોવું, કપડાં, ઓરડો, વગેરે સ્વચ્છ કરવાં, પથારી પાથરવી અને આહાર, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી – આ બધું સેવિકાઓ સંભાળી લેતી હોય છે. ધીરેધીરે તે એટલી બધી નજીક થઈ જાય કે ન થવાનું પણ થઈ જાય. આ બધું તેની ઈચ્છાથી તેને ગમતું હોય ત્યારે જ થાય, પણ પછી તેનું વિકરાળ રૂપ પ્રગટ થાય. લોક-બદનામીની વૈતરણીમાં કેટલાય ઋષિમુનિઓ પણ ડૂબી જાય.

તલવારમૃત્યુ સારું, શહીદ કહેવાય, પણ બદનામીમૃત્યુ સૌથી ખોટું, કારણ કે ભ્રષ્ટ કહેવાય.

ચિંચા લોકોની આગળ-પાછળ જવા લાગી. વગર સમયે પણ જવા લાગી. શણગાર સજીને જવા લાગી. તેથી તે લોકનજરે ચઢવા લાગી. સાંજે જ્યારે બધાં ઘરે પાછાં ફરતાં હોય ત્યારે તે એકલી ફળફળાદિ લઈને જતી હોય. લોકો પૂછે તો કહે કે મારે બુદ્ધની સાથે સેવા કરવા રોકાવાનું છે. બધાં જ્યારે સવારે દર્શને આવતાં હોય ત્યારે તે બુદ્ધની કુટિયામાંથી પાછી ફરતી હોય. અને લોકોને કહે કે રાતવાસો અહીં જ કર્યો હતો. આમ જાણી-કરીને તે પોતે ચગડોળે ચઢી અને બુદ્ધને ચઢાવ્યા. ભક્તોમાં ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો. ભક્તોમાં સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીઓની વધુ ખબર રાખતી હોય છે. કેટલાક કાગડિયા ભક્ત હોય છે. કાગડો બગીચામાં પણ કફ શોધતો હોય છે, તેમ કાગડિયા ભક્તો છિદ્રો ખોળતા હોય છે. અને છિદ્રો વિનાનું કોઈ હોતું જ નથી. શરીર જ દશ છિદ્રોથી બનેલું છે, જેમાં ભગવાન વસે છે. બારી-બારણાં વિનાનું ઘર ન હોય. ઘર મોટું થતું જાય તેમતેમ બારી-બારણાં વધતાં જાય. મોટા પુરુષોનું પણ આવું જ છે. સાચાં-ખોટાં, નાનાં-મોટાં થોડાંક તો છિદ્રો હોય જ છે. છિદ્રોને ઢાંકે તેને શિષ્ય કહેવાય. છિદ્રાન્વેષી વ્યક્તિ કદી શિષ્ય ન થઈ શકે અને જેને શિષ્ય થતાં ન આવડે તે કદી ગુરુ ન થઈ શકે.

કાગડિયા શિષ્યો કફ ખાઈને કાંઉ-કાંઉ કરતા ઊડી જતા હોય છે. બગીચો તેમને રાસ નથી આવતો, તેમને તો ઉકરડો જ રાસ આવે.

ધીરેધીરે લોકોની નજર પડે તેમ ચિંચાએ પેટ ફુલાવવા માંડ્યું. પેટ ઉપર કપડાં વગેરે બાંધીને એવો દેખાવ કરે કે જાણે ગર્ભ રહી ગયો હોય. ધર્મ-વિરુદ્ધ, સમાજ-વિરુદ્ધનો સંભોગ જતા દિવસે સ્ત્રીમાં છતો થવા લાગે છે. પુરુષને આવા છતાપણામાંથી કુદરતે મુક્ત બનાવ્યો છે. તેથી ઇજ્જતનું પ્રતીક સ્ત્રી છે, પુરુષ નથી.

વાત આગળ વધી. એક દિવસ ભરીસભામાં ઊભી થઈને ચિંચા બોલવા લાગી: “હવે મને પ્રસૂતિ થવાની છે. મારી કાંઈક તો વ્યવસ્થા કરો!”

સભામાં સોપો પડી ગયો. સંતાઈને બેઠેલા તૈથિકો રાજરાજ થઈ ગયા. લોકો થૂ-થૂ કરતા ચાલવા લાગ્યા. બુદ્ધ કરોડમાંથી કોડીના થઈ ગયા, પણ કશું બોલ્યા નહીં. નિંદા-કલંક-આક્ષેપોને સહન કરે, પચાવે તે જ બુદ્ધ કહેવાય.

એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. ચિંચાને જોરજોરથી ખાંસી આવવા લાગી, જેથી પેટ ઉપર બાંધેલું ઓશીકું ઢીલું થઈને નીચે પડી ગયું. લોકોની નજર તેના ઉપર પડી, સૌ સમજી ગયા. સ્ત્રીભક્તો ચિંચા ઉપર તૂટી પડ્યા: “હલકટ, આવા ધંધા કરે છે!” બુદ્ધ બચી ગયા. પણ બધા બુદ્ધો બચતા નથી. કેટલીયે ચિંચાઓ પોતાના નાટકમાં સફળ થતી હોય છે. બધી વાર સત્યનો જ જય નથી થતો, કેટલીક વાર અસત્યનો પણ જય થઈ જતો હોય છે.

52 દેવદત્તની નાલાયકી

સંસ્કૃતિનો માપદંડ તત્કાલીન સ્ત્રીઓની દશા તથા સુરક્ષાથી કાઢી શકાય. સંસ્કૃતિ સ્ત્રી-આધારિત હોય છે. પુરુષ-આધારિત ધર્મ હોય છે. જો સ્ત્રીઓની દશા ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, વગેરે ક્ષેત્રોમાં ઊંચી હોય તો સંસ્કૃતિ મહાન હોય. જો સ્ત્રીઓ સુરક્ષાપૂર્વક હરી-ફરી-રહી શકતી હોય તો સંસ્કૃતિ ઊંચી હોય, પણ જો સ્ત્રીની દશા પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નીચી હોય, તે સુરક્ષિત ન હોય તો સમજવું કે સંસ્કૃતિની કક્ષા નીચી છે.

પશ્ચિમમાં સ્ત્રી એકલી રહી શકે છે, એકલી પ્રવાસ કરી શકે છે, એકલી નોકરી-ધંધો કરી શકે છે, ભારતમાં નથી કરી શકતી. કદાચ કોઈ સ્ત્રીને એકલા રહેવાનું થયું, તો પરિવારના અને ગામના લુખ્ખા-લંપટ લોકો તેને સતાવવા લાગે છે. ભારતમાં સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી, પુરુષરક્ષિત કે સમાજરક્ષિત છે.

બુદ્ધે જ્યારે મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું ત્યારે તેમની અને યશોધરાની ઉંમર ઓગણત્રીસ વર્ષની હતી. બંને સમવયસ્ક હતાં. તરતના જન્મેલા રાહુલને યશોધરાના સહારે મૂકીને બુદ્ધ નીકળી ગયા હતા. કદાચ તેમનું જીવન હળવું થઈ ગયું હતું, પણ યશોધરાનું જીવન ભારે થઈ ગયું હતું. આઠ વર્ષ પછી બુદ્ધ ફરી કપિલવસ્તુ આવ્યા અને રાહુલને લઈ ગયા, બીજા પણ કેટલાયને લઈ ગયા. હવે તો યશોધરા તદ્દન એકાકી થઈ ગઈ હતી. કેટલાક લોકો માને છે કે તે પણ ભિક્ષુણી થઈ ગઈ હતી, તો કેટલાક માને છે કે ના, તે ઘરમાં જ રહીને ભિક્ષુણીથી સવાયું જીવન જીવતી હતી. જોકે રાજા શુદ્ધોદન હતા, પણ સમય જતાં તેઓ વૃદ્ધ થઈને અવસાન પામ્યા હતા. યશોધરા એકાકી થઈ ગઈ હતી. તેની ઉંમર ઢળવા લાગી હતી. પતિ વિનાની સ્ત્રીઓને જલદી વૃદ્ધાવસ્થા આવતી હોય છે. પતિ પત્નીને માત્ર યોગક્ષેમ આપનારો જ નથી હોતો, તે પત્નીને યૌવન પણ આપે છે. સ્ત્રીના યૌવનનું મૂળ વહાલ છે. વહાલ મોટામાં મોટું ટોનિક છે. જેને આ ટોનિક ન મળે તે સ્ત્રી જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય.

પૂર્વે કહ્યું તેમ બુદ્ધને દેવદત્ત નામનો કાકાનો દીકરો પણ હતો, જે પહેલેથી જ વિરોધી હતો. ખબર નહીં, પણ તેણે પણ ભિક્ષુદીક્ષા લઈ લીધી હતી. તે પણ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવિષ્ટ હતો. બુદ્ધે મારવિજય કર્યો હતો, પણ બધા ભિક્ષુઓ મારવિજય કરી શકે નહીં. ખરેખર તો મારવિજય કાયમ-કાયમ માટે શક્ય જ નથી. કદાચ કોઈ થોડા કાળ માટે આવો વિજય કરે, પણ કાયમની ગેરંટી ન અપાય. દેવદત્ત પહેલેથી જ એકપક્ષીય રીતે યશોધરા પ્રત્યે આસક્ત હતો. નર-નારીમાં પરસ્પરની આસક્તિ કોઈ નવી વાત નથી, તે કુદરતી છે. પણ આવી આસક્તિ જ્યારે એકપક્ષીય થાય અને તે પણ ચરમ કક્ષાએ થાય ત્યારે મહા અનર્થ પેદા કરે.

એક દિવસ ભિક્ષુ દેવદત્ત સાંજના સમયે યશોધરાના ઓરડામાં પેસી ગયો. યશોધરા એકલી જ હતી. તે ડરી ગઈ. સ્ત્રી કામાતુર પુરુષને તરત જ ઓળખી જતી હોય છે, યશોધરાએ આવવાનું કારણ પૂછ્યું, તો દેવદત્તે બુદ્ધની નિંદા કરવા માંડી: “તને એકલીને મૂકીને તે ભાગી ગયો. બેજવાબદાર કહેવાય, હવે અત્યારે કેટલીયે ભિક્ષુણીઓ વચ્ચે મહાલે છે”, વગેરે-વગેરે.

તરછોડાયેલી સ્ત્રીને તરછોડનાર પુરુષની નિંદા અને અપકીર્તિ સંભળાવીને પોતાની તરફ વાળી શકાય છે તેવું દેવદત્ત જેવા પુરુષો માનતા હોય છે. તરછોડાયેલી ત્યક્તા સ્ત્રી હમદર્દ શોધતી હોય છે. તેની હમદર્દી બતાવીને તેને પોતાની તરફ વાળવાનો કેટલાક ચાલાક પુરુષો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. પણ યશોધરા પીગળી નહીં. બધી સ્ત્રીઓ તરત પીગળી જનારી નથી હોતી, કેટલીક શિલા જેવી કઠોર હોય છે. જે કઠોર હોય છે તે જ શીલવતી રહી શકતી હોય છે. તરત પીગળી જનારી ટકાની થઈ જતી હોય છે.

દેવદત્તે અનેક પ્રકારે યશોધરાને પીગળાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ યશોધરા વધુ ને વધુ મક્કમ રહી. ત્યક્તા કે વિધવા સ્ત્રીને કેવાકેવા લોકો સામે ઝઝૂમવું પડતું હોય છે તે છોડી જનારાને શી ખબર? તેમાં પણ જ્યારે ઘરના જ માણસો પજવતા થાય, તો કોને કહેવું અને ક્યાં જઈ રહેવું!

અંતે યશોધરા રણચંડી બની. તેણે ક્રુદ્ધ થઈને દેવદત્તને ધુત્કારી દીધો. ધૂંધવાયેલો દેવદત્ત નીચું ઘાલીને ઘરમાંથી તો નીકળી ગયો, પણ વૈરની દાઝ લેતો ગયો. આવા એકપક્ષીય આંધળા પુરુષો કેટલીક વાર ભયંકર પ્રતિક્રિયા બતાવતા હોય છે. એસિડ નાખવો, કલંક લગાડવું, જીવવું હરામ કરી દેવું, ગેંગ-રેપ કરવો, વગેરે-વગેરે અનેક પ્રકારે બદલો લેતા હોય છે. આ અધમ સંસ્કૃતિનું જ લક્ષણ કહેવાય.

પતિ વિનાની યશોધરા બધું સહતી રહી.

મહાનતા કદી કલંક વિનાની નથી હોતી. સૂર્ય અને ચંદ્ર બંનેને ગ્રહણ લાગતાં હોય છે, તારાઓને ગ્રહણ લાગતું નથી. કેટલાક લોકો જન્મજાત પાપમાર્ગી હોય છે. તેઓ પાપ કર્યા વિના રહી શકતા જ નથી. તેમને સ્વર્ગમાં મૂકો તો સ્વર્ગમાં પણ પોતાનાં લક્ષણ બતાવ્યા વિના ન રહે. કેટલાક લોકો પોતાના સમયના મહાપુરુષોની પાછળ પડી જતા હોય છે. ખાઈ-ખપૂચીને પાછળ પડવું એ તેમની પ્રકૃતિ હોય છે. આવા શત્રુઓ બે પ્રકારના હોય છે: એક તો દાના અને બીજા હલકા. દાના લોકો શત્રુતા તો રાખે, પણ કદી નીચી કક્ષાએ ન જાય. જેમ કે રામ-રાવણ શત્રુ છે. પણ બંને પક્ષે ઉચ્ચતા પણ છે, નીચતા ક્યાંય નથી. પણ નીચ લોકો સૌથી પ્રથમ હલકા ઉપાયો કરીને શત્રુતાને જામો પહેરાવતા હોય છે.

બુદ્ધના ઘણા શત્રુઓ હતા. તમે કોઈને શત્રુ ન માનો તોપણ તમને શત્રુ માનનારા પેદા થતા હોય છે. જ્યારે બુદ્ધનો ચારે તરફ જયજયકાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે કેટલાકે તૈર્થિકોનાં પેટમાં દુખતું હતું. તેમણે બુદ્ધને કલંકિત કરવાનો ત્રાગડો રચ્યો. એક સુંદરી નામની યુવતીની હત્યા કરીને ચૂપચાપ બુદ્ધની કુટિયા પાછળ દફનાવી દીધી, પછી રાજ્ય સરકારમાં ફરિયાદ કરી અને ખોદાઈ કરીને શબ કાઢવામાં આવ્યું.

યુવતી ઉપર બળાત્કાર કરીને હત્યા કરી દેવાનું સામે આવ્યું. વળી બુદ્ધ- નિવાસની આગળથી જ શબ મળ્યું. ચારે તરફ વાત ફેલાઈ ગઈ. હાહાકાર થઈ ગયો. લોકો આવતા બંધ થઈ ગયા. ગાળો દેવા લાગ્યા. ભિક્ષુઓને ભિક્ષા મળતી બંધ થઈ ગઈ. એવું લાગ્યું કે જાણે બુદ્ધ અને તેમનો સંઘ સમાપ્ત જ થઈ ગયા. આવા સમયે ડૂબતું જહાજ સમજીને કેટલાક ભિક્ષુઓ પણ બીજા સંપ્રદાયમાં ભાગી ગયા. આવનારા રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રીમંત શેઠિયાઓ પણ બંધ થઈ ગયા. પતનકાળ આવી ગયો. જેના જીવનમાં પતનકાળ આવ્યો જ નથી તેની મર્દાનગીનું માપ નીકળતું નથી. યુદ્ધમાં જે મર્દાનગી છતી થાય છે તેથી પણ વધારે મોટી મર્દાનગી પતનકાળમાં છતી થતી હોય છે. ચિતોડના પ્રતાપ કરતાં અરવલ્લીનાં જંગલોમાં ઘાસ ખાઈને પણ અણનમ રહેનારો પ્રતાપ ઘણો મહાન હોય છે.

બુદ્ધે જેને જવું હતું તે બધાને જવા દીધા, કશું બોલ્યા નહીં. જેઓ આવતા બંધ થયા તેમને પણ આવવા લલચાવ્યા નહીં, સ્થિર રહ્યા, તટસ્થ રહ્યા. પતનકાળ સહનકાળ હોય છે. મૂંગા મોઢે ચૂપચાપ બધું સહન કરી લેવાતું. બુદ્ધ સહતા રહ્યા. તેમના પતનથી તૈર્થિકો ગેલમાં આવી ગયા, ખૂબ ખુશ થઈને મજા કરવા લાગ્યા.

પણ એક દિવસ સાચી વાત બહાર આવી ગઈ. જે મારાઓએ પૈસા લઈને સુંદરીની હત્યા કરી હતી તે ભાડૂતી મારાઓ દારૂના પીઠામાં અંદરોઅંદર લડી પડ્યા અને પૈસાના ભાગ માટે જોરજોરથી બોલવા લાગ્યા. રાજાની પોલીસ ત્યાં હાજર હતી. રાજાએ કેટલાય દિવસોથી ગુપ્તચર પોલીસને દારૂના પીઠામાં અને વેશ્યાલયોમાં ગોઠવી દીધી હતી. ઘણા અપરાધો અહીંથી પકડાતા હોય છે.

પોલીસે અપરાધીઓને પકડી લીધા. તેમની પાસેથી ખરા અપરાધીઓનાં નામ છતાં થયાં. આ તો મોટામોટા ધર્મચાર્યો હતા. કાલ્પનિક મોટાઈ કાયર હોય છે. તે જાતે તો કશો સામનો કરી શકતી નથી, પણ પૈસા આપીને ગુંડાઓ દ્વારા કામ કરાવતી હોય છે.

અને ખરી વાત પ્રગટ થઈ ગઈ અને બુદ્ધ નિષ્કલંક થઈ ગયા.

54 દેવદત્તની શત્રુતા

પ્રત્યેક નાયકની સામે એક ખલનાયક જરૂરી હોય છે. ખલનાયક વિના નાટક-કાવ્ય અધૂરું અને ફિક્કું રહે. જેટલો ખલનાયક કૂર-નીચ તેટલો જ નાયક મહાન બને. રાવણ વિના રામ, કંસ વિના કૃષ્ણ, કૌરવો વિના પાંડવો બરાબર જામે નહીં. કેટલીક વાર ખલનાયકોની સાથે પણ કવિઓ અને લેખકો પક્ષપાત કરી બેસતા હોય છે. બે સારા માણસો વચ્ચે પણ વિરોધ અને શત્રુતા થઈ શકતાં હોય છે પણ કવિ જેનો પક્ષ લે તેને ભગવાન બનાવી દે અને જેનો વિરોધ કરે તેને રાક્ષસ બનાવી દે. કવિના ઢાળ ઉપર વાચકો દોડતા હોય છે. બહુ થોડા વાચકો સ્વતંત્ર બુદ્ધિ ધરાવતા હોય છે. તેમાં પણ સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિકોણ તો પ્રથમથી જ પક્ષપાતના રંગથી રંગાયેલો હોય છે.

દેવદત્ત સિદ્ધાર્થનો સગો હતો. બચપણથી જ સિદ્ધાર્થ અને દેવદત્ત વચ્ચે મનોભેદ ચાલતો હતો. પેલા હંસની કથા યાદ હશે. હંસને બાણ મારનાર દેવદત્ત હતો, પણ બચાવનાર સિદ્ધાર્થ હતો. બંને વચ્ચે ખાસી માથાકૂટ થઈ હતી. ત્યારથી દેવદત્તના મનમાં સિદ્ધાર્થ પ્રત્યે દુર્ભાવના ઘર કરી ગઈ હતી. આમ હોવા છતાં પણ પરિવારના બીજા શાક્ય યુવાનોની સાથે દેવદત્તે પણ બુદ્ધની પાસેથી ભિક્ષુદીક્ષા લીધી હતી. બધી દીક્ષાઓ વૈરાગ્યથી નથી થતી હોતી, કેટલીક ગણતરીથી પણ થતી હોય છે. દેવદત્તની ગણતરી હતી કે બુદ્ધ પછી હું જ સંઘનો અધ્યક્ષ બનીશ. બીજા આનંદ, સારિપુત્ર, મૌદ્ગલ્યાયન વગેરે છે, પણ તે બધા બ્રાહ્મણો છે, હું શાક્ય છું, બુદ્ધ પણ શાક્ય છે, એટલે ઉત્તરાધિકારી મને જ થવાનો હક્ક છે. આવી ગણતરીથી તેણે વર્ષો પ્રતીક્ષામાં વિતાવ્યાં, પણ બુદ્ધ કદી મગનું નામ મરી પાડતા ન હતા. બુદ્ધ ઘણી બાબતોમાં છેક સુધી અસ્પષ્ટ રહ્યા હતા. અસ્પષ્ટતાથી બધા પોતપોતાની ગણતરીની આશાએ બંધાઈ રહેતા હોય છે. સ્પષ્ટતા થઈ જતાં જ નિરાશ થયેલા જુદા પડતા હોય છે અથવા વિખવાદ કરતા હોય છે.

દેવદત્તે એકબે વાર પોતાને અધ્યક્ષપદ સોંપી દેવાનો દાણો ચાંપી જોયો, પણ બુદ્ધ કશું બોલ્યા નહીં, તેથી અંતે દેવદત્તને ખાતરી થઈ ગઈ કે બુદ્ધ કદી પણ મને ઉત્તરાધિકારી બનાવશે નહીં. લોકશાહીમાં અને ધર્મશાહીમાં કદી પણ નજીકના સગાને ઉત્તરાધિકારી બનાવાય નહીં. કદાચ અતિયોગ્ય હોય તો વાત જુદી છે. પણ અયોગ્ય હોવા છતાં ભત્રીજો કે ભત્રીજી હોવામાત્રથી જે ઉત્તરાધિકારી બનાવી દેતા હોય છે તે પોતાની જાતે જ પોતાની સંસ્થાને નષ્ટ કરી દેતા હોય છે.

દેવદત્ત પણ બુદ્ધના જેવો જ આકર્ષક વ્યક્તિત્વવાળો હતો. તેનાં પ્રવચનો પ્રભાવશાળી રહેતાં, ઘણા ભિક્ષુઓ તેના પ્રભાવમાં હતા. પણ અધ્યક્ષપદની લોલુપતા પૂરી ન થવાથી તે બુદ્ધ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-દ્વેષ કરતો થઈ ગયો હતો. તેના થોડા મતભેદો પણ હતા, જેથી એક વાર તેણે બુદ્ધની આગળ પોતાના પાંચ સુધારા રાખ્યા. તે આ પ્રમાણે હતા:

1. ભિક્ષુઓએ હંમેશાં ગામથી દૂર વનમાં જ રહેવું જોઈએ, ગામમાં રહેવું ન જોઈએ. એવું થવા લાગ્યું હતું કે ભિક્ષુઓ પોતપોતાના ભક્તોના ઘરમાં રાત રોકાતા અને એમાંથી કોઈ વાર અનર્થ સર્જાતો. ભિક્ષુ ટીકાને પાત્ર બનતા.
2. ભિક્ષુઓ માત્ર ભિક્ષાટન કરીને આહાર મેળવે, ભક્તોના ઘરે નિમંત્રણ ઉપર જમવા ન જાય. ત્યારે એવું બનવા લાગ્યું હતું કે ભિક્ષુઓ પોતપોતાના ભક્તોને ત્યાં નિમંત્રણમાં જમવા જતા હતા અને મનગમતું સારું ભોજન જમવા લાગ્યા હતા.
3. ભિક્ષુઓ ફાટેલાં ચીંથરા જેવાં ચીવર પહેરે. ભક્તોની પાસે કીમતી ચીવર ન માગે. ત્યારે એવું થવા લાગ્યું હતું કે ભિક્ષુઓ પોતપોતાના પ્રભાવ પ્રમાણે ભક્તો પાસે મોંઘાં ચીવર ખરીદાવતા અને પ્રભાવ જમાવવા પહેરતા.
4. ભિક્ષુઓ વૃક્ષો નીચે સૂએ, કુટિયા કે ભવનો ન બનાવે, ન ભક્તોને ત્યાં સૂએ. હજી સંઘારામો બનવા શરૂ થયા ન હતા, તેથી જે લોકો વનવાસ સહન ન કરી શકતા તેઓ કુટિયા બાંધતા અથવા પાકાં ભવનો પણ

બાંધવા લાગ્યા હતા.

5. ભિક્ષુઓએ કેવળ શાકાહારી ભોજન જ કરવું જોઈએ. તેમણે કદી પણ માંસાહારી ભોજન કરવું નહીં.

ત્યારે ભિક્ષુઓ માંસાહારી ભોજન પણ કરતા. પોતાના પાત્રમાં જે આવે તે જમી લેતા, તેથી પશુ-પક્ષીઓનાં – બધા પ્રકારનાં માંસ પણ ખાઈ લેતા.

દેવદત્તના આ પાંચે સિદ્ધાંતોનો બુદ્ધે વિરોધ કર્યો. અને જેમ ચાલતું હતું તેમ ચાલવા દીધું. તેમને ભય હતો કે આમ કઠોર સિદ્ધાંતથી ભિક્ષુઓની સંખ્યા ઓછી થઈ જશે.

આમ આચારિક અને વૈચારિક મતભેદો ઊભા થતાં દેવદત્ત રિસાયો. કદાચ તેની ખરી રીસ અધ્યક્ષ પદની હોય, પણ નિમિત્ત આ પાંચ વિચારોને અપાયું હોય. જે હોય તે, પણ પોતાની સાથે 500 ભિક્ષુઓનું ટોળું લઈને તે છૂટો પડી ગયો અને ગયાશીર્ષ ચાલ્યો ગયો અને બુદ્ધના જેવો જ પોતાનો અલગ સંઘ બનાવીને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. મતભેદથી કે રિસાઈને અલગ થઈ જવું એ નવી વાત નથી. પણ જે અલગ થાય તે દુશ્મન થાય તે વાત મહત્ત્વની છે. દેવદત્ત ગુપ્ત દુશ્મન હતો તે પ્રત્યક્ષ દુશ્મન થઈ ગયો. જોકે સારિપુત્ર તથા મૌદ્ગલ્યાયન ગયાશીર્ષ જઈને પાંચસાત ભિક્ષુઓમાંથી કેટલાકને મનાવીને પાછા લઈ આવ્યા.

જે લોકો પરિસ્થિતિવશ જુદા થઈને શાંતિથી રહેતા હોય છે તેઓ સમજુ હોય છે. સમજણ – તેમાં પણ સાચી સમજણ એ જ સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય. પણ જે લોકો જુદા થઈને ઝંખ રાખતા હોય છે તેઓ દુશ્મન થઈ જતા હોય છે. સાથે રહીને જુદા થયેલા વધુ ખતરનાક દુશ્મન બનતા હોય છે. દેવદત્ત દુશ્મન થઈ ગયો.

દુશ્મનાવટ પ્રેમની માફક બે પ્રકારની હોય છે: એક તો બંને પક્ષે પ્રેમ અથવા દુશ્મનાવટ હોય. બીજો માત્ર એક પક્ષે જ પ્રેમ અથવા દુશ્મનાવટ હોય. દેવદત્ત દુશ્મનાવટ રાખતો હતો, પણ બુદ્ધ જરાય રાખતા ન હતા. આ એકપક્ષીય દુશ્મનાવટ હતી. સામા પક્ષથી કશો પ્રતિકાર ન થતો હોય અને બધું ચૂપચાપ સહન કર્યે જાય તો બે પરિણામ આવે. જો આ પક્ષ દાનો હોય તો દુશ્મનાવટ મંદ પડી જાય, પણ જો આ પક્ષ હલકો હોય તો વધુ દુશ્મનાવટ કરવાનો પાનો ચઢે. બુદ્ધની અપ્રતિક્રિયાથી દેવદત્તને વધુ પાનો ચઢ્યો.

વૈરાગિની ગરમી એટલી બધી હોય કે તે વ્યક્તિને શાંતિથી ચૂપચાપ બેસવા ન દે. એક વાર બુદ્ધ ગૃધ્ધકૂટ પર્વત ઉપર ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. એકલા જ હતા. દેવદત્તને મોકો મળી ગયો. મહાપુરુષે બને ત્યાં સુધી એકલા ન રહેવું જોઈએ. દુશ્મનો ઘાત લગાવીને બેઠા હોય છે. ક્યારે હુમલો કરી દે તે કહેવાય નહીં. નિર્ભયતાનો અર્થ અસાવધાની નથી. અસાવધાની મૂર્ખતા કહેવાય. તેમાં પણ ઈશ્વરવાદી અને અનીશ્વરવાદીમાં ફરક છે. ઈશ્વરવાદી પોતાનો રક્ષક ઈશ્વરને માને છે. આ બહુ મોટું સંબલ તેને આત્મબળ અને હિંમત પૂરી પાડે છે. પણ અનીશ્વરવાદીને તો પોતાનું રક્ષણ પોતે જ કરવાનું હોય છે. તેને કોઈનું સંબલ નથી હોતું. મોકો જોઈને ઉપરના ભાગમાં છુપાયેલા દેવદત્તે એક મોટી શિલા ગબડાવી, જે બુદ્ધ ઉપર પડવાની હતી. પણ નિશાન ચૂકી જવાયું. બુદ્ધ બચી ગયા. માત્ર એક આંગળીએ થોડું લોહી નીકળ્યું. વાત પતી ગઈ.

પણ ના, શત્રુતા – તેમાં પણ ઝંખીલી શત્રુતા કદી પૂરી થતી નથી. આવા શત્રુને કૃષ્ણ આતતાથી કહે છે, જેને કદી ક્ષમા ન કરાય. દેવદત્તે ફરી બીજી વાર બીજી રીતે પ્રયત્ન કર્યો. તે રાજકુમાર અજાતશત્રુ પાસે ગયો અને થોડાક શસ્ત્રધારી સિપાહીઓ માગ્યા. ત્યારે અજાતશત્રુ દેવદત્તનો ભાઈબંધ હતો કારણ કે તે પણ બુદ્ધવિરોધી હતો. બે વિરોધીઓ સમાન- ધર્મા થઈને મિત્ર બની જાય.

અજાતશત્રુના મોકલેલા સિપાહીઓને થોડા દિવસ રાખી, વિશ્વાસમાં લઈને પછી બુદ્ધની હત્યા કરવા માટે મારા તરીકે મોકલ્યા. પણ બુદ્ધને જોતાં જ મારાઓના વિચારો બદલાઈ ગયા. તેઓ બુદ્ધને નમી પડ્યા, ક્ષમા માગી. જે હતી તે વાત કહી દીધી. બુદ્ધે ક્ષમા કરી દીધી.

ત્રીજી વાર જુદો જ કીમિયો કર્યો. રાજાનો નાલાગીરી હાથી હતો તેને ખૂબ દારૂ પિવડાવ્યો અને પછી બુદ્ધ જ્યારે ભિક્ષા કરવા નીકળ્યા

ત્યારે છોડી મૂક્યો. લોકોએ ભાગંભાગ કરી મૂકી, પણ બુદ્ધ સ્થિર રહ્યા. હાથી બુદ્ધની તરફ દોડ્યો. લોકોના શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા. પણ જેવો નાલાગીરી બુદ્ધની નજીક પહોંચ્યો કે તરત જ બુદ્ધે અભયમુદ્રાવાળો અભય હાથ ઊંચો કરી તેને શાંત થઈ જવા આદેશ આપ્યો. હાથી શાંત થઈ ગયો અને બુદ્ધનાં ઈંચરણોમાં ઢળી પડ્યો. લોકો ચક્રિત થઈને જોતા જ રહી ગયા. બુદ્ધનાં માન-પ્રતિષ્ઠા વધી ગયાં. લોકો ચમત્કારને તરત જ નમસ્કાર કરતા હોય છે.

અજાતશત્રુએ પણ દેવદત્તને કાઢી મૂક્યો. તેના પ્રભાવમાંથી મુક્ત થઈને તે બુદ્ધના પ્રભાવમાં આવી ગયો.

દેવદત્તને રાજગૃહ છોડી દેવું પડ્યું. તેની એકપક્ષીય શત્રુતા છતી થઈ ગઈ. લોકો વિરોધી થઈ ગયા. તે રાજગૃહથી કોસલ જતો રહ્યો. અંતમાં તેને બધા ભિક્ષુઓ છોડી ગયા. છેવટમાં કોઈ પાણી પાનારું પણ ન રહ્યું અને પગ ઘસી-ઘસીને મરવાના દિવસો આવ્યા. કેટલીક વાર કશું ન કરવું એ જ મોટું કરવું થઈ જતું હોય છે. બુદ્ધે દેવદત્તનો કશો પ્રતિકાર ન કર્યો તે જ પ્રતિકાર બની ગયો.

જે જીવતાં શિખવાડે તેને ધર્મ કહેવાય અને જે મરતાં શિખવાડે તેને અધ્યાત્મ કહેવાય; અને જે વિશ્વપ્રવાહોમાં તણાયા વિના પ્રવાહોને તટસ્થતાથી જોતાં શિખવાડે તેને અર્હત અથવા સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય.

આપણે ત્રીજી બાબતને વિચારવાની છે. જ્યારે સ્ટેજ ઉપર કોઈ નાટક થતું હોય છે ત્યારે તેના ત્રણ ભાગ હોય છે: એક નાટક ભજવનારાં પાત્રો, બે તેનું સંચાલન કરનારા સંચાલકો, જેમ કે પડદા પાડનારા-ઉપાડનારા, સંગીતકારો, દિગ્દર્શક, વગેરે અને ત્રીજા સામે બેઠેલા દર્શકો. આ ત્રણમાં નાટક ભજવનારાં પાત્રો અને સંચાલકો ક્રિયાશીલ હોય છે, પણ દર્શકો નિષ્ક્રિય, ચૂપચાપ હોય છે. જો પાત્રો નિષ્ક્રિય થઈ જાય અને દર્શકો ક્રિયાશીલ થઈ જાય તો નાટક બગડી જાય. આવી જ રીતે એ સંચાલકો નિષ્ક્રિય થઈ જાય તોપણ નાટક બગડી જાય. ત્રણે પોતપોતાની જગ્યાએ પોતપોતાની ભૂમિકા બરાબર ભજવે તો જ નાટક જામે અને મજા આવે. સંસારનાટકનું પણ એવું જ છે. કેટલીયે બાબતોમાં આપણે માત્ર દર્શક જ બની રહેતા હોઈએ છીએ. તેમાં જો ઓતપ્રોત થઈ જઈએ તો અનાવશ્યક દુઃખી થતા હોઈએ છીએ.

શ્રાવસ્તીના એક ધનાઢ્ય વ્યાપારીના પુત્ર સાથે કિસા ગોતમીનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેનું લગ્નજીવન બહુ સુખી હતું. લગ્નજીવન એક અંધારો કૂવો છે. જો અનુકૂળ માણસ મળ્યું તો સુખી અને પ્રતિકૂળ માણસ મળ્યું તો દુઃખીદુઃખી. બધાંને અનુકૂળ માણસો નથી મળતાં, તેથી તો સંસાર દુઃખમય કહેવાય છે. જેને અનુકૂળ માણસો મળ્યાં હોય છે તેનો સંસાર દુઃખમય નથી હોતો. કદાચ બીજાં દુઃખો હોય તોપણ પરસ્પરની ઢૂંફ અને આશ્વાસન દુઃખ હળવું કરી દેતાં હોય છે. અનુકૂળ માણસો મળવાં એ જ જીવનની મોટી ધન્યભાગિતા કહેવાય.

કિસાના સુખી સંસારમાં એક તત્ત્વ વધુ ઉમેરાયું. તેને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ. સ્ત્રીને પતિપ્રાપ્તિ અને પુત્રપ્રાપ્તિ થવી એ મોટી ધન્યભાગિતા કહેવાય. જે સ્ત્રીને આ બે પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તે સુખી ન હોય. માણસ માણસના સુખથી સુખી અને માણસના દુઃખથી દુઃખી થતો હોય છે. માણસ વિનાનું માણસ એકાકી થઈને નિરાશ જીવન જીવતું હોય છે.

કિસાનો પુત્ર મોટો થવા લાગ્યો. બહુ રૂપાળો અને બહુ નખરાળો, સૌને ગમી જાય તેવો. કિસાની બધી લાગણીઓ પુત્રમાં કેન્દ્રિત થઈ ગઈ. તે પુત્રમય જીવન જીવવા લાગી. સ્ત્રી પહેલાં પતિમય જીવન જીવે, પણ પુત્ર થયા પછી જીવન વહેંચાઈ જાય, પુત્રમય જીવન થઈ જાય. પણ જેનું જીવન એક જ કેન્દ્રમાં સીમિત થઈને સમેટાઈ જાય તે બીજાં કેન્દ્રોને અસંતોષ કરે. કિસાનું પૂરું જીવન પુત્રના કેન્દ્રમાં સમેટાઈ ગયું. તેને બીજું કાંઈ દેખાય જ નહીં.

કુદરત બહુ ક્રૂર હોય છે. તે બીજાનું સુખ જોઈ શકતી નથી. એક દિવસ એક ઝેરી સાપ પુત્રને કરડ્યો અને તેનું ઠામ મૃત્યુ થઈ ગયું. કિસા ઉપર તો જાણે વીજળી પડી. કેટલાય દિવસ સુધી તે પુત્રને વળગી રહી. લાખ પ્રયત્ન કર્યા પણ પુત્ર જીવતો ન થયો. કુદરતે સંસારમાં અમૃત અને વિષ બંનેની રચના કરી છે. જેના ભાગ્યમાં જે આવે તે ખરું. વહેંચણી માણસને નથી સોંપી, પોતાના હાથમાં જ રાખી છે.

પુત્રવિયોગમાં કિસા બાવરી થઈ ગઈ. લોકોને તેની દશા ઉપર દયા આવવા લાગી. સંસારમાં દયાળુ માણસો પણ વસે છે. કોઈની સલાહથી તે બુદ્ધની પાસે પુત્રના મડદાને લઈને પહોંચી ગઈ. મડદામાંથી ગંધ આવવા લાગી હતી. તેની એક જ રટ હતી, “મારા પુત્રને જીવતો કરી દો!”

બુદ્ધે ગંભીરતાથી તેની વાત સાંભળી. લોકોમાં એક એવી ધારણા પણ પ્રચલિત હોય છે કે સાધુ-સંતો મડદાં જીવિત કરી દેતા હોય છે.

આવા ચમત્કારોની કેટલીય કથાઓ લોકમાનસમાં ઘર કરી ગઈ હોય છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાના ગુરુ-લોકોની ચમત્કારિક વાતોનો જોરશોરથી પ્રચાર કરતા રહે છે. ચમત્કારોથી અંધશ્રદ્ધા ફેલાય છે. ફેલાતી હોય તો ફેલાય, પણ ચમત્કાર વિનાનો કોઈ સંપ્રદાય ચાલે જ નહીં.

બુદ્ધે જ્ઞાનથી ઘણું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કિસા સમજી નહીં. તેની હઠ કાયમ રહી. શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધાની પકડ બહુ મજબૂત હોય છે. અંતે બુદ્ધે કહ્યું: “કિસા, હું તારા પુત્રને જરૂર સજીવન કરી દઈશ, પણ આ કટોરી લે અને શ્રાવસ્તીમાંથી તેમાં તાંદુલ લઈ આવ. પણ ધ્યાન રાખજે, એવા ઘરના તાંદુલ લાવજે, જ્યાં આજ સુધી કોઈનું મરણ ન થયું હોય.”

કિસા શ્રાવસ્તીના ઘરેઘરે ફરતી રહી, પણ ક્યાંયથી તેને તાંદુલ ન મળ્યા. બધાં ઘરોમાં કોઈ ને કોઈ મૃત્યુ પામ્યું હતું. તે નિરાશ થઈને પાછી આવી પણ સાથે જ્ઞાન પણ લઈ આવી. મૃત્યુ અવશ્યંભાવી છે. કોઈનું ઘર મૃત્યુ વિનાનું નથી. જે અવશ્યંભાવી છે તેનો શોક ન હોય. તે સમજી ગઈ. તેનો શોક હળવો થઈ ગયો. બુદ્ધને વંદન કરીને પુત્રનું મડદું લઈને તે ચાલતી થઈ ગઈ. તેની અંતિમક્રિયા કરી તે સ્વસ્થ થઈ કર્તવ્યોમાં લાગી ગઈ.

કપિલવસ્તુનો નાશ અને યશોધરાનું મૃત્યુ

બુદ્ધ યુદ્ધવિરોધી હતા. યુદ્ધનો વિરોધ કરવાને કારણે જ તેમને શાક્યસંઘે જે દંડ દીધો હતો તેમાંથી ગૃહત્યાગ અને પરિવ્રજ્યા થઈ હતી. શાક્યો અને કોલીયો રોહિણી નદીના જળ માટે હંમેશાં લડતા રહેતા. તત્કાળ તો યુદ્ધ અટકી ગયું, પણ યુદ્ધ કદી પણ પૂર્ણ રૂપથી અટકતું નથી. યુદ્ધ અનિવાર્ય છે. યુદ્ધને રોકવાનું સાધન પણ યુદ્ધ જ છે. યુદ્ધો બળવાનો સાથે થતાં નથી, દુર્બળો સાથે થાય છે. યુદ્ધની મજબૂત તૈયારી ન કરવી અને સેનાને દુર્બળ રાખવી એ જ યુદ્ધનું આમંત્રણ છે. ભારતને યુદ્ધની દૃષ્ટિએ દુર્બળ બનાવનારા ત્રણ મહાપુરુષો છે: 1. પરશુરામ, 2. બુદ્ધ અને 3. ગાંધીજી.

1. પરશુરામે એકવીસ યુદ્ધો કરીને દેશના જુદાજુદા ભાગોમાંથી ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો. આ ક્ષત્રિયસંહાર એટલો ભયંકર હતો કે તેમાં વૃદ્ધો, બાળકો, યુવાનો અરે ગર્ભ સુધ્યાં હોમાઈ ગયા અને પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી એવી કહેવત પડી. ભારતમાં છ ટકા ક્ષત્રિયોની સંખ્યા. તેમનો નાશ થઈ જાય તો ભારત યોદ્ધા વિનાનો દેશ થઈ જાય. યોદ્ધા વિનાના ભારતને વિદેશીઓએ સરળતાથી જીતી લીધો. બહુ મોડેમોડે શક-સિથિયન-હૂણ વગેરે લોકોના મિશ્રણથી આબુમાં રાજપૂત જાતિ તૈયાર થઈ, જે બહાદુર હતી, પણ અંદરોઅંદર લડતી-ઝઘડતી હતી. વિદેશી-વિદર્ભી આક્રાન્તાઓ સામે તે ખૂબ લડી, પણ ટકી ન શકી. છેવટે રાજસ્થાનના કેટલાક રાજાઓએ બેટીવ્યવહાર ચાલુ કરીને પોતાનાં રાજ્ય બચાવ્યાં.
2. બુદ્ધ (અને મહાવીરે પણ) પરશુરામની માફક એકવીસ યુદ્ધો કરીને ક્ષત્રિય સંહાર ન કર્યો. તેઓ અહિંસાવાદી હતા તથા યુદ્ધવિરોધી હતા. તેમણે ભારતના તે સમયના ક્ષત્રિય યુવાનોને શસ્ત્રત્યાગી બનાવ્યા, ભિક્ષુ બનાવ્યા. દેશનો કીમ વર્ગ દેશરક્ષા માટે સૈનિક થવાની જગ્યાએ ભિક્ષુ થવા લાગ્યો. યોદ્ધાઓ ભિક્ષુ થઈ જાય, શસ્ત્ર ત્યાગીને ભિક્ષાટન કરતા ગુફાવાસી થાય, કશી ઐહિક મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના નિર્વાણના માર્ગમાં લાગી જાય તો શું થાય? યોદ્ધાઓની કમી જ થાય. તે થઈ. આક્રાન્તાઓને સરળ થઈ ગયું.
3. ગાંધીજી ઇતિહાસની સૌથી મહાન વ્યક્તિ છે. તેઓ પણ યુદ્ધના વિરોધી હતા, ચુસ્ત અહિંસાવાદી હતા, શસ્ત્રત્યાગી હતા. પણ મારી દૃષ્ટિએ (કદાચ હું ખોટો પણ હોઉં) તેમણે ભિક્ષાજીવી ભિક્ષુઓ પેદા ન કર્યાં. જો કર્યા હોત તો તેઓ પણ ભગવાન થઈ ગયા હોત. બુદ્ધ કરતાં પણ તેમની ઊંચી પ્રતિમાઓ રચાઈ હોત. તેમણે સ્વાવલંબી કાર્યકર્તા પેદા કર્યાં. ભિક્ષુઓ ધ્યાન કરીને યોગી બનતા હતા. ગાંધીજી પોતે ન ધ્યાન કરતા (પ્રાર્થના કરતા), ન તેમના કાર્યકર્તાઓ ધ્યાન કરે છે (પ્રાર્થના કરે છે). કાર્યકર્તા યોગી નહીં ઉપયોગી બન્યા. તેમાંથી લોકોના પ્રશ્નો ઉકેલાવા લાગ્યા. સ્વચ્છતા, જળ, શિક્ષણ, રોજગારી, આરોગ્ય, વગેરે જીવનને લગતા બધા જ પ્રશ્નોને તેમણે સ્પર્શ કર્યો અને તેમને ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાંના સાધુઓ અને ભિક્ષુઓ આ બધા જીવંત સળગતા પ્રશ્નોને અડતા જ નહીં. તેઓ બધા મોક્ષ-નિર્વાણ-પરલોકનું જ પરમ લક્ષ્ય લઈને લોકો વચ્ચે જતા અને તેવી પ્રેરણા આપતા તેથી પ્રજા પરલોક તરફ વળી ગઈ. ગાંધીજીએ આ ભૂલ સુધારી. તેમના સ્વામ્યથી કાર્યકર્તાઓ આ લોકના પ્રશ્નો ઉકેલવા પ્રયત્નો કરતા, પણ ક્યાંય યુદ્ધ, આક્રમણ, હિંસાને સ્થાન નહીં, તેથી યોદ્ધાઓ પેદા ન થયા. યુદ્ધવિરોધી અને હિંસાવિરોધી વિચારકાન્તિ આ દેશના કીમ વર્ગને પસંદ પડી ગઈ, પરિણામે સૈનિકદૃષ્ટિએ દેશ કમજોર થયો. આઝાદી પછી ચાર-ચાર યુદ્ધો થયાં તેમાં બાંસઠનું ચીન સાથેનું યુદ્ધ ભયંકર પછડાટ આપનારું થયું. ગાંધીવિચારધારાનો મોહભંગ થયો અને લોકો ચાણક્યની વાસ્તવિક વિચારધારા તરફ વળ્યા છે.

ગાંધીજીના અવસાન પછી અહિંસાથી એક પણ પ્રશ્ન ઉકેલાયો નથી. આંતરબાહ્ય આતંકવાદ ભયંકર રૂપ ધરી ચૂક્યો છે. તેને રોકી શકાતો નથી. આખું વિશ્વ આજે ત્રસ્ત છે. એવામાં અહિંસાવાદ ક્યાંય પ્રસ્તુત રહ્યો નથી.

રાજા બિમ્બિસારની કરુણ હત્યા કરીને અજાતશત્રુ ગાદીએ બેઠો હતો, તો રાજા પ્રસેનજિતના પુત્રે વિદુર્દભે પણ સત્તા ઉથલાવીને શ્રાવસ્તીની સત્તા પોતાના હાથમાં કરી લીધી હતી. પ્રસેનજિત પ્રાણ બચાવવા ભાગીને ઠંડીમાં થયરીને કપિલવસ્તુના દરવાજે પ્રાણ આપી ચૂક્યા હતા. વિદુર્દભ શાક્યોનો લોહીતરસ્યો હતો. તેણે કોલીયોની વિશાળ સેના કપિલવસ્તુનો નાશ કરવા તે તરફ વાળી દીધી હતી. બુદ્ધના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. અધૂરામાં પૂરું હવે તેમને ઐશીમું વર્ષ ચાલતું હોવાથી પીઠમાં દર્દ થતું હતું અને પોતે બીમાર

જેવા રહ્યા કરતા હતા. મૌદ્ગલ્યાયન અને સારિપુત્ર છૂટી ચૂક્યા હતા. માત્ર આનંદ જ એક જૂનો સાથીદાર રહી ગયો હતો.

હારીથાકીને બુદ્ધે કપિલવસ્તુ છોડીને વૈશાલી તરફ આનંદ સાથે પ્રયાણ કર્યું. વિદુર્દભને આટલું જ જોઈતું હતું. વિદુર્દભની સેના કપિલવસ્તુ પહોંચી ગઈ અને કપિલવસ્તુને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. ચારે તરફથી કપિલવસ્તુ ઉપર હુમલો કરી દીધો. લોકો ભાગભાગ કરવા લાગ્યા. સામાન્ય રીતે સેના સેના સાથે લડે, પણ અહીં તો વૈશાલીની સેના શાક્ય પ્રજા સાથે લડી રહી હતી. શાક્યો બુદ્ધના પ્રભાવમાં અહિંસાવાદી બની ગયા હતા, તેથી કશી તૈયારી ન હતી. કશી તૈયારી ન કરવી અથવા ઓછી તૈયારી રાખવી એ જ બુદ્ધનું આમંત્રણ કહેવાય. ભારત આ જ રોગથી પીડાતો રહ્યો અને એક પછી એક ચઢિયાતા આક્રાન્તાઓથી ગુલામ થતો રહ્યો.

વૈશાલીની સેનાએ આખા કપિલવસ્તુને ચારે તરફથી આગ લગાડી દીધી. આખું નગર ધૂ-ધૂ બળવા લાગ્યું. લોકો બૈરાંછોકરાં લઈને ભાગવા લાગ્યા. શાક્યોની ઘોર કતલ થવા માંડી. દયા ને નીતિ-નિયમને કોઈ સ્થાન ન હતું.

યશોધરા હવે 78 વર્ષની થઈ ચૂકી હતી. તે પોતાના ઓરડામાં દાસી સાથે રહેતી હતી. પતિ ભિક્ષુ થઈ ગયા હતા. સસરા શુદ્ધોદન મૃત્યુ પામી ચૂક્યા હતા. પરિવારનાં બીજાં સભ્યો મહાપ્રજાપતિ અને નંદ જેવો દિયર પણ ભિક્ષુ થઈ ચૂક્યાં હતાં. રાહુલ પણ ભિક્ષુ થઈ ચૂક્યો હતો. કોઈ ન હતું. યશોધરાએ દાસીને પ્રાણ બચાવવા ભાગી છૂટવા આગ્રહ કર્યો. ભડભડ સળગતા મહેલમાંથી દાસી પણ ભાગી ગઈ. યશોધરા ન ભાગી.

સવારે જ્યારે કોસલ સૈનિકો મહેલના તે ઓરડામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે યશોધરાનું અર્ધબળેલું મડદું માત્ર હતું. તેણે પ્રાણ છોડી દીધા હતા. સિદ્ધાર્થને પરણીને યશોધરાને શું મળ્યું? એમ તો સીતાજી માટે પણ એવું જ કહેવાય, પણ સીતાજી આજે પણ રામ સાથે ‘સીતારામ’ થઈને ગામેગામ મંદિરેમંદિરે પૂજાય છે. આ ભાગ્ય યશોધરાને ન મળ્યું. રામે લોકોની નિંદાથી સીતાજીનો ત્યાગ કરી દીધો હતો, પણ પછી બહુ પસ્તાયા અને સોનાની સીતા કરીને યજ્ઞકાર્ય કર્યું. બુદ્ધ યજ્ઞ કરતા નહીં, એટલે સોનાની યશોધરા કરવાનો પ્રશ્ન જ ન આવ્યો. બુદ્ધ એકલા પૂજાયા. તેમનું પૂજાક્ષેત્ર રામ કરતાં ઘણું મોટું વિસ્તર્યું, પણ ક્યાંય સજોડે ન પૂજાયા. તેઓ ભિક્ષુ હતા – મહાન ભિક્ષુ હતા. રામ રાજા હતા – મહાન રાજા, આદર્શ રાજા. રામે વાનરોને પણ સૈનિક બનાવ્યા અને સોનાની લંકા બાળી મૂકી.

બુદ્ધે કોઈને સૈનિક ન બનાવ્યા, ભિક્ષુ-ભિક્ષુણી બનાવ્યાં. પોતાનો આખો પરિવાર ભિક્ષુ થઈ ગયો, પણ કપિલવસ્તુનું રક્ષણ ન કરી શકાયું. કપિલવસ્તુ બળીને ખાખ થઈ ચૂકી હતી. શાક્યોનાં હજારો મડદાં વેરવિખેર પડ્યાં હતાં અને હજારોને બંદી બનાવી લેવાયા હતા. નદીના પાણીનો ઝઘડો કોસલોએ ઉકેલી લીધો હતો. હવે તે નદી તેમના હાથમાં હતી. શાક્યોએ વિદુર્દભનું કરેલું અપમાન તે ભૂલ્યો ન હતો. તેણે પૂરેપૂરો બદલો લીધો.

શાક્યોએ વિદુર્દભનું કેવું અપમાન કરેલું તે વાત પણ જાણી લેવી જરૂરી છે.

કપિલવસ્તુના શાક્યો કોસલદેશના ખંડિયા રાજા હતા, પણ કુળની દૃષ્ટિએ તેઓ ઊંચા કુલીન ગણાતા હતા, તેથી બેટીવ્યવહાર ન હતો. શાક્યો કોસલોની કન્યા લેતા ખરા, પણ દેતા નહીં. આવું ભારતમાં મુસ્લિમકાળમાં અને રાજપૂતકાળમાં પણ બનતું. દિલ્હીનો બાદશાહ કે અમદાવાદનો સૂબો રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ ભલે ગમે તેટલો મહાન હોય, પણ રાજપૂત રાજાઓ ખંડિયા હોવા છતાં પણ પોતાની કન્યા આપતા નહીં અને કદાચ કોઈ આપે તો તેને અત્યંત હલકો માનવામાં આવતો.

કોસલોને શાક્યોની આ સામાજિક ઉચ્ચ સ્થિતિ જરાય પસંદ ન હતી, પણ બધું વર્ષોથી ચાલતું રહ્યું હતું. સામાજિક સ્થિતિને રાજકીય ઓપ આપીને તેમાં છોડછાડ ન કરવી જોઈએ. તેમાં ઉદારવાદી થવા કરતાં જુનવાણી થવું સારું એવું કેટલાક દીર્ઘદ્રષ્ટા રાજવીઓ માનતા હોય છે. અંગ્રેજોના બેટીવ્યવહારમાં આવો ભેદ ન હતો. તેમને ઊંચીનીચી જ્ઞાતિઓ ન હતી. તેઓ ભારતીયોની કન્યા લેવાનો આગ્રહ ન રાખતા, અને દેવાનો આગ્રહ પણ ન રાખતા. પોતાનો અલગ જ સમાજ સાચવી રાખતા. આવું જ પારસીઓનું પણ કહી શકાય.

શાક્યોમાં મહાનામ નામનો એક સેનાપતિ હતો. તેને એક બહુ જ રૂપાળી કન્યા હતી, જેમાં પંચિનીનાં બધાં લક્ષણો દેખાતાં હતાં.

પાંચિનીને સાચવવી બહુ જ કઠિન કામ કહેવાય. પાંચિની હોય ત્યાં અલાઉદ્દીન ખીલજી પણ હોય જ. પાંચિનીને જૌહરવ્રતમાં જ શરણ મળે. જઈને જોઈ આવો ચિતોડની જૌહરભૂમિ. પાંચિની ઇતિહાસ રચે, પણ દુઃખનો. ન તે પોતે સુખી થાય ન પતિપરિવારને સુખી થવા દે.

મહાનાભની અતિરૂપાળી કન્યાની વાત કોસલના રાજા પ્રસેનજિત પાસે પહોંચી ત્યારે તેણે તેનું માગું પોતાના પુરોહિત દ્વારા મોકલ્યું. આ આઘાતજનક હતું, કારણ કે શાક્યો કોસલોને કન્યા આપતા નહીં. હવે શું કરવું? માગાનો અસ્વીકાર કરવાનો અર્થ હતો સર્વનાશ, કારણ કે શાક્યો કોસલના ખંડિયા રાજા. અંતે શાક્યોએ લુચ્ચાઈ કરી. એક રૂપાળી દાસીને લગ્નમંડપમાં કન્યા તરીકે બેસાડી દીધી અને રાજા પ્રસેનજિત સાથે તેનાં લગ્ન કરાવી દીધાં, એટલું જ નહીં, આ ચતુર દાસીએ રાજા ઉપર એવાં કામણ પાથર્યાં કે થોડા જ સમયમાં તેને પટરાણી બનાવી દેવામાં આવી. પતિ ઉપર કામણ પાથરતાં ન આવડે તે સ્ત્રી ત્યારે ભોટ કહેવાતી. કદાચ તે પૂજ્ય તો થઈ શકે, પણ ઘરમાં ચાલે તો કામણગારી નારનું જ, જેમ કૈકેયીનું ચાલતું હતું.

કાળાન્તરે દાસી-મહારાણીના પેટે એક પુત્ર જન્મ્યો, જેનું નામ વિદુર્દભ રાખવામાં આવ્યું. તે જ્યારે સાત વર્ષનો થયો ત્યારે તેને પોતાના મોસાળ વિશે જિજ્ઞાસા જાગી. દાસી-રાણી શું બતાવે? પણ જ્યારે તે સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે એક વાર કપિલવસ્તુ મહાનાભને ત્યાં મહેમાન થઈને ગયો. ત્યાં શાક્યોએ સાચી વાત છુપાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ અંતે તેને ખબર પડી ગઈ કે પોતે ખરેખર મહાનાભની કન્યાનો પુત્ર નહીં પણ દાસીનો પુત્ર છે, તેથી શાક્યો તેના પ્રત્યે તિરસ્કારભર્યો વર્તીવ કરે છે. શાક્યોના નફરતભર્યા વ્યવહારથી ક્રુદ્ધ થઈને તેણે કપિલવસ્તુમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી કે એક દિવસ હું શાક્યોનો નાશ કરીશ અને કપિલવસ્તુને ખંડેર બનાવી દઈશ.

તે દિવસથી વિદુર્દભના હૃદયમાં શાક્યો પ્રત્યેનો વૈરાગ્નિ ધધકતો હતો. પોતે જ્યારે રાજા થયો ત્યારે પહેલું કામ શાક્યોનો નાશ કરવા કપિલવસ્તુ ઉપર ચઢાઈ કરવાનું કર્યું. કપિલવસ્તુના શાક્યોને તે માત્ર હરાવવા જ માગતો નહોતો, પણ સંપૂર્ણ ખેદાનમેદાન કરવા માગતો હતો. તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી.

પારિવારિક જીવન સુખમય પણ છે અને દુઃખમય પણ છે. તમને માણસો કેવાં મળ્યાં છે તે સુખ-દુઃખમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. પારિવારિક સંબંધો બદલાતા નથી, કારણ કે તે કુદરતી હોય છે. માતા-પિતા, ભાઈ, પુત્ર-પુત્રી, વગેરે જે મળ્યાં તે મળ્યાં, તેમને બદલી શકાય નહીં. ભારતમાં તો તે સમયે પત્ની પણ બદલી શકાતી નહીં. જે પતિ-પત્ની મળ્યાં તે મળ્યાં, મૃત્યુપર્યન્ત એ જ રહે. એટલે જીવનમાં પારિવારિક સંબંધો સુખી-દુઃખી કરવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે. સારાં માણસો મળવાં એથી વધારે મોટું કોઈ ભાગ્ય નથી અને ભૂંડાં માણસો મળવાં તેથી મોટું કોઈ દુર્ભાગ્ય નથી. ભાગ્ય એટલા માટે કે આમાં પુરુષાર્થ ન ચાલે. જેમાં પુરુષાર્થ ન ચાલે તેને ભાગ્ય કહેવાય.

બુદ્ધનો બહુ મોટો પરિવાર હતો, પણ તે એક જ ઝાટકે તેમણે ત્યજી દીધો હતો. મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું તે જ દિવસે પરિવારના બધા સંબંધો કપાઈ ગયા હતા. બુદ્ધ ત્યાગી હતા, પણ પરિવાર ત્યાગી ન હતો, તેથી બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણથી પૂરો પરિવાર દુઃખી હતો – બહુ દુઃખી હતો. લાગણીઓનો એકપક્ષીય ત્યાગ મહાદુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે. આઠ વર્ષ પછી બુદ્ધ ફરી ઘરે પાછા આવ્યા અને યશોધરા સિવાય ઘરનાં ઘણાં માણસોને દીક્ષા આપીને સાથે લઈ ગયા. તેમની દષ્ટિએ નિર્વાણ એટલું બધું મહત્ત્વનું લક્ષ્ય હતું કે નિર્વાણ માટે બધું ત્યાગી દેવું જરૂરી હતું.

રાહુલ ભિક્ષુ થયા પછી બુદ્ધની સેવામાં રહેતો. આનંદ અને રાહુલ બંને મળીને બુદ્ધની સેવા કરતા. સિદ્ધાર્થને જે સત્ય જાણવાની ઉત્સુકતા હતી, તડપ હતી તે રાહુલમાં ન હતી. આવી તડપના કારણે સિદ્ધાર્થ અનેક આશ્રમોમાં રહ્યા, અનેક ગુરુઓ કર્યા, રખડ્યા-ભટક્યા, મારવિજય કર્યો અને પછી બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ કરી. આવું બધું રાહુલને કરવું ન પડ્યું. તે તૈયાર આસને બેસી ગયો હતો. તૈયાર આસને બેસી જનારને અનુભવો નથી થતા. અનુભવો વિના જ્ઞાન નથી થતું. અનુભવો એ જ ગુરુ છે. અનુભવ ગુરુ વિના, થોથાં-ગુરુ કે વ્યક્તિ-ગુરુ સેવીને જે જ્ઞાન થાય તે થોથાં-જ્ઞાન હોય. તેમાં તેજ ન હોય.

રાહુલ બુદ્ધનો પુત્ર હોવા છતાં પિતા જેવું તેજ કે પ્રભાવ તેનામાં ન હતો, તે માત્ર ચીલાચાલુ ભિક્ષુનું જીવન જીવતો હતો. ભિક્ષાટને જવું, સેવા કરવી, વગેરે પ્રવૃત્તિમાં તેનો દિવસ પૂરો થઈ જતો.

છેલ્લા કેટલાય દિવસથી તે પણ બીમાર રહેતો હતો. આજે મોડે સુધી તેની કુટિયાનું દ્વાર ખૂલ્યું ન હતું. રાહુલ દેખાયો ન હતો. આનંદને કુતૂહલ થયું. તેણે કુટિયાનું દ્વાર ખોલીને જોયું તો રાહુલ પથારીમાં જ મરણશરણ થઈ ગયો હતો. હવે તેનું ચેષ્ટા વિનાનું મડદું જ માત્ર પડ્યું હતું. તેના ઉપર ચાદર ઓઢાડી દીધી. આનંદે આ દુઃખદ સમાચાર બુદ્ધને આપ્યા. બુદ્ધ સ્થિતપ્રજ્ઞ રહ્યા.

ઉરુબેલાના એક વૃક્ષ નીચે બધા ભિક્ષુઓએ મળીને અગ્નિદાહ આપી દીધો. બધા જોતા જ રહ્યા. ખબર નહીં, રાહુલ નિર્વાણ પામ્યો કે નહીં!

અંતિમ કાળ બે પ્રકારનો હોય છે: એક તો વિશાળ પરિવારની લીલી વાડી છોડીને, બધા પ્રશ્નો ઉકેલીને શાંતિથી વિદાય લેવી. આવો વિદાયકાળ કોક ભાગ્યશાળીને જ મળતો હોય છે. વ્યક્તિની ચોથી-પાંચમી પેઢીનું બાળક પોતાના ખોળામાં રમતું હોય, પુત્રો, પુત્રવધૂઓ, તેમના છોકરાઓ, તેમની વહુઓ અને તેમનાં પણ સંતાનો દોડાદોડી કરતાં હોય. પિતામહ પ્રપિતામહ બનીને વૃદ્ધ કે વૃદ્ધા પારણાની દોરી ખેંચતાં હોય, ચારે તરફ લીલીછમ વાડી હોય અને મરણ આવે તો ધન્યધન્ય થઈ જવાય, પણ આવું મરણ કોક જ ભાગ્યશાળીને મળતું હોય છે. જીવનના બધા તાર આપણા હાથમાં નથી હોતા. ગમતા જીવન કરતાં ન ગમતું જીવન વધુ જીવવું પડતું હોય છે. માણસ મહાન પણ છે અને પામર પણ છે. મહાનતામાં પણ પામરતા છુપાયેલી હોય છે.

સાંસારિક પરિવાર જેવો જ ત્યાગીઓનો પણ પરિવાર હોય છે. બુદ્ધને ખાસ નજીકના ચાર સદસ્યો હતા: 1. મહાકાશ્યપ, 2. સારિપુત્ર, 3. મૌદ્ગલ્યાયન, 4. આનંદ.

આ ચારે જીવનભર પડછાયાની માફક સાથે ને સાથે રહેતા. જોકે પાછળથી થોડો વિખવાદ થયો અને કેટલાક સંઘ છોડી ચાલ્યા ગયા હતા, પણ તેઓ પાછા આવી ગયા હતા.

આ ચારમાં સારિપુત્ર સેનાપતિ હતો. ભિક્ષુસંઘના પ્રચારમાં સારિપુત્રનો મોટો હાથ હતો. હવે તે એંશી વર્ષ વટાવી ચૂક્યો હતો અને ઘણા સમયથી તેને જૂના મરડાની બીમારી લાગુ પડી ગઈ હતી. જે લોકોનું ભોજન અવ્યવસ્થિત હોય છે તેમને આવી બીમારી લાગુ પડી જતી હોય છે. ભિક્ષામાં કાચું-પાકું, સ્વાદુ-બેસ્વાદુ, ગરિષ્ઠ અને તીખું-તમતમતું – જેવું મળે તેવું ખાઈ લેવાનું હોવાથી લાંબા ગાળે પાચનક્રિયા ઉપર વિપરીત અસર પડતી હોય છે. ભિક્ષુઓને બપોર પછી જમવાનું નથી હોતું, તેથી બપોર પહેલાં કેટલાકને ઠાંસી-ઠાંસીને ખાઈ લેવાની આદત પડી જતી હોય છે. આવાં બધાં અનેક કારણોસર લગભગ બધાની પાચનક્રિયા વૃદ્ધાવસ્થામાં મંદ પડીને આમરોગ થઈ જતો હોય છે. આમરોગમાં આહાર પચ્યા વિના જ બહાર નીકળી જાય. આવો મળ પાણીમાં ડૂબી જાય. આવા રોગીનો ચહેરો નિસ્તેજ – લુખ્ખો રહે કારણ કે આહારનું તેજ બહાર જ નીકળી જતું હોય છે અને માન્યામાં ન આવે તેવી પણ સાચી વાત જણાવું છું કે તે લોકોને પરાણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડતું હોય છે. તે કુદરતી આવેગોને અવરોધવાના કારણે પણ અનેક બીમારીનો ભોગ બની જતા હોય છે.

સારિપુત્રની ઇચ્છા પોતાનું મરણ પોતાના ગામમાં થાય તેવી હતી, તેથી તે નાલક ચાલ્યો ગયો હતો અને રોજ ગામમાં ભિક્ષા લેવા જતો. સારિપુત્રની ઇચ્છા પોતાની માતા ભિક્ષુણી બને તેવી હતી. તે હજી જીવતી હતી, પણ તે ભિક્ષુણી થવા તૈયાર નહોતી, તે બુદ્ધને મન ભરીને ગાળો દેતી. તે માનતી કે બુદ્ધ પોતાના પૂરા પરિવારને ભિક્ષુ બનાવીને ઉજ્જડ કરી નાખ્યો હતો. સારિપુત્રના ત્રણ નાના ભાઈઓ અને ત્રણ નાની બહેનો ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશી ગયાં હતાં, મૌદ્ગલ્યાયન તો પ્રથમથી જ ભિક્ષુ થઈ ગયો હતો. બધા બ્રાહ્મણ પરિવારના હતા આમ તો નાલક આખું ગામ જ બ્રાહ્મણોનું હતું.

ત્રણ દિવસથી સારિપુત્રે કશું ખાધું ન હતું. તેનાથી ખવાતું જ ન હતું. પેટમાં કશું ટકતું જ નહીં, તરત જ મળદ્વારથી બહાર નીકળી જતું. અતિસાર અથવા સંગ્રહણીનો રોગી બહુ ગંદો રહે છે. તેની નજીક કોઈ જવા માગતું નથી, તેમ છતાં સારિપુત્રનો નાનો ભાઈ તેની સેવાશુશ્રૂષા કરતો હતો. ચુંદ પણ ભિક્ષુ જ થઈ ગયો હતો.

જીવનનો છેલ્લો દિવસ આવી ગયો. શરીરમાં જરાય શક્તિ ન હતી. આત્માવાળા ભલે આત્માના અમાપ બળની વાતો કરે, પણ ખરું બળ તો શરીરનું જ હોય છે અને તે આરોગ્યમાંથી આવતું હોય છે.

છેવટના દિવસે સારિપુત્રની માતા રૂપસારિ લાકડીને ટેકેટેકે સારિપુત્રની પાસે આવી. તેના માટે તો તે પોતાનો પુત્ર ઉપનિષ્ય જ હતો. ઉપનિષ્ય વારંવાર માતાને ભિક્ષુ થવાનો આગ્રહ કરતો હતો, પણ રૂપસારિ માનતી ન હતી તે આજે સામે ચાલીને ભિક્ષુણી થવા આવી હતી. તેનો હેતુ માત્ર ને માત્ર પુત્રની અંતિમ ઇચ્છા પૂરી કરવાનો હતો.

સારિપુત્રને સંતોષ થયો. અંતિમ ઇચ્છા પૂરી થતાં જ તેના પ્રાણ છૂટી ગયા. હવે નશ્વર દેહ પડ્યો હતો. નાલક ગામમાં સારિપુત્રને અગ્નિદાહ અપાયો. તેનાં ચીવર-કમંડળ અને અસ્થિ લઈને ચુંદ વૈશાલી ગયો. બુદ્ધ વૈશાલીમાં બિરાજતા હતા. સારિપુત્રના અવસાનથી આનંદ વગેરે બધા હયમયી ઊઠ્યા, પણ બુદ્ધ ધીર-ગંભીર અને તટસ્થ હતા. અર્હતપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી લાગણીઓ શેષ થઈ જતી હશે. બુદ્ધે સારિપુત્રનાં અસ્થિને જમણો હાથ લગાડીને પોતાના લલાટે મૂક્યો. વાત પૂરી થઈ ગઈ.

59 મૌદ્ગલ્યાયનનું કરુણ મૃત્યુ

ધર્મપ્રચારનું એક અંગ શાસ્ત્રાર્થ પણ છે. ખાસ કરીને ભારતીય ધર્મો તર્કોને માન્યતા આપે છે. પ્રાચીનકાળથી આવા શાસ્ત્રાર્થ કરનારાઓનો લાંબો ઇતિહાસ રહ્યો છે. સેમેટિક ધર્મો દલીલોને નથી માનતા. જે દલીલોને ન માને, ન સ્વીકારે તે તલવારને માને. તેથી સેમેટિક ધર્મોના પ્રચાર-પ્રસારમાં તલવારનો મોટો હાથ રહ્યો.

બુદ્ધની પાસે ઘણાં રત્નો હતાં, તેમાં શાસ્ત્રાર્થના મહારથીઓ પણ હતા. તે સમયમાં બિહારમાં પાંસઠ સંપ્રદાયોની ધૂમ મચી હતી તેમાં બૌદ્ધિક રીતે નિગંઠો પ્રબળ હતા. નિગંઠો પણ અહિંસાવાદી હતા. તેઓ દિગંબર રહેતા અને ખૂબ જ દેહદમન કરનારાં તપ કરી જીવન જીવતા. તેમનું લક્ષ્ય પણ મોક્ષ હતું. આમ જુઓ તો ચાર્વાક સિવાય બધા જ પારલોકિક લક્ષ્યવાળા હતા. આ લોકની કોઈને પડી નહોતી. આ લોકો આલોકવાદને ઘૃણાથી જોતા હતા.

આ બધા પંથો-સંપ્રદાયો કેટલીક વાર પરસ્પર સંઘર્ષમાં આવી જતા. બૌદ્ધિક દલીલો કોઈ વાર ઉગ્ર પણ બની જાય. આવા સમયે મૌદ્ગલ્યાયન સૌનો પ્રતિકાર કરતો. તે બધાને ચૂપ કરી દેતો. તેની પાસે પ્રચંડ તર્કશક્તિ હતી. લાંબા સંઘર્ષના કારણે નિર્ગંઠો તેના દુશ્મન થઈ ગયા હતા. આમ તો તેઓ અહિંસાવાદી હતા, પણ મૌદ્ગલ્યાયનનું કાસળ કાઢવા હિંસા પણ આચરવા તૈયાર હતા. મૌદ્ગલ્યાયનનું શરીર ઊંચું-પહોળું, મજબૂત હતું, પાંચને ભારે પડે તેવો હતો, તેથી પ્રત્યક્ષ તો તેનો સામનો કરવો કઠિન હતો. જ્યાં પ્રત્યક્ષ સામનો ન કરી શકાય ત્યાં ષડ્યંત્ર રચાય. દિગંબરોએ ષડ્યંત્ર રચ્યું, મારા તૈયાર કર્યા અને કહ્યું કે તેના ટુકડેટુકડા કરી નાંખો. બધા ભિક્ષુઓ, બધા દિગંબરો, બધા સાધુઓ અર્હત નથી હોતા. હજારમાં કોઈ એકાદ હોય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન જ કહેવાય.

વૈર વાળવાની વૃત્તિ થોડીઘણી સૌને હોય છે. જ્ઞાની-ધ્યાની-યોગી-તપસ્વી- બધા આવી ગયા. કોઈકોઈ વાર તે ઉપર ઊપસી આવે. બાકી અંદર ઊંડાણમાં તો તે લાવારસની માફક ધધકતી જ હોય.

ત્યારે મૌદ્ગલ્યાયન રાજગૃહની એક ટેકરી ઉપર એકાકી રહેતા હતા. પેલા ભાડૂતી મારાઓએ એક રાત્રે અંધારામાં હુમલો કર્યો. સૂતેલા ઉપર તૂટી પડ્યા. પેલાને ઊઠવા જ ન દીધો. ઊઠે તો પાંચને ભારે પડે. મારાઓએ લાકડીના ફટકા એટલા માર્યા કે એકે હાડકું સાજું ન રહ્યું. તેને મરી ગયો સમજીને મારા ચાલ્યા ગયા.

સવારે થોડે દૂર રહેતા બે ભિક્ષુઓને ખબર પડી તો તેઓ જોવા આવ્યા. મૌદ્ગલ્યાયન જીવતો હતો. તેને એટલો માર માર્યો હતો કે તેનાથી ઊભા થવાતું કે ચલાતું નહોતું. બંનેએ મળીને તેના ચીવરમાં તેનો દેહ મૂકીને જેમતેમ કરીને એકએક છોડો ઊંચકીને વૈશાલી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

બંને જેમતેમ વૈશાલી પહોંચ્યા. તથાગત આશ્રવનમાં નિવાસ કરતા હતા. આજે અમાવાસ્યા હતી. હજી પંદર જ દિવસ ઉપર સારિપુત્રનું અવસાન થયું હતું. તેનો શોક મટ્યો નહોતો ત્યાં મૌદ્ગલ્યાયનના મડદા જેવા શરીરને તથાગતનાં ચરણોમાં મૂક્યું. તથાગત જોઈ જ રહ્યા. તેઓ અર્હત હતા તેથી શોકાદિથી પર હતા. કશું બોલ્યા નહીં. મૌદ્ગલ્યાયને પ્રાણ ત્યજી દીધા. બિચારો મહાપીડામાંથી મુક્ત થયો. લોહીનું ખાબોચિયું ભરાઈ ગયું હતું. ખબર નહીં, તેને નિર્વાણ મળ્યું કે નહીં! એક પછી એક બધાની આવી દશા થતી જોઈને આનંદ વિચલિત થવા લાગ્યો, કારણ કે તે અર્હત ન હતો. પણ તથાગત શાંત હતા.

મરણના બે પ્રકાર છે: 1. ઓચિંતું મરણ, હાર્ટ-એટેક, અકસ્માત કે બીજા કોઈ નિમિત્તે માણસ ઓચિંતો જ મરી જાય. આવું મૃત્યુ સારું જ ખરું કે નહીં પણ સારું. સારું એ અર્થમાં કે કોઈની પાસે કશી સેવા કરાવવાની જરૂર ન રહે. ખોટું એ અર્થમાં કે તેમાં કશી તૈયારી ન કરી શકાય. જેનો બહુ મોટો પથારો હોય તેને સંકેલતાં વાર લાગે. આવી કશી જ તૈયારી કર્યા વિના મૃત્યુ આવે તો પાછળ ભારે અફરાતફરી થઈ જાય. એટલે બીજું મૃત્યુ લાંબો સમય બીમાર રહીને પછી મરવાનું છે. જો વ્યક્તિ જાગૃત હોય તો તેને ખ્યાલ આવી જાય કે હવે તે થોડા દિવસનો મહેમાન છે. એટલે જે તૈયારી કરવી હોય તે બધી તૈયારી કરી શકે. પણ આમાં કોઈની પાસે સેવા કરાવવી પડે. જો કોઈ સેવા કરનારું ન હોય તો છેવટમાં મહાદુઃખ થાય.

બુદ્ધ ઔશી વટાવી ચૂક્યા હતા. હવે તેમનું શરીર લથડ્યું હતું. હવે ટેકા વિના તેઓ ઊભા ન થઈ શકતા. બેસી ન શકતા, ચાલી પણ ન શકતા. ભલેને અર્હત થયા હોય પણ ઉપરાઉપરી તેમને ઘણા આઘાત લાગ્યા હતા. રાહુલનું મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. તેણે બુદ્ધપુત્ર તરીકે કશું જ કાઠું કાઢ્યું ન હતું. માતા મહાપ્રજાપતિ અને યશોધરાનું પણ મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. પિતા શુદ્ધોદન પણ હવે રહ્યા ન હતા. સારિપુત્ર અને મૌદ્ગલ્યાયન કરુણ રીતે મૃત્યુ પામ્યા હતા. બધું ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું. એકમાત્ર આનંદ બચ્યો હતો. અર્હત ભલે વાણીવ્યવહારથી સ્વસ્થતા બતાવે, પણ અંદરથી તો તેમને પણ આઘાત લાગતો જ હશે!

બુદ્ધ ત્યારે વૈશાલીમાં હતા. બુદ્ધે કહ્યું: “આનંદ, હવે હું ત્રણ મહિનાથી વધુ જીવવાનો નથી. ચારે તરફથી ભિક્ષુઓને બોલાવી લે.” મરતી વખતે છેલ્લાં દર્શન કરવા-કરાવવાની ઇચ્છા સૌને રહેતી હોય છે. આનંદે ચારે તરફ સંદેશા મોકલ્યા. જરા તુલના કરો – કૃષ્ણે અંતિમ વેળાએ સ્વેચ્છાથી દ્વારિકા ત્યજી દીધું હતું અને પ્રાચીપીપળા આગળ તેમની પાસે ઉદ્ધવ વિના બીજું કોઈ ન હતું.

યાદવો પ્રત્યેની અસંતોષની હૈયાવરાળ તેમણે ઉદ્ધવ પાસે ઠાલવી હતી. બુદ્ધને આવી કોઈ હૈયાવરાળ ન હતી. હા, ચારે તરફ વિરાન જ વિરાન થઈ ગયું હતું.

વૈશાલીને છેલ્લા પ્રણામ કરીને બુદ્ધ પોતાના સંઘ સાથે કપિલવસ્તુ તરફ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં એક પછી એક ગામ આવતાં ગયાં, બુદ્ધ વટાવતા ગયા. હસ્તિગ્રામ, આમ્રગામ અને જંબુગામે રોકાણ કરતા-કરતા, ભિક્ષુઓને છેલ્લો ઉપદેશ આપતા-આપતા તેઓ પાવાનગરી પહોંચ્યા. પાવાનગરીમાં ચુંદ નામનો લુહાર રહેતો હતો. બુદ્ધ પ્રત્યે તેની અનન્ય ભક્તિ હતી. તે દોડતો દર્શને આવ્યો અને આવતી કાલનું જમણ પોતાને ત્યાં રાખવાનું નક્કી કર્યું. તેના આનંદનો પાર ન હતો, બુદ્ધ પોતાને ત્યાં જમવા આવશે એ વાતથી તે પુલકિત થઈ ગયો હતો.

તેણે પોતાની પત્નીને સારામાં સારી રસોઈ બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો. ચુંદની પત્નીએ સુકરના માંસમાંથી ખાસ પ્રકારની દુર્લભ વાનગી બનાવી. આવી વાનગી શ્રીમંતો જ જમી શકતા. ગરીબો માટે તે દુર્લભ હતી.

બુદ્ધ સમયસર ચુંદના ઘરે આવી ગયા. ચુંદના પરિવારમાં આનંદ-ઉત્સાહનો પાર ન હતો. ચુંદની પત્નીએ જે ભાવથી રસોઈ બનાવી હતી તે પીરસવામાં આવી અને બુદ્ધ ખૂબ પ્રેમથી જમ્યા, અને વિદાય થયા પણ આમ્રવન પહોંચતાં પહેલાં જ તેમના પેટમાં પીડા ઊપડી. જેમતેમ કરીને આમ્રવન પહોંચ્યા, ત્યાં તો અસહ્ય વેદના થવા લાગી. ખરેખર બનેલું એવું કે ચુંદપત્નીએ જે લોખંડની કડાઈમાં સુકરમાંસ રાંધેલું તે બરાબર સ્વચ્છ નહીં કરેલી, તેમાં કાટનો અંશ રહી ગયેલો આ કાટ રસોઈ સાથે ભળીને ફૂડ-પોઈઝન થઈ ગયો. કદાચ આ જ કારણસર આપણા પૂર્વજોએ લોખંડનાં વાસણોમાં રસોઈ કરવાની મનાઈ કરી હશે! મોટા ભાગે પહેલાં કલાઈ કરેલાં વાસણોમાં જ રસોઈ થતી હતી. હવે સ્ટેનલેસ સ્ટીલનો આવિષ્કાર થતાં સ્ટીલનાં વાસણો વપરાવા લાગ્યાં છે.

ફૂડ-પોઈઝનિંગથી બીમાર બુદ્ધ વધુ બીમાર થઈ ગયા.

તોપણ તેમણે આનંદને લઈને કુશીનારા તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં કુકુત્થા અને હિરણ્યવતી નામની બે નદીઓ આવતી હતી. જેમતેમ કરીને બંને નદીઓ પાર કરી.

હવે બુદ્ધ શ્રમથી બહુ જ થાકી ગયા હતા. તેઓ આગળ ન જઈ શક્યા. આનંદે બે શાલવૃક્ષો વચ્ચે તેમને આરામ કરવાની ગોઠવણ કરી આપી.

બુદ્ધને એક ચિંતા સતાવતી હતી: મારા મૃત્યુનું નિમિત્ત ચુંદ લુહાર થઈ જશે, તે બદનામ થઈ જશે. તેવું ન થાય એટલા માટે તેમણે આનંદને વારંવાર સમજાવ્યો કે “સુજાતાની ખીરમાં મને જે સ્વાદ આવ્યો હતો તેવો જ સ્વાદ ચુંદના ભોજનમાં પણ આવ્યો હતો, જરાય ઓછો નહીં. લોકો તેને બદનામ ન કરે તેની કાળજી રાખજે.” સંતપુરુષો ન કોઈને બદનામ કરે, ન કોઈને કરવા દે. કોઈ મહાવિભૂતિની બદનામી તો કોઈ હલકો માણસ જ કરે, પછી ભલે તેણે સંતનાં વસ્ત્રો જ ધારણ કર્યા હોય.

બે શાલવૃક્ષોની વચ્ચે બુદ્ધ અંતિમ શ્વાસ લઈ રહ્યા હતા. તેવામાં એક વિદેશી સોદાગર તેમનાં દર્શને આવ્યો. તેણે સુવર્ણગ્રથિત ચાદર બુદ્ધને ભેટ કરી. બુદ્ધે આનંદને ઇશ્વરત કરી કે આ ચાદર મને ઓઢાડી દે.

બે શાલવૃક્ષો વચ્ચે બુદ્ધ અકસ્માત જ જન્મ્યા હતા અને હવે એવાં જ બે શાલવૃક્ષો વચ્ચે દેહત્યાગ કરી રહ્યા છે. બધાં ભિક્ષુભિક્ષુણીઓ ચારે તરફ વીંટળાઈને અશ્રુપાત કરી રહ્યાં છે અને એવામાં બુદ્ધનો જીવનદીપ બુઝાઈ ગયો. તેમણે નિર્વાણની વ્યાખ્યા કરી હતી કે દીપકનું છેલ્લું ટીપું જ્યોતમાં આવીને બળી જાય પછી દીપક ક્યાં જાય છે? ક્યાંય નહીં. તેમ આત્માની ચિદ્ધારાનો પણ છેલ્લો કણ આવી જાય પછી બધું સમાપ્ત થઈ જાય છે. આત્મા ક્યાંય જતો નથી કે આવતો નથી. બધું અહીં જ સમાઈ જાય છે.

બુદ્ધનું મહાનિર્વાણ થઈ ચૂક્યું હતું. તે દિવસે વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી. રાત વીતી ચૂકી હતી અને પરોઢિયું થઈ રહ્યું હતું. તે સમય ઈસવી સન પૂર્વે 483નો હતો.

જેમને ઘણા શિષ્યો હોય અથવા મોટો પરિવાર હોય તેઓ ભાગ્યે જ વિખવાદ વિનાના હોય. કદાચ હોય તો તેઓ ભાગ્યશાળી કહેવાય. વિખવાદનું ઉગ્ર રૂપ ગુરુના મરણ વખતે અથવા તે પછી પ્રગટતું હોય છે. ગુરુના જીવતાં પણ વિખવાદ તો હોય છે, પણ તે દબાયેલો રહે છે. ગુરુ મરતાં જ દબાણ હતી જવાથી તે પ્રબળ થઈ ઊઠતો હોય છે. વિખવાદ નિમિત્ત શોધતો હોય છે અને સૌથી પહેલું નિમિત્ત અંતિમવિધિ બાબત જ થઈ જતો હોય છે.

એક પ્રશ્ન એ થાય કે ગુરુ લોકો શિષ્યોનાં ટોળેટોળાં કેમ કરતા હશે? પાત્ર-કુપાત્ર જોયા વિના જે આવે તેને મૂંડી જ દેવાની પ્રવૃત્તિ કેમ કરતા હશે? શાસ્ત્રમાં પરિવ્રજ્યા લેનારની પાસે પ્રથમથી જ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ કરાવવામાં આવે છે.

“અથ લોકૈષણાયાશ્ચ પુત્રૈષણાયાશ્ચ વિતૈષણાયાશ્ચ ઉત્થાય ચય્ય પ્રવ્રજેત્ ॥” ઉપનિષદ.

1. લોકૈષણા – લોકોમાં વાહવાહ કરાવવાની વૃત્તિ.
2. પુત્રૈષણા – પુત્રો અથવા શિષ્યોનાં ટોળાં વધારવાની ઇચ્છા.
3. વિતૈષણા – ધનવાનોની ખુશામત કરીને ધનના ઢગલા ભેગા કરવાની ઇચ્છા.

આ ત્રણ એષણાઓથી મુક્ત થઈને જ પછી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી. એવો અર્થ શ્રુતિનો છે. પણ મોટા ભાગે તો ત્રણે એષણાઓ પૂરી કરવા માટે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ થતી હોય તેવું દેખાય છે. તેનું સચોટ કારણ છે.

ગુરુઓ માટે શિષ્યો ખેતી છે. પૈસો, પ્રતિષ્ઠા અને રક્ષણ – આ ત્રણે તત્ત્વો શિષ્યોરૂપી ખેતરમાંથી મળી રહે છે અને આ ત્રણે તત્ત્વો ત્યાગીઓને પણ ગમતાં હોય છે. વિશ્વ વ્યક્તિનું માપ તેની પાછળના ટોળાને જોઈને કાઢતું રહ્યું છે. જે લોકો ઘણા મહાન હતા પણ ટોળા વિનાના હતા, લોકો તેમને ભૂલી ગયા. કોઈ યાદે નથી કરતું. પણ જેઓ બહુ નાના – ઠિંગુજી હતા, પણ શિષ્યોનું ટોળું મોટું હતું, તેઓ ભગવાન થઈને પૂજાય છે. તેમનાં ભવ્ય મંદિરો બંધાય જે, છપ્પનભોગ ધરાવાય છે, સોના-ચાંદી-હીરા-માણેકના મુગટ પહેરાવાય છે અને વંશપરંપરા સુધી જયજયકાર થાય છે. પણ જેઓ ખરેખર મહાન હતા, પણ શિષ્યોના ટોળા વિનાના હતા તેઓ ભૂંસાઈ ગયા. લોકો યાદ કરાવવાથી યાદ કરતા હોય છે. તમારી પાસે કશું ન હોય, લોકો માટે કશું ન કર્યું હોય, ન કરતા હો પણ જો તમારી પાસે પ્રચારનું નેટવર્ક હોય તો તમે તમારો જયજયકાર કરી કરાવી શકો છો. પ્રચારનું નેટવર્ક ગોઠવવું એ પણ એક ખૂબી અને શક્તિ છે.

જોકે આવું તંત્ર પરસ્પરના સ્વાર્થ માટે વિભાજિત થતું રહેશે. એટલે લગભગ વિશ્વના બધા ધર્મો અનેક ફાંટામાં વિભાજિત થતા રહ્યા છે. આમાં કેટલાંક વિભાજન સિદ્ધાંતો માટે થતા હોય છે, તો કેટલાંક માત્ર વ્યક્તિગત અહંને પોષવા તથા સ્વાર્થ સાધવા માટે થતા હોય છે.

બુદ્ધની પાસે બહુ મોટો વિશાળ શિષ્યસમુદાય હતો. દિવંગત થતાની સાથે જ વિખવાદ શરૂ થઈ ગયો. બુદ્ધના અગ્નિસંસ્કાર ક્યાં કરવા, ક્યારે કરવા એ બાબતમાં મલ્લલોકોમાં પરસ્પર વિરોધ થઈ ગયો.

હા-ના કરતાં સાત દિવસ સુધી નિર્ણય ન થઈ શક્યો. બધા બુદ્ધના શબ આગળ બેસી રહ્યા. વિષભક્ષણથી જે મૃત્યુ થયું હોય તે શરીર તરત જ લીલું થવા લાગે. તેને લાંબો સમય રાખી શકાય નહીં. ત્યારે આજના જેવી કોલ્ડ-સ્ટોરેજની વ્યવસ્થા ન હતી, તેથી અંતે સાતમે દિવસે કુશીનારાના મલ્લોએ કોઈની પરવા કર્યા વિના બુદ્ધની પાલખી ઉપાડી લીધી અને કુશીનારા નગરની પૂર્વમાં જ્યાં મલ્લોનું સ્મશાન હતું ત્યાં લઈ જઈને અગ્નિદાહ કરી દીધો.

હવે પ્રશ્ન અસ્થિઓનો હતો. અગ્નિદાહ પછી કુશીનારાના મલ્લોએ બધાં અસ્થિઓ ભેગી કરીને ભાલાધારી તથા ધનુર્ધારી ચોકીદારોના પહેરામાં મૂકી દીધાં, કારણ કે બુદ્ધનાં અસ્થિ ઉપર પોતપોતાનો હક્કદાવો કરનારા ઘણા પક્ષો હતા.

કુશીનારાના મલ્લોએ ફરી સાત દિવસ સુધી ગીત-નૃત્ય-વાજિંત્ર વગેરે દ્વારા અખંડ ધૂન-કીર્તન કર્યાં. એવામાં મગધનરેશ અજાતશત્રુને બુદ્ધનિર્વાણની ખબર પડી તો તેમણે પોતાનો એક પ્રતિનિધિ પોતાના ભાગનાં અસ્થિ લેવા કુસિનારા મોકલ્યો.

આવી જ રીતે વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અહકલ્યના વલ્લિયોએ, રામગામના કોલિયોએ તથા પાવાના મલ્લોએ પણ પોતપોતાના દૂતો મોકલ્યા.

અસ્થિ માગનારાઓની ભારે ભીડ થઈ ગઈ, એટલે કુશીનારાના મલ્લોએ કહ્યું કે અસ્થિઓ ઉપર માત્ર અમારો જ અધિકાર છે. અમે કોઈને એક ટુકડો પણ નહીં આપીએ. ઝઘડો બહુ ઉગ્ર થઈ ગયો ત્યારે એક ડાહ્યો બ્રાહ્મણ વચ્ચે પડ્યો અને લોકોને સમજાવી અસ્થિના આઠ ભાગ કરીને આઠે હક્કદારોને આપી દીધા. આ આઠ સ્થળોએ સ્તૂપો બાંધવામાં આવ્યા છે. જે દ્રોણ બ્રાહ્મણે આ રીતે ઝઘડાનું સમાધાન કરાવ્યું હતું તેને બુદ્ધનું ભિક્ષાપાત્ર આપવામાં આવ્યું, જેના ઉપર તેણે પણ સ્તૂપ બનાવ્યો.

બુદ્ધના અગ્નિસંસ્કાર વખતે મહાકાશ્યપ હાજર ન હતા. તેઓ ક્યાંક બહાર ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. તેમને ત્રીજા દિવસે ખબર પડી તો દોડતા આવ્યા. સાથેના ભિક્ષુઓ શોકમાં રોકકળ કરી રહ્યા હતા, પણ એક ભિક્ષુ પ્રસન્ન હતો. તે બધાને સમજાવતો હતો: “સારું થયું, રોજ ઊઠીને ટકટક કરનારા ચાલ્યા ગયા. હવે શાંતિ થશે. હવે કોઈ ટકટક તો નહીં કરે!”

આ એક ભિક્ષુનાં વાક્યો ન હતાં, તેના જેવા કેટલાય ભિક્ષુઓનું તે પ્રતિનિધિત્વ કરતો હશે. બધા જ પ્રસિદ્ધ મોટા પુરુષોના બધા લોકો ગુણ ગાતા હોય તેવું નથી હોતું. કેટલાક નિંદક, કેટલાક વિરોધી અને કેટલાક સમાલોચક પણ હોય જ છે. જ્યાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય કે કલમસ્વાતંત્ર્ય નથી હોતું અને વક્તા કે લેખકનાં માથાં કલમ કરવાનો ફતવો અપાતો હોય છે ત્યાં સાચો ઇતિહાસ બોલી કે લખી શકાતો નથી. ત્યાં ‘સત્યમેવ જયતે’ સૂત્રનો કશો અર્થ રહેતો નથી. ત્યારે અને આજે પણ ભારતમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય હતું અને છે, તેથી બિહારમાં ત્યારે 65 સંપ્રદાયો પ્રચલિત હતા. પૂરા દેશમાં તો હજારો હશે અને આજે પણ હજારો છે, તેનું કારણ વાણી અને કલમની સ્વતંત્રતા છે. જોકે તેથી ઘણી ગૂંચવણો પણ ઊભી થાય છે. પણ કટ્ટર સ્પષ્ટતા કરતાં ખૂલી ગૂંચવણ સારી. પ્રાણ તો ન ગૂંચળાય!

પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં બુદ્ધનાં જે આઠ અસ્થિઅંગો વહેંચવામાં આવ્યાં અને તેના ઉપર સ્તૂપો બાંધવામાં આવ્યા તે વિશે થોડીક આનુમાનિક ચર્ચા કરીએ.

1. લુંબિની

આ સ્થાન ભારતથી નેપાળ જવાના રસ્તા ઉપર નેપાળમાં દશેક કિલોમીટર દૂર છે. અહીં જ માતા માયાદેવીએ શાલવૃક્ષો વચ્ચે ઊભાંઊભાં સિદ્ધાર્થને જન્મ આપ્યો હતો.

2. બોધગયા

અહીં સિદ્ધાર્થનો બીજો જન્મ થયો હતો, અર્થાત્ બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અહીં થઈ હતી. 45 દિવસના ઘોર ઉપવાસ પછી અહીં સુજાતાની ખીરથી સિદ્ધાર્થે પારણું કર્યું હતું અને તેમને મધ્યમમાર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. બૌદ્ધો જૈનોના જેવા અને જેટલા ઉપવાસો નથી કરતા. તેઓ રોજ જમે છે પણ બપોર પછી ભિક્ષુ-ભિક્ષણીઓ નથી જમતાં. તેઓ તપથી કર્મોનો ક્ષય નથી માનતા, તેથી જૈનોના જેવાં ઘોર દેહદમન કરનારાં તપ નથી કરતા. બોધગયા બૌદ્ધોનું મહાતીર્થસ્થાન છે, પણ અત્યારે તો તે આતંકવાદીઓનો ગઢ બની ગયું છે. માઓવાદી નક્સલીઓ હાહાકાર મચાવે છે. નક્સલીઓ પરલોકવાદી નથી, આલોકવાદી છે. તેમને નિર્વાણ નથી જોઈતું, રોજીરોટી, મકાન, કપડાં જોઈએ છે, જેની તરફ કોઈ ધર્મે ધ્યાન જ નથી આપ્યું. અત્યારે અહીં હજારો અંગુલિમાલો પેદા થયા છે, પણ તેમને માર્ગ ઉપર લાવનાર કોઈ બુદ્ધ નથી. તેમનો બુદ્ધ માઓ છે, જે ચીનમાં રહેતો હતો. તે અહિંસાવાદી નહીં, હિંસાવાદી હતો અને લૂંટી લેવાનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ

આપતો હતો. અત્યારે તો આ માઓવાદીથી ભયભીત થઈને પ્રજા ભાગી રહી છે. ત્યાં રહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ પાયાના જીવનપ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર પરલોકની સાધના કરવા પ્રજાને વાળી દેવાથી આ પ્રશ્ન ઊભો થયો હોય. હવે અહીં ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ’ નહીં, પણ ‘માઓ શરણં ગચ્છામિ’ની ધૂન ગવાય છે, જે ચિંતનીય કહેવાય. જે વૃક્ષ નીચે બુદ્ધને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે રાજા શશાંકના સમયમાં કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું. શ્રીલંકાથી ફરીથી મૂળ વૃક્ષની શાખા રોપીને તેને જીવિત કરાઈ છે. હવે તેની પૂજા થાય છે. બૌદ્ધોની શ્રદ્ધા જોવી હોય તો થોડા દિવસ બોધગયામાં જરૂર રહેવું જોઈએ.

3. સારનાથ

વારાણસીથી પાંચ જ કિલોમીટર નજીક આ પવિત્ર સ્થાન આવેલું છે. બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ પછી બોધગયાથી વિહાર કરીને બુદ્ધ અહીં આવ્યા હતા અને પોતાના પાંચ સાથીદાર તપસ્વીઓને પ્રથમ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આને ‘ધર્મચક્રપ્રવર્તન’ કહેવાય છે. અહીંથી ભિક્ષુદીક્ષા આપવાની શરૂ થઈ અને બૌદ્ધ ધર્મનો સંદેશ ફેલાવા લાગ્યો.

અહીં ભવ્ય ધમ્મક સ્તૂપ છે, જેની ઊંચાઈ 150 ફૂટ મનાય છે. મહમદ ગજનીએ વારાણસી ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે અહીં પણ ભારે ભાંગતોડ કરી હતી.

ઈ. સ. 1922માં શ્રીલંકાના અનાગરિક ધમ્મપાલજીએ અહીં મૂલગંધકૂટી નામનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું છે.

4. કુશીનગર

ત્યારે આ નગરને કુશીનારા કહેવાતું હતું. બુદ્ધે વૈશાખ પૂર્ણિમાની રાત્રે પોતાનો નશ્વર દેહ ત્યાગ્યો હતો, જેને પરિનિર્વાણભૂમિ કહેવાય છે. અહીં બનેલો મુખ્ય સ્તૂપ તો હવે ક્ષતવિક્ષત થઈ ગયો છે, પણ ‘મહાનિર્વાણ’ નામનો નવો સ્તૂપ વિદ્યમાન છે. જેમ ખીર ખવડાવીને સુજાતા અમર થઈ ગઈ, તેમ અંતિમ ભોજન કરાવીને ચુંદ લુહાર પણ અમર થઈ ગયો. એકે નવું જીવન આપ્યું અર્થાત્ મધ્યમમાર્ગનો બોધ આપ્યો, તો બીજાએ નિર્વાણમાં નિમિત્ત આપ્યું.

4. શ્રાવસ્તી

આ નગરી ભારતની પાંચ મોટી નગરીઓની એક હતી. બુદ્ધે અહીં 25 વાર ચાતુર્માસ કર્યા હતા, અર્થાત્ તેને વર્ષાવાસ પણ કહેવાય છે, એટલે બુદ્ધવાણીનાં ઘણાં વિટકો અહીં જ ઉપદેશાયાં હતાં. અહીંના જેતવનને 18 કરોડમાં ખરીદ્યું હતું. કહેવાય છે કે જમીન ઉપર સુવર્ણમુદ્રાઓ બિછાવીને અનાથપિંડક શ્રેષ્ઠીએ આ વન ખરીદ્યું હતું. જૈન શ્રેષ્ઠી વસ્તુપાળે આબુમાં આવી જ રીતે સુવર્ણમુદ્રાઓ બિછાવીને જમીન ખરીદી હતી અને ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. અહીં મિગારમાતા વિશાખાએ 27 કરોડ સુવર્ણમુદ્રાઓ ખરીદીને વિહાર બનાવ્યો હતો.

બૌદ્ધો માટે આ પવિત્ર સ્થળ મહાતીર્થ છે.

5. સંકાશ્ય

આનું જૂનું નામ સંકિસા હતું.

બુદ્ધના આઠ જીવનપ્રસંગોથી આ ક્ષેત્ર પવિત્ર છે. ફાલ્ગુન અને દ્યુ-એન-સાંગ બંને ચીની યાત્રીઓ અહીં આવ્યા હતા ત્યારે ઘણા સ્તૂપો અને ચાર સંઘારામોમાં એક હજાર ભિક્ષુઓ રહેતા હતા.

6. રાજગૃહ

અત્યારે રાજગીર કહેવાય છે. અહીં વેળુવન અને સ્તૂપો છે. વેળુવન- (વાંસડાનું વન)માં બુદ્ધ ઘણું રહ્યા હતા, રાજા બિમ્બિસાર,

અજાતશત્રુ, વગેરેની રાજધાની હતી. અહીંથી પાટલિપુત્ર રાજધાની ખસેડાઈ હતી.

જાપાનના ફ્યુજી ગુરુજીએ વિશાળ અને ભવ્ય શાંતિસ્તૂપ બનાવ્યો છે, જેનું ઉદ્ઘાટન તે વખતના પ્રધાનમંત્રી શ્રી મોરારજી દેસાઈએ કર્યું હતું. સ્તૂપ દર્શનીય છે.

અહીં જ બુદ્ધનો વધ કરવા અનેક પ્રયત્નો થયા હતા, જેમાં નાલાગીરી હાથીને પણ છોડવામાં આવ્યો હતો.

7. વૈશાલી

ત્યારે આ નગર લિચ્છવીઓની રાજધાની હતું. આ નગરમાં આમ્રપાલી રહેતી હતી. આમ્રપાલીએ દીક્ષા લીધા પછી પોતાનું આમ્રવન બુદ્ધને ભેટ આપી દીધું હતું, અહીં વિહાર પણ બનાવાયો હતો. અહીં જ બુદ્ધનાં આઠ અંગો જુદાજુદા હક્કદારોમાં વહેંચાયાં હતાં.

અહીંનો જૂનો સ્તૂપ ખંડેર હાલતમાં પડ્યો છે.

8. કપિલવસ્તુ

ત્યારે કપિલવસ્તુ કહેવાતું હતું. આ નગર શાક્યોના ગણરાજ્યની રાજધાની હતું. જીવનનાં 29 વર્ષો સિદ્ધાર્થે અહીં જ વિતાવ્યાં હતાં અને અહીંથી જ મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું હતું. પિતા શુદ્ધોદન, માતા માયાદેવી, પત્ની યશોધરા, પુત્ર રાહુલ, સાવકી માતા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી, ભાઈ નંદ, વગેરે બુદ્ધનો પરિવાર અહીં જ રહેતો હતો.

હવે કપિલવસ્તુ નથી. તેની જગ્યાએ ગનવારિયા ગામ છે.

9. કોસામ્બી

બુદ્ધ અનેક વાર અહીં આવ્યા હતા અને વર્ષાવાસ કર્યો હતો. આ પણ પવિત્ર તીર્થ છે.

બુદ્ધના પહેલાં આ રીતે શબના અગ્નિદાહ પછી બાકી રહેલાં અસ્થિઓ ઉપર સ્તૂપો બન્યા હોય તેવું જાણ્યું નથી. કદાચ બન્યા હોય, કદાચ ન પણ બન્યા હોય. ઋષિમુનિઓના સ્તૂપો નથી. જૈન તીર્થંકરોના પણ અસ્થિ-નિમિત્ત સ્તૂપો નથી. આ નવો રિવાજ હતો કે કોઈ જૂની પરંપરા હતી તે શોધનો વિષય કહેવાય.

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય ભવ્ય ચિત્રા પછી આટલાં બધાં અસ્થિઓ સુરક્ષિત રહે ખરાં! કેટલીક જગ્યાએ તો અસ્થિનાં નામ પણ આવ્યાં છે. આ બધું વિચારણીય ખરું. પણ જે હોય તે, આ નિમિત્તે આપણને ભવ્યાતિભવ્ય સ્મારકો મળ્યાં છે, જેથી ઇતિહાસ સચવાયો છે.

ઋષિમુનિઓની વૈદિક પરંપરામાં તો આવો કોઈ રિવાજ દેખાતો નથી. પાછળથી ભિક્ષુઓના પણ સ્તૂપો થવા લાગ્યા હતા. આપણે ત્યાં પણ સાધુ-સંતોની સમાધિઓ થવા લાગી છે. મુસ્લિમોના મકબરા – દરગાહો હોય છે. તાજમહાલ અને બીજા કેટલાય મકબરા આજે પણ છે. મુસ્લિમોએ પયગંબરસાહેબનો એક વાળ શ્રીનગરમાં હઝારતબલની દરગાહમાં સુરક્ષિત રાખ્યો છે, જેના વર્ષમાં એક વાર દીદાર કરાવાય છે.

ખ્રિસ્તીઓએ ગોવામાં પ્રથમ પાદરીનું શબ સુરક્ષિત રાખ્યું છે, જેનાં વર્ષમાં એક વાર દર્શન થાય છે.

આવાં બધાં અનેક સ્મારકો વિશ્વમાં ફેલાયેલાં છે, પણ જેટલા સ્તૂપો બૌદ્ધોના છે તેટલા બીજા કોઈના નહીં હોય.



આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઑડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>